

63.3 (4 Укр-4018)

103

Галина Данильчук

РІШЕ У ДОЛЯХ ЇГО МЕНІ В АНДРІЙ

201

ГАЛИНА
ДАНИЛЬЧУК

РІВНЕ
У ДОЛЯХ ЙОГО
МЕШКАНЦІВ

РІВНЕ
2012

УДК 94 (477.81) «20»
ББК 63. 3(4 Укр - 4 Рів) 6
Д - 18

Данильчук Г. Ф.
Д - 18 **Рівне у долях його мешканців.** –
Рівне: ПП ДМ, 2012. – 192 с.

ISBN 978-617-515-084-9

До книги рівненського краєзнавця Галини Данильчук увійшли двадцять нарисів написаних за спогадами рівнян. Доли окремих людей і цілих родин тісно пов'язані з історією Рівного. Через ці спогади читач дізнається про маловідомі сторінки історії міста, про події які відбувалися тут у часи соціально-політичних змін, воєнних протистоянь, національно-визвольних змагань, повоєнного відродження. Авторка стверджує, що історія міста складається з життєпису кожної окремої людини, сім'ї, родини.

Видання вміщує значну кількість світлин із сімейних архівів мешканців Рівного, які раніше не були опубліковані.

Книга «Рівне у долях його мешканців» розрахована на широке коло читачів.

Видання здійснене за сприяння «Програми підтримки книговидання місцевих авторів та популяризації української книги в м. Рівне на 2011 – 2015 рр.»

УДК 94 (477.81) «20»
ББК 63. 3(4 Укр - 4 Рів) 6

ISBN 978-617-515-084-9

© Данильчук Г., 2012

ВІД АВТОРА

У 2003 році у Рівненському краєзнавчому музеї зібралася невелика група поважних людей, старожилів із корінних рівненських родин. Зустріч мала назву «Згадаймо разом». Принесли по декілька старих, пожовклих від часу фотографій. Один за одним сивочолі чоловіки і жінки розповідали про місто свого дитинства і юності, про рідне Рівне. Усі радісні й сумні події їхнього життя перепліталися з історією міста. Їхні спогади в більшості переносили нас у довоєнне Рівне, в часи, коли наші землі були під владою Польщі. В їх пам'яті оживали подробиці шкільного життя, взаємовідносин між містянами різних національностей і віросповідань, економіко-соціального становища, культурної атмосфери повітового міста. Кожен розповідав про свою сім'ю й родину, а разом ці оповідки яскраво змальовували життя міста. Переконаливо ілюстрували їх розповіді світлини.

З того часу зав'язалися у мене дружні стосунки із цими прекрасними людьми. Затамувавши подих, слухала їх розповіді, записувала кожне слово, бо було у тих життєвих сповідях надміру горя і страждань. Майже усі вони, або їх рідні, були жертвами жорстоких сталінських репресій. Їхня молодість припала на час воєнного лихоліття, жорстоких часів фашистської окупації. З глибоким бодем проросли у їхні серця і оживали у спогадах і страшні картини трагедії єврейського населення окупованого фашистами Рівного.

Слухаючи розповіді старожилів, я думала, як багато ми ще не знаємо про наше місто! І цей пласт нашої історії можемо безповоротно втратити, якщо не зберемо по крихтах ту вічну людську пам'ять, дозволимо невблаганному часові знищити старі документи й фотографії із сімейних архівів.

Так і розпочалася робота по збору спогадів рівнян. Я намагалася записати щонайбільше оповідей від представників старшого покоління, а також їхніх дітей, які бережуть родинну пам'ять. Перші нариси за спогадами старожилів були опубліковані на сторінках рівненських часописів «Сім днів», «Вісті Рівненщини», «Рівне Час», у літературно-краєзнавчому журналі «Погорина». Так виник задум через долі корінних рівнян відтворити історію нашого міста.

Героями нарисів стали окремі відомі особистості нашого міста, як священник і народний цілитель Михайло Носаль, доктор медичних наук Борис Квашенко, Заслужений вчитель УРСР і поет Іван Куліш, актор Ігор Жилінський, відомий футболіст Леонід Молчановський, вчений-ботанік Яків Дідух. Увесь трагізм поневірянь холондними сибірськими етапами відчули на собі несправедливо засуджені і вивезені з рідних домівок родини рівнян Андреевих, Головчуків, Дзіваків, Куліїв, Логвисів, Романюків і багатьох інших. Та попри усі заборони і знущання, вони повернулися у місто свого дитинства і сьогодні живуть серед нас, прості і скромні, загартовані в боротьбі за справедливість, і радісно сприймають усе, що стверджує самостійну та незалежну Україну, щиро люблячи й шануючи рідну мову, пісню, культуру.

Невіддільні від історії Рівного і села на його околицях, які тепер майже з'єдналися з містом – Бармаки, Тютковичі чи історична Видумка. Спогади меш-

канців цих населених пунктів Зої Нестерової, Євгенії Юшук, Клавдії Панасюк, Ніни Бобровницької – це літопис малих поселень і їх тісних давніх зв'язків із містом Рівне.

Відомо, що до другої світової війни більшість населення Рівного становили євреї. Фашисти злочинно винищили більшість єврейської громади міста і сьогодні сторінки історії життя волинських євреїв є маловідомими. Книга всесвітньо відомого ізраїльського прозаїка Амоса Оза «Повість про любов і пільму», яка вийшла в Ізраїлі у 2005 році, включає детальну яскраву розповідь про життя рівненських євреїв у 1920-ті роки у Рівному, де жили його дід та мама з родини Мусманів.

Я зростала у сім'ї, де батько, простий поліщук, пройшов фронт. Мама – корінна рівнянка із сім'ї службовця-залізничника. У нашому домі завжди жили спогади про минуле. Батько розповідав про війну і своє рідне село Бистричі, а мама – про Рівне, яким воно була «за Польщі». Моя дитяча пам'ять вбирала в себе усі ці розповіді і уява малювала картини, де все це оживало. Здається, я не тільки чула, але й бачила усе, що відбувалося в житті моїх колись молодих батьків. Навіть заздрила їм, що у них є стільки цікавих розповідей для нас дітей. Думалось тоді: «А що я розповім своїм дітям? Нічого цікавого не відбувається. Навіть війни немає». Коли ж батьків не стало, так захотілося розповісти про них своїм дітям їхніми спогадами, щоб не залишилась їхня пам'ять лише зі мною. І, очевидно, варто закликати кожного: почуйте розповідь своїх батьків і дідів, запам'ятайте, запишіть і колись розкажете своїм дітям і онукам.

Сердечно дякую кожному із рівнян, хто довірив мені свої спогади, іноді абсолютно сокровенні, щирі й дуже особисті.

У книзі ми намагалися помістити якомога більшу кількість світлин із особистих архівів рівнян, які раніше не були опубліковані. Велика вдячність усім, хто надав свої документи і фотографії для розміщення у цьому виданні.

На жаль, об'єм цієї книги не дає змоги розмістити нариси про багатьох інших чудових людей нашого міста, про долі родин, які є неповторними і тісно переплітаються з минувиною Рівного. Віриться, що розпочата справа написання історії Рівного через долі його мешканців у майбутньому, буде продовжена і рівняни з цікавістю дізнаються про шановані родини Бабичів, Зеленків, Калашників, Корнільєвих, Негребецьких, Окопних, Романюків, Тарасевичів, Шушковських та багатьох інших корінних рівнян.

Готуючи видання своєї першої книги, я зустріла розуміння серед своїх колег – співробітників Рівненського краєзнавчого музею, працівників Рівненського обласного державного архіву, краєзнавців-дослідників.

Щира вдячність усім, хто долучився до видання цієї книги. Це літературний редактор Людмила Марчук, Віктор Луц, Ольга Морозова.

Книга побачила світ завдячуючи дієвій «Програмі підтримки книговидання місцевих авторів та популяризації української книги в місті Рівне на 2011–2015 роки». Вдячна депутатам Рівнеради за підтримку місцевих краєзнавчих видань та виділення коштів на видання книги «Рівне у долях його мешканців».

Галина Данильчук

КОЖНЕ ДЕРЕВО З ПЛОДУ СВОГО ПІЗНАЄТЬСЯ...

*Це вічні рядки зі Святого Письма,
якими й вимірюється продовження
життя на землі кожного суцього
після відходу у вічність.*

Михайло Андрійович Носаль прожив на цій землі лише 64 роки, віддавши усе своє свідоме життя служінню православної церкви і зціленню людей Божим даром – цілющим зіллям, яким так багата українська земля. За життя він не знав ані слави, ні почесей і не бажав їх мати. Прагнув лише до більшого пізнання природних скарбів, вивчення кожної травинки й квіточки, щоб прихилити її безкорисливу щедрість до стражденної людини.

**Вгорі: Священик Михайло Носаль (у 1-му ряду 2-й зліва)
серед хористів Свято-Успенської церкви. Фото. 1940-і рр.**

Холм. Кафедральний собор.
Листівка. Поч. XX ст.

Михайло Носаль.
Фото. 1890-і рр.

Михайло Носаль під час навчання у Варшавській духовній семінарії.
Фото. 1900-і рр.

Проїшли роки, змінились суспільні відносини на наших землях, зазнав краху войовничий атеїзм. Офіційна медицина сьогодні визнала силу й ефективність лікувальної та профілактичної дії народної медицини. Правда про священика і травознавця Михайла Носаля почала проникати на шпальти газет спершу дуже несміливо, і щодалі все більшою стає цікавість, повага і всенародна любов до людини,

яка подарувала багатьом поколінням українців (і не тільки!) свою книгу «Лікарські рослини і способи їх застосування в народі».

Михайло Носаль народився 12 квітня 1886 року в селі Розлопи Люблінської губернії (тепер Польща) в українській православній сім'ї. Закінчив у 1903 році духовне училище у Варшаві, а згодом православну духовну семінарію в Холмі. У 1911 році він одружився з Катериною Гурінович, яка стала вірною супутницею його життя і матір'ю їхніх чотирьох дітей. Перші парафії священика Носаля були в селах Ольховець, а потім Луковськ Холмського повіту.

Перша світова війна змусила родину священика Носаля залишити західні землі й евакуюватися на схід, де у селі Високий Борок Могилевської губернії (тепер Білорусь) о. Михайло був парафіяльним священнослужителем і одночасно наполегливо займався вивченням, збором, сушінням лікарських рослин, створюючи відповідні артілі з сушарнями. Там застав його більшовицький переворот. Хоча нова радянська влада вороже ставилася до служителів церкви, Михайла Носаля поважали люди і представники місцевої влади, надаючи йому всіляку допомогу в зборі лікарських рослин. Михайло Андрійович був людиною високоосвіченою, інтелігентною і дуже

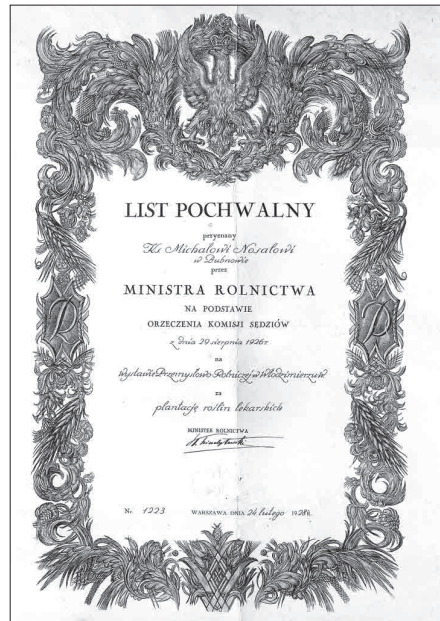
Подружжя Катерина та Михайло Носалі. Фото. 1911 р.

Михайло Носаль (у 2-му ряду 4-й зліва) серед членів союзу кооперативів Чериковського району Могилевської губернії.
Фото. 1918 р.

чуйною до людських бід. Варто відзначити, що він володів окрім української й російської, польською, німецькою, французькою, латинською мовами, мав пристойну домашню бібліотеку. Займаючись рослинознавством, він одночасно поглиблював свої знання з анатомії і фізіології людини, хімії, фармації. Як член новоствореного Чериковського союзу кооперативів, священник був змушений читати лекції з історії кооперації, зокрема споживчих кооперативів Англії, вирушаючи у відрядження селами повіту (про це свідчать численні довідки тих часів, які збереглися в родині Носалів).

У 1922 році Михайло Андрійович повернувся на Волинь, яка вже була під владою Польщі, і був призначений на службу в церквах сіл Пулемець, а потім Бубнів Волинського воєводства. Царина волинської природи біля Шацьких озер дарувала травознавцю цікаві знахідки, які потім рятували від хвороб багатьох його односельців. Зберігся рукопис задуманої ним першої книги з народної медицини. Акуратним дрібним почерком написана передмова: «Природа – це мати, яку треба поважати, любити і, уважно вивчаючи її системний уклад, користуватись кожним її

Похвальний лист Михайлу Носалю від міністра сільського господарства Польщі. 1928 р.

Дубно. Свято-Іллінський собор. Листівка. Поч. ХХ ст.

Михайло Носаль з хористами Свято-Іллінського собору у Дубні. Фото. 1934 р.

дарунком для усього живого, тому що в Божому світі немає нічого випадкового: усе даровано нам для спільного блага». Михайло Носаль намагається поширювати свої знання, ділитися ними з усіма, хто цього потребує. Так, у 1926 році він стає учасником рільничої виставки в Познані, де представляє лікарські рослини з поясненням їх властивостей, за що був нагороджений срібною медаллю. А роком раніше духовне керівництво Волинської єпархії нагородило священика Михайла Носаля золотим наперсним хрестом. У 1928 році за підписом міністра сільського господарства Польщі він одержав Похвального листа за участь у промислово-рільничій виставці у розділі «Плантації лікарських рослин» у Володимирі-Волинському.

Наступним етапом у житті Носалів стало старовинне Дубно, куди отця Михайла у 1929 році призначили настоятелем Свято-Іллінського собору. Про ті часи згадує рівнянка Г. О. Салієнко: «З сім'єю Носалів наша родина була у дружніх стосунках. В 20-ті роки мій дідусь Серафим Молчановський був священиком Свято-Іллінського собору в місті Дубно, де

отець Михайло Носаль був настоятелем. Обидві сім'ї жили в одному церковному будинку... Зі слів своєї мами знаю, що сім'я Носалів була дуже інтелігентною, а сам отець Михайло доброю, розумною і чуйною людиною. У любові, доброті й повазі один до одного зростали діти Носалів. Старші навчалися в Дубенській гімназії».

З лютого 1935 року протоієрей Михайло Носаль одержав призначення до Рівного – настоятелем Свято-Успенської церкви. Родина священика поселилася неподалік від церкви (вул. Шевченка, 117). Зараз цей будинок-пустка доживає останні дні: напівпровалений дах, вибиті вікна, обписані пустослів'ям стіни... Чому так байдуже й бездумно рівняни знищують цей колись ошатний історичний будинок? Можливо, від незнання, а може, від невігластва... Давно ніхто в ньому не живе, ніхто не докладає зусиль, аби вберегти оселю. А хотілося б оживити цей дім, щоб як і раніше

Священик Михайло Носаль (у 1-му ряду 2-й зліва) серед хористів Свято-Успенської церкви. Фото. 1940-і рр.

Рівне. Свято-Успенська церква. Фото. 1940-і рр.

Хресний хід вулицями Рівного. Фото. 1938 р.

Хресний хід на свято Спаса біля Свято-Успенської церкви. Фото Л. Дзівак. 1947 р.

звідусіль йшли до нього люди з вірою в допомогу їх зболілому тілу і душі... Тут жив православний священик, який все своє свідоме життя збирав трави, знався на них і допомагав кожному, хто звертався до нього. І робив це з глибокою вірою.

До священика і травника Носаля приходили за допомогою сотні людей, і ніхто не залишався поза його увагою. Йшли до оселі священика рівняни, приїжджало багато людей із навколишніх сіл. І в усі часи, за різної влади – польської, радянської, німецької, священик-цілитель однаково опікувався стражденими. А ще священик Носаль

Свято-Успенська церква. Живопис

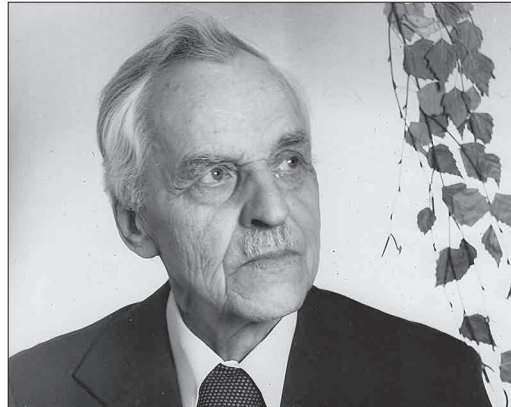
Священик Михайло Носаль (у 3-му ряду 5-й справа) серед учениць Рівненської 7-класної польської школи ім. Г.Сенкевича. Фото. 1936 р.

**Іван Носаль, учень
Дубенської гімназії.**
Фото. 1933 р.

Рівне. Сім'я І.М.Носаля.
Фото. 1954 р.

Рівне. Іван Михайлович Носаль.
Фото. 1980-і рр.

викладав Слово Боже у Рівненській семикласній повшехній школі ім. Г. Сенкевича і встигав зі школярками до Почаєва поїхати, піти з ними на околиці Рівного, щоб навчити збирати лікарські трави. Зберігається нині у Рівненському державному архіві лист Михайла Андрійовича Носаля від 20 березня 1942 року до видавництва «Волинь» у Рівному, де він писав: «З перших свідомих днів свого життя я займаюся збіркою зіл лічних і уважно стежу за тим, який вплив на організм людини має окрема лікарська рослина. Для вивчення діяльності рослин на своєму довгому, майже 40-літньому священничому життю, я мав багато можливостей. Уся моя священницька практика проходила на селах, а як був коли в місті, як, наприклад, зараз, то мав парафію серед робітників, де нужди більше, де багато горя, безпомічності та матеріальних злиднів. Чи треба після того вияснити, що умови життя моїх парафіян завжди були такі, що першим радником, другом і лікарем був у них я. Коли село лежало за 50 км від міста, а до волосного фельдшера 25–30 верст, то в таких нетрях при невиласному болоті та весняній розторопі за що візьмешся, як не за лікарські рослини. Добре, що священника мали, знаючого ті рослини. Я безкінечне число разів бачив, як діяльна сила лікарських рослин з рук смерті виривала людей у випадках гострих нападів при хворобах печінки, нирок, шлунку, кишок. В лікуванні рослинами за своє життя я придбав багато практичного досвіду і про лікарські зілля маю такі знання, як і в пасторській практиці. Але ... в моєму житті настає старість, і вже недалекий той час, коли прийдеться відходити. Щоб «не забрати» з собою всього того, що я знаю про свої зілля з одної сторони, а з другої, щоб це святе знання учинити насліддям усього народу, а не поодиноких осіб... я написав книгу про лікарські рослини, умістив в неї можливу кількість свого знання, популярно її склав і наміряюсь її пустити в загал нашого народу, щоденно живущого серед тих же лікарських рослин... Моя книга носить такий титул: «Волинські скарби – рослини лікарські (збір, сушка, переховування та застосування у медицині науковій і народній). Підручник для народу».

Відкриття пам'ятного знака протоіерею Михайлу Носалю біля Свято-Успенської церкви 28 серпня 2001 р. Фото. 2001 р.

Рівне. Пам'ятний знак священнику і цілителю Михайлу Носалю. Фото. 2011 р.

Книзи Михайла Носалю не судилося вийти у світ за його життя. Та залишилися його рукописи, сотні складених ним рецептів, порад, висновків, застережень. Окремі матеріали, що згодом увійшли до книги, були надруковані у тому ж таки 1942 році в журналі «Сільський хлібороб» під заголовком «Волинські скарби – рослини лікарські».

Великий природолюб, мудрий і праведний християнин, що доносив до людей Слово Боже і дарував цілюще зілля, помер 9 жовтня 1950 року. Сотні людей прийшли тоді провести в останню путь того, кого дуже любили і шанували. Поховали Михайла Носалю в передмісті Рівного на Тютківському кладовищі.

Батькову науку, мудрість і досвід успадкував і продовжив його син Іван, який став визнаним ботаніком і просвітителем, природолюбом і природознавцем. Саме І.М. Носаль у 1958 році при активній допомозі вченого академіка-мікробіолога В.Г. Дроботька (1885–1966) зміг видати першу книгу Носалів «Лікарські рослини і способи їх застосування в народі». Книга мала шалений успіх і відразу стала рідкісною. Ця праця, надзвичайно цінна своїм науковим підґрунтям, перевіреними сотні разів на практиці рекомендованими авторами фітозборами, стала справді книгою для народу.

Нині у Рівному живуть онук Михайла Андрійовича – Костянтин Іванович Носаль, правнуки Кирило і Павло, які продовжують благородну справу діда і батька, є достойними спадкоємцями й фахівцями в галузі народної медицини.

28 серпня 2001 року на подвір'ї Свято-Успенської церкви в м.Рівне в день свята Успіння Пресвятої Богородиці біля старовинної дзвіниці було урочисто відкрито і освячено пам'ятний знак фундатору народної медицини Волині протоіерею М.А. Носалю. Скромний базальтовий пам'ятник у вигляді церковного аналоя – це маленька часточка тієї великої шани і вдячності одному з наших славетних співвітчизників.

У 2003 році у Рівненському краєзнавчому музеї відбулася перша виставка, яка розповіла про травознавців Носалів. З часом ця експозиція побувала в інших містах України – Києві, Львові, Дніпропетровську, Луцьку, Дубні і всюди викликала інтерес у відвідувачів, велике бажання дізнатись більше про цю непересічну постать священика і цілителя.

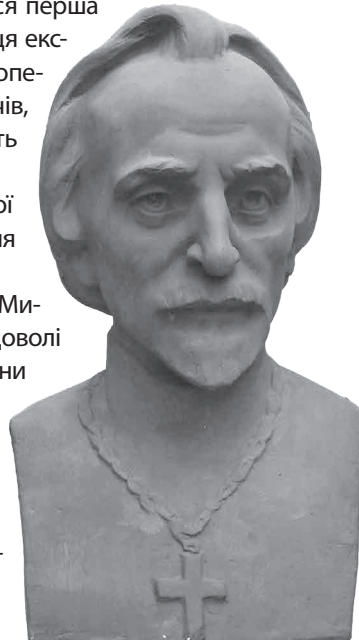
6 жовтня 2004 року згідно з рішенням № 1003 Рівненської міської ради Михайлу Андрійовичу Носалю присвоєно звання «Почесний громадянин міста Рівне» (посмертно).

Коли авторка цих рядків зверталася до людей, що знали Михайла Носаля, у співрозмовників по-доброму блищали очі. Ці доволі літні люди молодшали від спогадів про отця Михайла, ніби вони знали доброго чарівника, який розтопив своєю теплою долоною кригу їхніх бід та скорбот і вселив у їхні душі любов і віру.

ЗІ СПОГАДІВ РІВНЯН

Ігор Федорович Жилінський: *«Я зустрівся з отцем Михайлом у 1936 році, коли мені виповнилося 7 років. Мій батько Федір Давидович був художником-іконописцем і священик Носаль звернувся до нього з проханням відреставрувати у церкві ікони. Після цього батюшка став частим гостем у нашої оселі на вул. Міцкевича, 75. Дружина отця Михайла матушка Катерина була поважною і лагідною жінкою, скромно одягнутою. На голові завжди була біла хусточка з чорним орнаментом. Це була сім'я з патріархальним укладом життя.*

Отець Михайло присвятив все своє життя збиранню і вивченню лікарських рослин, щоденно допомагаючи людям. Він не торгував лікарським зіллям, а безкоштовно дарував його за потребами людям. Був отець Михайло людиною високо інтелекгентною, щирою та чутливою до людського болю і страждань, особливо до людей незаможних та бідних. Пам'ятаю, як отець Михайло за місяць до різдвяних свят збирав нас, дітей, і розучував з нами колядки. Вчив нас Закону Божому, дарував релігійні книжечки і образки. Дітям приділяв надзвичайно велику увагу – вчив молитвам і як молитися, вчив церковному співу. Водив нас луками, лісами та полями, де ми разом з ним збирали цілюще зілля. Потім вчив нас, як це зілля сушити і в чому зберігати і ми допомагали йому розкладати рослинки на стелажах та на підлозі у призначеній для цього кімнаті. Своїми діями Носаль прищеплював дітям любов до рідного краю, до природи і духовно виховував молоді душі. Коли мені виповнилось дев'ять років, о. Михайло призначив мене прислужником у церкві, урочисто облачив мене у жовтий стихар і я брав участь в усіх богослужіннях та процесіях. Це був неперевершений духовний вчитель, пастор від Бога, якого треба наслідувати, як служити Богові і як творити благо людям».

Погруддя Михайла Носаля.
Скульптор М. Йориш. 2006 р.

Будинок по вул. Шевченка, 117, у якому з 1935 р. жила сім'я Носалів. Фото. 1991 р.

Ніна Микитівна Заяц-Пінчук: «Постать отця Михайла Носаля запам'яталась мені на все життя. Був він середнього зросту, аскетичного вигляду, в чорній рясі, вилялятий і потертий під час війни, але завжди дуже охайний. Скромний, лагідний, дуже доброзичливий, привітний, інтелігентний. Говорив неголосно, але чітко. Був високоосвіченою людиною... Остання зустріч із отцем Михайлом відбулася в неділю 2 жовтня 1949 року, коли він вінчав мене з чоловіком у церкві Святого Успіння. Після проведення незабутнього таїнства вінчання він привітав нас, виголосив сердечну проповідь, предметом якої була любов, взаємопо-

вага одружених, уміння поступатися одне одному і обов'язкова відповідальність за своїх батьків і всю сім'ю. Вірю, що молитви отця Михайла оберігали мое щасливе подружнє життя протягом 45 років».

Віра Федорівна Логвись-Шевчук: «Коли приходила пора збирати зілля, Михайло Носаль з торбинкою під рукою йшов через наш двір на вокзал, щоб їхати до лісу. Іноді він залишався в лісах та селах на декілька днів, а додому повертався з повним мішечком трав за плечима. Сідав відпочивати на сходинках біля нашої хати і бережно дивився на кожну рослинку, радів нею і розповідав мені, яку поміч та рослинка може дати».

Любов Василівна Сидорук: «Отець Михайло помітив мене, малу дівчинку, коли я співала загальну молитву і привів до хористів, щоб я вчилася і співала з ними. З того часу вже понад 60 років я співаю в церковному хорі Свято-Успенської церкви зі щирого благословення отця Михайла».

Валентина Карпівна Дзівак: «Любив отець Михайло природу, квіти. Алея, що вела від церкви до його домівки, була дбайливо доглянута. Там завжди можна було побачити постать у чорному підряснику, що схиляється до квітів».

Зоя Олександрівна Ніколаєвич-Нестерова: «Ми жили тоді на Литовській вулиці і ходили до Свято-Успенської церкви. Добре знайома з сім'єю Носалів була моя бабуся Неоніла Кузьмівна Ніколаєвич, татова мама. Я бував у домі Носалів з бабусяю і татом і пам'ятаю, як там було. Зразу від входу зліва була велика кімната і там були стелажі з коробками, у яких зберігались лікарське зілля. Батьюшка Михайло говорив по латині до своєї дочки Тетяни, щоб вона підбрала нам необхідні ліки. Можливо його спонукало до збору трав те, що їхній старший син Юрій був тяжко хворий. Коробки з травами були підписані на латині прямим учнівським почерком... Біля хати росла велика розлога липа, а під нею стояв столик... Пам'ятаю, як нас за тим столиком пригощала матушка Катерина

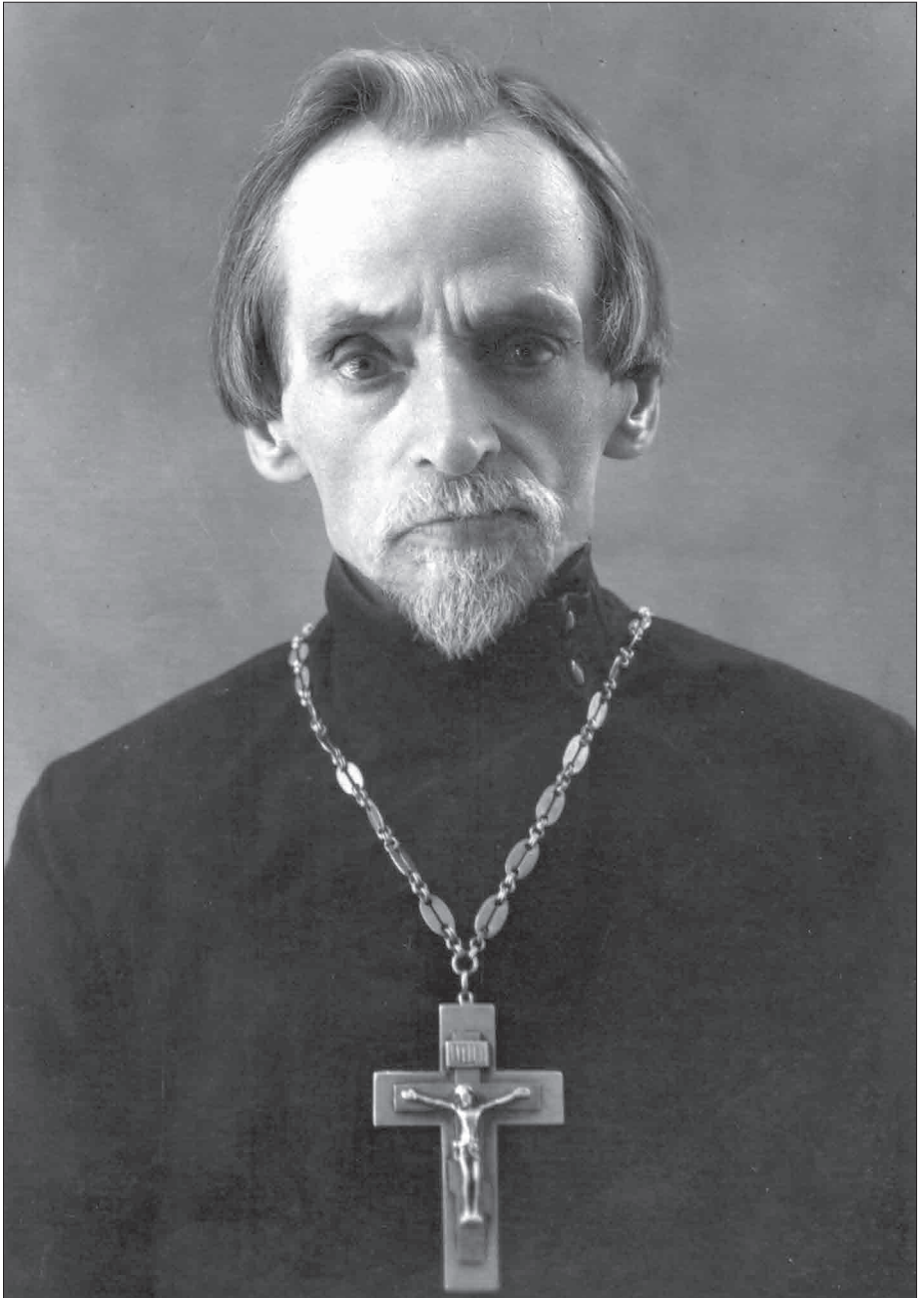
чаєм. Носаль спілкувався російською і українською мовами, як із ким.

Уотця Михайла були дуже глибокі проповіді, пронизані милосердям, адже в більшості він жив серед бідноти. Проповіді в церкві проголошував українською мовою. Про лікарські рослини на проповідях він ніколи не говорив, церква і травознавство у нього були відокремлені. Був він безсрібником. За церковні обряди навіть колись треба було платити, Носаль ніколи грошей не вимагав, а до бідних людей йшов просто так. Авторитет і повага до нього серед людей була величезна. Він був поза політикою. А дружбу наших сімей скріпили такі обставини. Мій батько Ніколаєвич Олександр Михайлович, коли прийшла радянська влада у 1939 році, працював секретарем сільради с. Видумка, яка знаходилась в районі сучасної ЗОШ № 12. Син Михайла Носаля Іван на ту пору закінчував Львівський політехнічний інститут, куди вступив ще за Польщі у 1933 році. Те, що він був сином священика, створювало відповідні проблеми. Коли Михайло Носаль звернувся до мого батька за допомогою, той порадив йому об'єднатись в артіль по заготівлі лікарських рослин. Батько ж на свій страх і ризик написав довідку, що М. А. Носаль не священик, а займається заготівлею лікарських рослин. Коли ж прийшли сюди німці, то у 1942 році мого батька заарештували. І тоді отець Носаль, пам'ятаючи яке добро йому зробив мій батько, оголосив у церкві і так між людьми, щоб підписались, що батько допомагав їм за часів радянської влади. Було зібрано багато підписів і отець Михайло пішов з цим листом в міську управу. Батька випустили».

Галина Василівна Либак-Пустовіт: «Ми жили поруч з церквою і батюшку Носаля добре знали. Пам'ятаю, що біля його дому ріс великий гарний каштан (у Рівному тоді таких дерев було мало) і ми, діти, бігали туди, щоб назбирати каштанчиків, а взамін приносили йому кукурудзяні рильця. Отець Михайло дуже допомагав людям, рятуючи їх від

Книги Михайла та Івана Носалів.
Видання 1958, 1996 рр.

Протоієрей Михайло Носаль. Фото. 1940-і рр.

хвороб. Тоді після війни лікарів було мало і до батюшки приходило і приїжджало дуже багато людей не тільки з Рівного, але й із навколишніх сіл. Він дуже добре лікував шкірні хвороби, печінку, шлунок, дитячі захворювання. Коли до нього зверталися, він детально розпитував, на що жаліється людина, обдивлявся, іноді просив принести результати аналізів. Тоді говорили, що Носаль мав зв'язок із якимись харківськими вченими-медиками, адже лікував травами на науковій основі. Часто люди, яким треба було два дні пробуту у Носалю, просились до нас переночувати. Пам'ятаю жінку, якій батюшка травами лікував виразки на ногах. Я бувала у хаті Носалів. Дочка отця Михайла Тетяна гарно малювала і намальована нею картина нашої церкви висіла в їхньому домі. Тетяна писала вірші, була дуже тонкої ліричної вдачі. На жаль, вона рано померла, десь зразу після смерті батюшки. Пам'ятаю, що у них була кімната метрів сім шириною, уся заставлена залізними коробками, аж до стелі ті коробки стояли одна на одній. У них зберігались цілющі трави. Вікна, яких у кімнаті було три, завжди були затулені темними шторами. Запаху тих трав я не чула, очевидно, коробки закривались герметично. Вхід у будинок був через маленьку верандочку, а далі з коридору ліворуч була кімната, де Носаль приймав людей. Там стояв столик біля вікна, крісло, а під іншою стіною – тапчан і невеличка шафочка. У лівому кутку були ікони. Носалі жили бідно. Житло їхнє було надзвичайно скромне. Дуже скромно була одягнена матушка. Я ніколи не бачила на ній шовкових речей. Домашня робота і хворий син Юра – усе це трималося на матушці, а отець Михайло віддавався церкві і травам.

Матушка прожила довгий вік, понад 90 років. Батюшку Носалю ми дуже любили. Розмовляв він з нами українською мовою і проповіді казав українською. Дуже гарно звертався до дорослих і до дітей, завжди так ніжно казав: «Олечко, Танечко». Коли прийде до церкви, то кожну дитину зачепить, погладить по голівці, а потім вже заходить у віттар. Відчувалося, що це людина інтелігентна, вихована. Він не вимагав, щоб маленькі дівчатка обов'язково у церкву ходили в хустках, головне – щоб косички були заплетені. Дітям зауважень не робив.

В останні роки життя о. Михайла в їхньому домі жив дід Карпо із Городка, який допомагав священику у зборі трав. У них був кінь, підвода і вони, вставши дуже рано, запрягали того коника і їхали в поля. А вже о 10–11 год. поверталися з підводою, наповненою зіллям і потім його розсортовували. Дід Карпо, який був набагато старшим від о. Михайла, дуже любив і поважав батюшку і хоча в нього була своя сім'я, не залишав Носалю до останніх його днів...

Коли о. Михайло став хворіти, зліг і вже не міг їздити за зіллям, тоді стала займатися трохи травами його дочка Таня, почала усе це переймати, записувала батькові рецепти. Михайло Носаль помер осінню 1950 року і провести його в останній путь зійшлося дуже багато людей».

І хочеться вірити, що прийде той час, коли у Рівному відродиться дім цілителів Носалів з унікальною музейною експозицією, куди приходитимуть ті, хто шукає в рослині порятунку, а у вченні Носалів – мудрість жити в гармонії з природою.

2006 р.

Ровно. Омелянская ул.
Równe. Ul. omelanska

ВОНИ ЗАВЖДИ БУЛИ З ХЛІБОМ

Сьогодні на вулиці Шевченка в Рівному збереглося більше десяти старих дерев'яних будинків. І донині живуть у своїх одноповерхових прадідівських хатах родини корінних мешканців вулиці – Дзіваки, Логвиси, Либакі, Листопади, Кулії, Тарасевичі. Багато інших сімей після знесення їхніх будинків у 60–70-их роках під час будівництва проспекту Миру, що перетнув вулицю Шевченка, змушені були змінити свої адреси, але у їхній пам'яті завжди живі спогади про вулицю, а у сімейних архівах зберігаються фотографії, окремі унікальні документи про життя своєї родини і сусідів.

Відомо, що перша згадка про цю вулицю міститься у писемних джерелах за 1629 рік, яка в той час носила назву – Супонівська. Найдовший час вулиця називалася – Омелянівська, бо саме тут проходив шлях до села Омеляна. Забудовувалася ця вулиця на Тютківському передмісті дерев'яними будинками і селилися тут

Вгорі: Рівне. Вул. Омелянівська.

Листівка. Поч. XX ст.

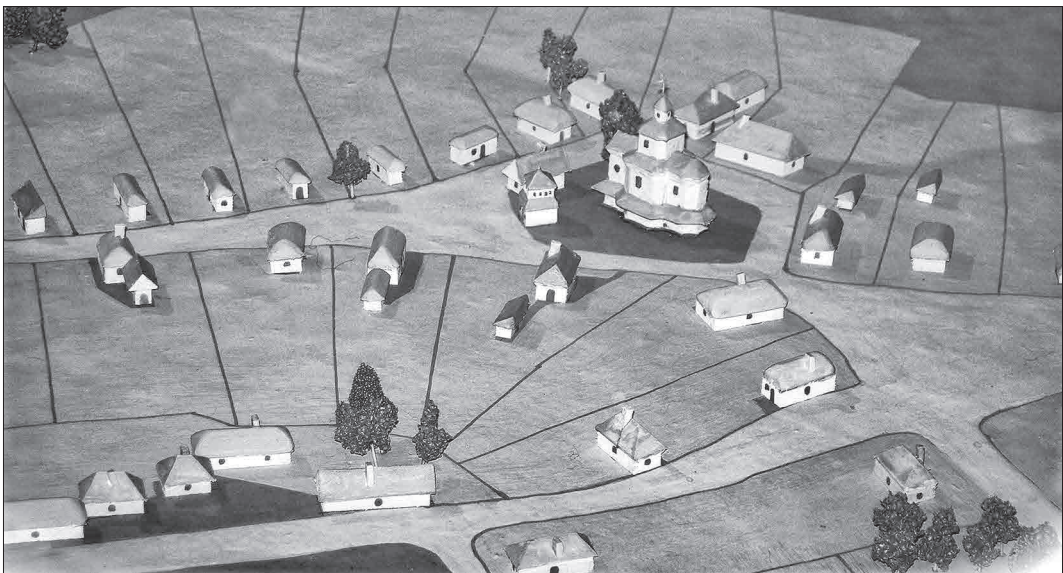
переважно українці, які мали наділи землі і з покоління в покоління займались сільським господарством. У якийсь час називали цю вулицю Сільською, що відповідало роду занять її мешканців, у 1930-их роках – ім'я Тараса Шевченка. Під час війни короткий період вулиця носила ім'я Горбачевського, а після війни за нею до наших днів закріпилася попередня назва – імені Тараса Шевченка.

Починалася колишня Омелянівська вулиця від центру міста (вулиця Базарна) і вилася у напрямку до с. Тютюковичі. Дійшовши до церкви, вулиця роздвоювалась і будинки, що знаходились зліва від церкви, вже відносились до провулку Церковного, що засвідчують відповідні карти міста початку ХХ ст.

У 1756 році на кошти парафіян на цій вулиці була побудована дерев'яна церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, названа в народі Омелянівською (за назвою вулиці). Спершу церква була вкрита гонтом, мала лише один купол під бляхою і три залізні хрести. Церковне подвір'я було оточене парканом із соснових дощок. Дерев'яний іконостас храму створений у 1784 році.

За народними переказами у цій церкві молився зі своїми гайдамаками Іван Гонта перед битвою з польською шляхтою. Нині ця православна святиня є єдиною пам'яткою архітектури ХVІІІ ст., яка збереглася у Рівному.

Пройшовши крізь віки, старовинна вулиця звичайно зазнала великих змін. Ім'я славетного українського поета вона одержала ще за часів польської влади у 30-ті роки ХХ ст. і цим варто завдячувати саме її жителям – українцям, їхнім глибоким патріотичним почуттям.

Вулиця Омелянівська (Шевченка) на макеті Рівного. РОКМ.

Мені вдалося зібрати спогади корінних жителів вулиці Шевченка, які розкривають нові цікаві сторінки історії цієї вулиці. Гадаю, це відкриє рівнянам новий погляд на історичне минуле нашого міста.

Омелянівська святиня

Всі радісні й сумні події життя родини Либаків були пов'язані зі Свято-Успенською церквою, парафіянами якої вони були. Представники кількох поколінь цієї родини, хата якої була неподалік церкви, у цій церкві старостували. Зі спогадів Галини Либак-Пустовіт: *«Марко Либак був старостою церкви 40 років і навіть був нагороджений архієреєм. А потім старостували і дід Іван Либак, і дід Михалко Либак. Було таке, що у цій церкві упав купол і потрібні були великі кошти, щоб його відремонтувати. Церковна рада вирішила продати шматок поля, що належав церковній громаді, і за ці кошти відремонтували церкву, покрили її бляхою... Будівля дерев'яної церкви спершу була зрубного типу, а коли упав купол, то колоди обшили дошками.*

У 60-і роки ХХ століття влада намагалася закрити церкву, бо поруч мали будувати обком партії. То й мама моя Ольга Либак, а ще художник-іконописець Федір Жилінський, члени церковної «двадцятки» ходили до уповноваженого у справах релігії, щоб відстояти нашу церкву. А церковним старостою тоді був Володимир Бурачук – учитель математики. Він за свої кошти замовляв ікони і дарував їх церквам. Саме він знайшов у Львівському архіві документи і добився підтвердження, що ця церква є пам'яткою архітектури... Священики нашої церкви жили по вул. Шевчен-

ка, 117. А поруч із церквою у будинку № 115 жив диякон Василь Логвись». У 1953–1961 рр. настоятелем храму був протоієрей Леонід Малюшкевич, який у 1929 р. закінчив Варшавський університет, отримавши ступінь магістра богослов'я, а у 1950–1953 рр. був викладачем Луцької семінарії. У 1961–1975 рр. він був настоятелем Свято-Троїцького храму у с. Басів Кут. Після закриття в Рівному Свято-Воскресенського собору до Свято-Успенської церкви перейшла канцелярія обласного благочинного. Настоятелем церкви став протоієрей Григорій Коршун, колишній викладач Луцької духовної семінарії. Після смерті о. Григорія якийсь час настоятелем був о. Петро Устенчук, пізніше – о. В'ячеслав Стаховський, о. Георгій Сальчук, о. Павло Швець. Із 2003 р. настоятелем храму призначено протоієрея Бориса Логвинчука.

Священик храму о. Олексій Грогуль згадує: «При мені падав хрест на куполі церкви... Дубовий стержень за роки прогнив. Ми зробили залізну арматуру і приварили хреста, зробили розтяжку. Зовнішня ікона «Успіння Богородиці» була написана, коли священиком у церкві був о. Леонід Малюшкевич. Коли ж проводили

Свято-Успенська церква.
Фото.

Свято-Успенська церква. Фото.

Старости Свято-Успенської церкви В.Борачук і О.Кобил'янський та їх дружини. Фото. 1950-і рр.

Мешканці вулиці Шевченка на свято Спаса. Фото Л. Дзівак. Серпень 1947 р.

**Протоієрей
Олексій Грогуль.**
Фото. 2010 р.

**Протоієрей
Григорій Коршун.**
Фото. 1960-і рр.

Протоієрей Олексій Грогуль.

Фото. 2010 р.

Настоятель Свято-Успенської церкви протоієрей Борис Логвинчук. Фото. 2010 р.

ремонт церкви, прийшов до нас уповноважений з питань релігії і звелів, щоб цю ікону зняли. Ми закрили її фанерою. Прийшов час і знову відкрили. Такі були часи... Коли ж планували будівництво обкому партії, то все тут міряли, планували прокласти дорогу в напрямку залізничного вокзалу і знести наш храм, бо він начебто заважав будівництву. Тоді знайшлися мудрі люди – інженери, архітектори, які протестували проти таких планів. Церкву нашу від усякого зла беріг Бог і люди всіляко її відстоювали... А староста Володимир Бурачук був учителем, 50 років в Обарові навчав у школі дітей, а жив у Рівному, на вулиці Литовській. Був дуже релігійною людиною. Замовляв у художника Жилінського ікони і дарував їх церкві. Замовив портрет Гонти і також почепив його в церкві... Він прожив довге життя».

Найтепліші і найяскравіші спогади у корінних рівнян про настоятеля Свято-Успенського храму у 1935–1950 рр. протоієрея Михайла Носаля, який був відомим на Волині травознавцем і цілителем.

Найстаріші будови

Одним із найстаріших будинків вулиці є дім за № 119, в якому і нині мешкає нащадок його перших господарів – Олександр Григорович Листопад. «Цю хату будував мій прадід Василь Листопад – згадує О.Г. Листопад. Коли будувалася церква, а мій прадід був реєстровим козаком у князя Любомирського, то князь виділив йому наділ землі біля церкви. І так пішов від цього пращура наш рід... А нашої хати за документами вже близько 140 років. Хата такого зрубу, що її не розібрати. Підвалини дубові, на замок побудована».

Будинок № 127 теж дерев'яний, збудований у 1912 році після пожежі, бо стара хата Либаків згоріла.

Вулиця Шевченка, 84. Фото. 1930-і рр.

Вулиця Шевченка, 115. Фото. 2012 р.

Вулиця Шевченка, 85.
Будинок Тарасевичів. Фото. 2011 р.

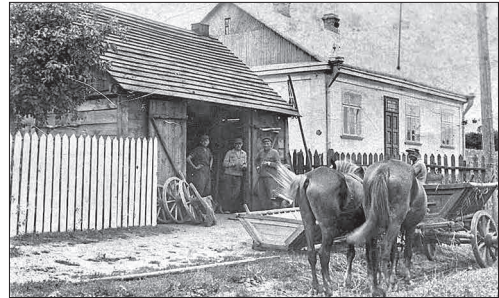

Вулиця Шевченка. Фото. 1950-і рр.

**Вулиця Шевченка. Будинок Дзіваків.
Фото. 1950-і рр.**

**Вулиця Шевченка.
Фото. 1950-і рр.**

**Вулиця Шевченка. Будинок
Омельчуків. Фото. 1960-і рр.**

Згадує господиня будинку № 121 Віра Федорівна Логвись-Шевчук: «Я народилася на вулиці Шевченка. Моя мама сюди прийшла заміж із Двірця. Була в нас зрубна дерев'яна хата, крита соломомою. Коли ми будувались, то вулиця вже була заселена. У нашій старій хаті була одна кімната, кухня, віinker і комора. Колись будували так: половину – хата, половину – комора... У нашій сім'ї землі було мало, всього 3 га. Обробляли землю самі».

Вулицю назвали іменем Кобзаря

Найбільш активну життєву позицію в суспільному житті міста займав мешканець цієї вулиці Григорій Гнатович Лукашевич (1873–1965 рр.), який жив по вулиці Шевченка, 111. Ось що згадує про свого діда його онука Тетяна Корнілева: «Мій дід був дуже діловою людиною, хоча грамоти особливої в нього не було. За царя він був депутатом у повітовому земстві, де захищав інтереси селян. Мій дід брав активну участь у перейменуванні вулиці. За Польщі ця вулиця називалась Сільська і дід став збирати підписи, ходив скрізь по інстанціях і згодом цю вулицю назвали іменем Тараса Шевченка... За радянської влади у 60-і роки відстоював Свято-Успенську церкву, бо її хотіли знести, коли планувалося будівництво обкому партії. Він збирав підписи, десь їздив і все просив залишити її як архітектурну пам'ятку. Дід свого домігся». Зберігся у фондівих колекціях Рівненського краєзнавчого музею лист 1961 року, складений Г.Г. Лукашевичем у захист Свято-Успенської церкви, де він писав «... я, нижчепідписаний мешканець м. Ровно Лукашевич Г.Г.,

Вулиця Шевченка, 111. В цьому домі мешкала родина Лукашевичів. Фото. 2011 р.

Свідчення.

*Дня 31 липня 1963 р. Я, нижепідпи-
саний мешканець м. Ровно (вул. Шевченка
№ 111), Лукашевич Григорій Тимович, 1873
року народження, бувший, губернський
Земський Глазний "від селян" при царизмі
і многолітній міський радний нагі-
страта м. Ровно при Польщі, цим
стверджую, що, будучи малим хлопцем
шкільного віку, я неодноразово чув
від своїх відів і прадідів, а також
в розмовах старих людей, що му-
женик українського народу, члган-
ський сотник, Токта Іван, був
в Св. Успенській церкві м. Ровно і
молвився Богу.*

Лукашевич Г. Г.

*Правобдіність і правдивість
підпису свідчила:*

Церковний староста

Св. Успенської церкви В. А. Рагуз

Клязник Микола П. Р.

Свідчення Г. Г. Лукашевича. 1963 р.

Григорій Лукашевич.
Фото. 1930-і рр.

У господі Н. М. Заяц-Пінчук (крайня зліва). Серед
гостей Г. Г. Лукашевич (крайній справа). Фото. 1960-і р.

Григорій Лукашевич з онукою Тетяною.
Фото. 1930-і рр.

Григорій Лукашевич з онукою Тетяною.
Фото. 1960-і рр.

1873 р.н., бувший губернський земський гласний від селян при царизмі і багаторічний міський радник магістра м. Ровно при Польщі, цим стверджую, що будучи малим хлопцем шкільного віку, я неодноразово чув від своїх дідів і прадідів, а також у розмовах старших людей, що мученик українського народу, уманський сотник Гонта Іван був у Свято-Успенській церкві м. Ровно і молився Богу».

Ми, рівняни, маємо пам'ятати ім'я Григорія Лукашевича – громадянина (а хочеться додати – «почесного»), прах якого спочиває на Дубенському кладовищі.

Тут жили і вчені люди, і ремісники...

Зі спогадів Г.В. Либак-Пустовіт: *«Ця вулиця поділялася на класи не тільки за рівнем життя, а скоріше за рівнем свідомості. Омельчуки (тут їх називали Яковцями), Логвисі, Лукашевичі, Либакі, Дзіваки відносились до заможних, розумних, хазяйновитих людей. З ними рахувалась громада. Вони були обрані у церковну громаду. Завжди були з хлібом. І погляди їхні були більш прогресивні. Вони намагались дати своїм дітям освіту. От Логвисі своїх дітей вчили, і Лукашевич вчив свого сина (він був зубним техніком), а діти Дзіваків, Галатюків в українській школі-«мазепинці» вчилися».*

Про мешканців вулиці довоєнних часів детально розповіли сестри Лідія Карпівна і Валентина Карпівна Дзіваки, які нині живуть у батьківській хаті. *«Основне – вулиця стара, історична, сільськогосподарська. Але тут жили і вчені люди, і ремісники. Сусіди добре знали одне одного, спілкувалися. За польської влади ми тут польською мовою не користувались, розмовляли своєю, українською. Жив тут Віктор Підмайстрович, який був знаним в околиці лікарем-терапевтом. Син Григорія Лукашевича Пилип Григорович був зубним лікарем, а його онука Тетяна Пилипівна – фармацевтом. У їхньому домі був приватний зубний кабінет і місцеві жителі користувались його послугами. Мешкали на нашій вулиці люди, які виготовляли сита (їх називали «ситярі»), а потім продавали свої вироби на базарі. У будинку № 105 жив швець, який гарно шив і ремонтував взуття. Філя Козоріз був бондарем, а його дружина Ганна Зотівна була гарною кравчиною. Чудово шили одяг Ольга Либак і Ліда Омельчук. Петро Гнатович Омельчук мав свого фаєтона, був візником. Там, де зараз вулицю Шевченка перетинає проспект Миру, була єврейська хата і її господарі займались вирощуванням гусей на базар. Це була велика дерев'яна хата, де у підвалі господарі мали магазин «Хана», а у дворі був доволі великий двоповерховий хлів, у ньому й тримали гусей, яких їм привозили селяни з сіл. У цих євреїв землі,*

звичайно, не було, вони мали лише «гусячий гендель».

Поруч із цією госпоною жив Пилип Омелян, який був гарним муляром. Валентин Логвись став відомим ветеринарним лікарем. Він і досі живе з сім'єю у батьківській хаті й продовжує працювати у ветеринарії. Пам'ятаємо ми і єв-

Валентин Логвись.
Фото. 1930-і рр.

В. Г. Логвись.
Фото. 1960-і рр.

рейську сім'ю, яких тут звали Подисики. Їх у війну розстріляли, а дочці дивом вдалося вилізти з тої страшної ями і вижити. Голянін був славним пічником. На нашій вулиці одна сім'я займалася виготовленням штучних квітів, які продавали на базарі. У двох хатах нашої вулиці виготовляли морозиво. Ми були дітьми і бігали туди дивитись, як те морозиво робиться. На провідну неділю його найбільше купували. Вивезуть те різнокольорове морозиво до кладовища, що було на вулиці Литовській, і батьки купували його дітям.

Жив на нашій вулиці Талашук, який мав свій невеличкий магазин канцтоварів, що обслуговував в основному учнів «мазепинки» й української гімназії, а ще він мав цікаві колекції старих книг, монет, марок.

Неподалік від церкви жив Василь Мефодійович Чернега, який вирощував квіти. Це була дуже цікава, інтелігентна людина. В нього була пристойна домашня бібліотека.

Гарний спомин у нас залишився про родину Романюків. Олексій Романюк мав власну пекарню. Їхній двопо-

Пилип Лукашевич (справа) і Леонід Червінський.
Фото. 1920 р.

Гликерія Омельчук. Фото. 1930-і рр.

Гликерія Омельчук.
Фото. 1960-і рр.

**Лідія Омельчук
(Дем'янчук).** Фото. 1947 р.

Фаетон Петра Омельчука. Фото. 1940-і рр.

верховий дім був на тому місці, де зараз знаходиться Будинок урочистих подій. Це була дуже талановита людина, трудівник. До Рівного він приїхав із села і пішов учнем до пекаря, оволодів цією справою, заробив грошей і побудував пристойний будинок, в якому започаткував власне виробництво смачного хліба. У 1939 році, коли прийшли совєти, пекарню націоналізували, а господарів виселили з міста. Пекарня перейшла до держави і продовжувала працювати, доки її не знесли при будівництві проспекту Миру. Згодом, після заслання, Романюки повернулися до Рівного, але дім цей їм не повернули.

Жили на нашій вулиці Галатюки. Пилип Галатюк був добрим муляром і навіть будував дім Романюку. Неподалік церкви жив єврей Герцик, (його чомусь звали «Бричка»), у якого був магазинчик, де можна було придбати усяку необхідну дрібничку. Пам'ятаємо, як його, нещасного, у війну німці забрали просто біля дому, коли він підмітав вулицю. Забрали в машину і повезли. Більше ми його не бачили».

Імені Горбачевського

Під час німецької окупації 1941–1944 рр. вулиця носила ім'я Горбачевського. Відомо, що Григорій Олександрович Горбачевський у довоєнний період був членом Рівненської районної езекутиви (виконавчий орган) ОУН, одним із найактивніших членів ОУН на Волині. У 1937 році він був знищений польською поліцією й похований на кладовищі «Грабник» у Рівному. Похорон Григорія Горбачевського тоді вивірив у політичний мітинг супротиву польській владі. Старожили вулиці пам'ятають Горбачевського, який під час війни жив на цій вулиці.

Пам'ять зберегла страшні події німецької окупації. Не можуть ці сивочолі чоловіки і жінки без сліз розповідати про те, як жорстоко вчинили фашисти з рівненськими євреями, коли масово погнали їх на розстріл. Серед знищених євреїв було багато їхніх друзів дитинства, з якими упродовж багатьох років українці жили в мирі та злагоді на одній вулиці.

Григорій Горбачевський.
Фото. 1930-і рр.

Батьки Григорія Горбачевського.
Рівне. Фото. Поч. XX ст.

**Біля могили Г.Горбачевського на кладовищі
Грабник родина та друзі.** Фото. 1937 р.

Надгробок на могилі Григорія Горбачевського на кладовищі Грабник. Фото. 2010 р.

Василь Логвись (праворуч) з товаришем.
Рівне. Фото. 1930-і рр.

Віра Шевчук (Логвись).
Фото. 1960-і рр.

Родина Логвисів на Омелянівському кладовищі.
Фото. 1960-і рр.

Репресії на вулиці Шевченка

Щодо долі авторів попередніх спогадів, то вона – яскравий приклад трагічної долі українців, яких у повоєнні роки репресували без усякої провини. Лідія Карпівна Дзівак у 1948 році була засуджена на вісім років позбавлення волі. Сім років відбувала покарання в таборах. У 1949 році слідом за дочкою вивезли в Томськ усю родину Дзіваків. Будинок і майно конфіскували. Після повернення із заслання з великими труднощами їм вдалося поселитись у власний дім, в якому родина живе і донині.

Репресії торкнулись і родини Логвисів. У сім'ї було троє синів і дочка. Згадує В.Ф. Логвись-Шевчук: *«У матері забрали трьох синів, моїх братів. Степан Логвись, найменший, потрапив на фронт у Білорусь, там йому снарядом відірвало ногу. Калікою повернувся додому, то його не зачепили. А Івана й Василя Логвисів до фронту не допустили, бо вони «западники», а направили в трудармію. Там посадили за ніщо, за те, що Україну любили. І дали їм по п'ять років таборів. Один відбував покарання в Красноярьську, а другий – в Омську. Так додому й не повернулися, померли в Росії».*

Третє століття кличуть до молитви у храмі дзвони невеличкої церкви, що мов та писанка, стоїть між сучасними багатоповерхівками на одній із найстаріших вулиць Рівного. А мешканці вулиці Шевченка сьогодні живуть своїм життям і з осторогою дивляться у день завтрашній. Бо, не дай Боже, прийдуть сюди нові власники, щоб знищити оте архаїчне, прадавнє, історичне місце й дороге не лише її мешканцям, а й усім рівнянам, які шанують свою історію...

2007 р.

Повоєнні учні. В центрі вчитель Олег Костянтинович Ярмолович. Поруч з ним зліва Віра Логвись. Фото. 1940-і рр.

ОСІННЯ ЗУСТРІЧ НА ВУЛИЦІ ШЕВЧЕНКА

Ми стоїмо біля завітчаного чорнобривцями невеличкого подвір'я на вулиці Шевченка. Споглядаючи цю доволі стару рівненську вулицю, я слухаю спогади про минувшину. Мої співрозмовниці – сестри Лідія Карпівна та Валентина Карпівна Дзіваки, які живуть тут із народження.

«На нашій вулиці селилися в основному українці, які мали землю і займалися її обробітком. З того й жили. Наші батьки Карпо Федорович і Надія Сергіївна були хорошими господарями, землі мали багато, тримали худобу. Працю на землі ми пізнали з дитинства. Наші мудрі батьки дбали, щоб дати своїм дітям освіту», – розповідають жінки.

На той час, а мова йде про 30-ті роки ХХ ст., коли влада в нашому краї належала Польщі, у Рівному була лише одна українська приватна початкова чотирикласна

Вгорі: Сестри Лідія Карпівна і Валентина Карпівна Дзівак.

Рівне. Фото. 2005 р.

Сестри Ліда і Валя Дзівачки.
Рівне. Фото. 1933 р.

Ліда і Валя Дзівачки з тіткою на День Матері. Рівне. Фото. 1936 р.

Сестри Лідія і Валентина Дзівачки. Рівне. Фото. 1938 р.

школа імені гетьмана Мазепи, яка знаходилась на вулиці Галлера (тепер вулиця 16 Липня). Лідія Карпівна згадує: «Я закінчила три класи «мазепинки», вчилася з 1936 по 1939 рік. У школі було шість класів. Вчилися ми у дві зміни. Учнями були діти національно свідомих батьків, які хотіли навчати своїх дітей рідною мовою. Хоча класні кімнати були прохідні, що створювало відповідні незручності, школу відвідувало багато учнів. Директором був Іван Сав'юк. Пам'ятаю свою першу вчительку Галину Кутковець, вчительку Марію Сав'юк. Слово Боже читав священник української церкви отець Юрій Борщевський, який жив на вулиці Міцкевича, навпроти нашої української церкви. Збереглася фотографія, де ми, учні перших класів «мазепинки» із учителями (деякі діти були навіть босі). На сьогодні мені відомо, що із тієї фотографії окрім мене, ще живі Клава Головчук, Рая Судік та Орест Гуцуляк, який живе десь за океаном. Мені завжди радісно згадувати дитячі роки й ту школу, де весело святкували у травні День матері. Організовували концерти, на яких ми співали українських пісень та грали у виставах. А у неділю чи свята усі разом йшли ми на Божу службу до української церкви, що знаходилася на вулиці Міцкевича в переобладнаній під храм звичайній хаті. Ту церкву з приходом радянської влади у 1939 році закрили, після війни облаштували там ЗАГС, а там і зовсім знесли. І, хоча саме українська школа (на протигагу польській) була платною, й ця плата не була малою, наші батьки зробили все, щоб ми зростали українцями, гідними свого народу».

Сестрам Дзівач було вісім і десять років, коли прийшли на Західну Україну «визволителі» в довгих шинелях із червоними зірками на кашкетах. Представники нової влади в більшості говорили російською мовою й тлумачили населенню, який їх чекає соціалістичний рай. Жити щодень ставало все страшніше, ширилися чутки про арешти, вишукували тих, хто був незадоволений радянською владою.

**Учні
початкової школи
ім. Гетьмана
Мазепи.**
Рівне. Фото. 1936 р.

«З 1939 року долі моїх однокласників склалися по-різному. Школу імені Мазепи зробили школою №1, яка перемістилася в приміщення колишньої польської гімназії на Грабнику (зараз навчальний корпус РДГУ по вулиці Хвильового). Мені знову довелося йти в 3-ій клас, а потім закінчила 4-ий. Із учителів пам'ятаю подружжя Сав'юків, Валентину Семеновну Тихонович», – згадує пані Лідія.

А у 1941-му в їхнє дитинство прийшла війна... За часів німецької окупації школи взагалі перестали працювати. Із розповіді Лідії Карпівни: «Спочатку я пішла вчитись у якусь торгову школу, яка була розташована у двоповерховому цегляному будинку біля «пожарки». Та одного разу німці оточили ту школу і почали хапати старших дітей, очевидно, щоб вивезти їх до Німеччини, то ми вистрибували через вікна і тікали додому». Лідії у той час було лише 14 років, а виглядала вона старшою, що було небезпечно, адже німці могли її схопити просто на вулиці й вивезти до Німеччини, оскільки документів в неї не було жодних. На прохання батьків директор тодішнього рівненського музею Юрій Шумовський взяв малолітню Лідію Дзівак на роботу в музей, де вона навчилася друкувати на машинці, видавала з бібліотеки книжки, вивчила експозицію. Поки Ліда працювала в музеї, молодша сестра Валя ходила до Юрія Шумовського і приватно продовжувала шкільну освіту.

**Учні «мазепинки» зустрічають
владика Полікарпа біля
української церкви.**
Рівне. Фото. 1930-і рр.

Лідія Дзівак.
Воркута. Фото. 1948 р.

Валентина Дзівак.
Томськ. Фото. 1950 р.

Їхня мама Надія Сергіївна щирою своєю душею допомагала тим, хто страждав у німецькому полоні. Вона була членом міжнародної організації Червоного Хреста, рівненський осередок якої очолював бургомістр Сав'юк. І, як член цієї добродійної організації, вона збирала для полонених радянських воїнів продукти й носила їх до таборів, де ці люди перебували у жахливих умовах. Багатьох вдалося забрати з полону. Серед військовополонених, які знайшли притулок у сім'ї Дзіваків, був Петро Корольов із Уфи, який пізніше став бійцем партизанського загону Дмитра Медведєва, повернувся з війни живим і потім неодноразово приїжджав до Рівного, до своїх рятівниць. Допомогла ця жінка і тяжкохворому полоненому Анатолію Чернобаю, який до війни був професійним артистом. Вона виходила його від тяжкої хвороби, а коли він видужав, то зумів включитися в роботу місцевого театру і грав у виставі «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці.» Потім пішов у партизани і, очевидно, загинув. Полонені, які потрапляли в дім Дзіваків, ставали членами сім'ї, всім вистачало куска хліба, їли за одним з господарями столом.

1944 рік. Місто звільнене від фашистських окупантів, знову відновлена радянська влада. Відкриваються навчальні заклади, школа № 1 починає працювати на вулиці Червоноармійській (тепер вулиця С. Петлюри). Повертаються до навчання ті, кому не вдалося закінчити школу до війни. Збільшилося число вчителів за рахунок тих, які були направлені зі східних областей України. Акцент у навчанні та у виховній роботі робиться на радянський патріотизм. Починають вишукувати тих, хто дозволяє собі вголос висловлюватися про свої національні почуття і, не дай Боже, скаже щось супроти радянської влади. А в них, простих рівненських дівчат і хлопців, була молодеча енергія, рожеві мрії, веселий настрій. Співали українських пісень, вдягали на свята вишивані сорочки й не знали, що це буде сприйнято, як «український буржуазний націоналізм», що прирівнюється до поняття «ворог народу».

30 березня 1948 року. Цей день для Ліди та для всієї сім'ї Дзіваків став чорним. Після закінчення третьої чверті десятикласницю Лідію Дзівак заарештували. Вдома зробили обшук. «Я була в десятому

Родина Дзіваків на засланні. Томськ. Фото. 1958 р.

класі і після третьої чверті мене посадили. За що – не знаю. Але, як потім сказав один слідчий в Москві, то мене «родителям нужно было сигонуть розочкой». Мені, дев'ятнадцятирічній дівчині, радянське правосуддя інкримінувало: «учасниця банди УПА, псевдо «Чепурна» і засудили за статтею 54 пункти 10, 11 на вісім років позбавлення волі. Хоча про УПА я дізналася лише в тюрмі.

Мене допитували у Рівному на вулиці Пушкіна, там тоді був відділ МДБ. У дворі були камери, ізолятори, слідство, допити, карцер. Додому вже не відпустили. Усе це треба було пережити. Вночі на допиті, а вдень приходиш у камеру і навіть задрімати на кілька хвилин не дозволяють. Черговий весь час ходить, зазирає у віконечко і тільки й чути: «Встать!», «Встать!».

Суду і суддів не було. Завезли мене в тюрму в Остріг. Там сиджу і чекаю... Викликають: «Согласно с решением Особого совещания МГБ города Москвы вы лишены свободы на 8 лет. Распишитесь...» Широко відкриті очі, свідомість спроможна лише сформулювати питання: «За віщо?!» А відповіді знайти не могла. І не звернула «справедлива» влада ніякої уваги ані на матір, що була визволителькою радянських військовополонених, ані на молодість дівчини.

В той самий час заарештована була ціла група рівненських старшокласників шкіл числом 1 та 2. Серед невинних жертв сталінських репресій були друзі Лідії Степан Куйбіда, В'ячеслав Новак, Олександр Омельчук, Ярослав Клепач, Людмила Негребецька, Георгій Безсонов, Раїса Судік, Володимир Кулій. Доля кожного з них заслуговує на окрему розповідь і нашу велику шану.

«Етапи... Етапи... Великий той Союз... У Воркуті я стала політв'язнем «Речлагу» під № 1–0–939. Така нашивка з білої ганчірки розміром 10 x 20 см у мене була

постійно на правому коліні та лівій руці. Тяжка праця, голод, холод, приниження. Але ми залишалися там людьми, українцями, знаходили друзів і мали від них підтримку. Ми вижили. Свобода прийшла після смерті Сталіна», – з боєм згадує пані Лідія. Термін ув'язнення їй скоротили лише на 8 місяців і видали довідку: «Место жительства Воркута» і більше нікуди.

Через два роки після Лідиного арешту розправа влади настигла і її батьків та молодшу сестру. Військові та дільничний міліціонер 1949 року влаштували у будинку Дзіваків обшук. Шукали зброю. Не знайшовши жодного «криміналу», дали дві години на збори... Батьків із 18-річною Валентиною і такими ж як і вони жертвами режиму, відправили спочатку до Клевая на збірний пункт, а потім у вагонах для худоби людей повезли вглиб Росії. Дзіваки стали поселенцями «спеціалістичка» у Томську. Батько змушений був працювати на лісоперевалочному комбінаті, а мама стала штукатуром. Однак, ці споконвічні хлібороби і у Сибіру змогли, викорчувавши частинку лісу, посадити город, завели невеличке господарство, стали тримати поросятко. Вживали самі й іншим допомагали. Така вже вона, господарська українська вдача.

У 1959 році батьки повернулися додому. Та де ж він – їхній дім? Одразу після вивезення Дзіваків у їхній хаті став жити той міліціонер, що виселяв їх у 1949 році. Тож спочатку притулились господарі у хліві власного обійстя і у пошуках правди стали оббивати пороги різних комісій та депутатів.

У тому ж таки 1959-му залишила Воркуту і Ліда. По дорозі до Рівного зупинилась у Москві в надії віднайти правду. Пішла в Генеральну прокуратуру СРСР. «Я до цього й раніше туди зверталася у письмовій формі, щоб мені зменшили строк, або скасували рішення, але щоразу одержувала відмову, що «справа перегляду не підлягає». У Москві була вся моя справа, адже це вони нас судили. Проглянувши черговий раз мою справу, склали новий протокол і запитали куди я їду. «Додому, в Рівне». «Що просите?» «Реабілітації». «Це неможливо». «То хоча б зробіть реабілітацію батькам. За що вони постраждали?!» З тим і поїхала. А вже потім додому прийшла довідка про реабілітацію батьків, а мені зняли лише одну статтю – «за організацію УПА», а «зрада батьківщині» залишилась».

Роки спливали, наступила «хрущовська відлига», поступово приходило прозріння обманутих людей. Прийшла тоді й офіційна реабілітація. Та чи просили вибачення у цих людей ті, хто чинив нелюдські злочини? Чи слово «реабілітація» компенсувало їхнє втрачене здоров'я, сили, молодість?

Стоять поруч, підтримуючи одна одну і словом, і ділом, дві сестри, яким нині на двох уже більше 150 років, а ми не перестаємо захоплюватись їхньою інтелігентністю, виваженістю, мудрістю, глибоким філософським знанням життя. В очах у цих жінок лише тепло, привітність і щирість.

2005 р.

РОДИННИЙ СКАРБ ВІРНОСТІ Й ЛЮБОВІ

У старій дерев'яній хаті на вулиці Шевченка поруч зі Свято-Успенською церквою (колись цей невеличкий відрізок вулиці Омелянівської мав назву Церковний) живе уже сьоме покоління рівненської родини Либаків. Життя великої родини з покоління у покоління передається у розповідях, фотографіях, поживтілих від часу документах і листах.

На віку людському, як на довгій ниві. Пережили покоління Либаків і трагічні, й радісні події. Споконвічно обробляли свій клопоть землі. Відмітним для родини було те, що із роду в рід хтось із Либаків присвячував своє життя служінню в Омелянівській церкві. Родинна пам'ять зберігає ім'я Марка Либак, який ще в сере-дині ХІХ ст., біля сорока літ прослужив старостою у Свято-Успенській церкві. За благі діла мав нагороду від архієрея і був похований в одязі священика.

Вгорі: Родина Либаків.

Фото. 1960-і рр.

Ольга Либак (крайня зліва) з подругами із Союзу українок.
Рівне. Фото. 1928 р.

Союз українок.
Рівне. Фото. Кін. 1920-х рр.

Традицію продовжували і його син Іван та онук Михалко, що також старостували у Свято-Успенській церкві.

Про свого діда Михалка згадує Галина Василівна Либак (Пустовіт): «У мого діда була велика сім'я. Ростили вони з бабусею восьmero дітей – чотири дочки і четверо синів. Цю хату, у якій ми нині живемо, дід побудував у 1912 році. Був він старостою церкви, і коли впав на церкві купол (вона була дерев'яною) й потрібні були великі кошти на ремонт, то церковна рада вирішила продати шматок поля, що належав церковній громаді й за ці кошти відремонтувати купол. Тоді й покрили його бляхою».

Цікаво, що імена дітей у багатодітній сім'ї Либаків повторювались: було у них дві Надії і два Василі. Молодший Василь, що народився у 1912 році, щирий і хазяйновитий хлопець і є батьком Галини Либак-Пустовіт. Щоправда, дочка ніколи не бачила і не знала свого батька. Хоча, розповідаючи свою родинну історію, з любов'ю промовляє – «мій тато», а її діти – «наш дідусь». І віриться, що казатимуть так і правнуки.

Було Василеві вісімнадцять, коли зустрів свою суджену Ольгу. Дівчина приїхала до Рівного з Гощі й навчалася рукоділлю у Союзі українок. Побралися вони в 1930 році. Жили гарно, дружно, у любові. Дитинку ж Господь послав їм аж через одинадцять років подружнього життя.

Донечка Галя прийшла у цей світ за десять днів до початку нападу Німеччини на СРСР – 11 червня 1941 року. У п'ятницю повернулася Ольга з немовлям із лікарні додому, а у неділю пішла записувати дитину в ЗАГС, що знаходився тоді по вул. Шкільній. Вона, як і інші рівняни, ще не знала про початок війни. Записала дитя, взяла метрику, тільки вийшла, а у той будинок за мить влучила бомба... Не могла збагнути, що діється. Спершу подумала, що це чергові заняття з цивільної оборони. Проте, коли побачила справжніх поране-

**Петро Сидорчук,
батько Ольги Либак.**
Рівне. Фото Гальперіна.
Поч. XX ст.

Ольга Либак (зліва) з подругою. Фото. 1925 р.

Ольга Либак із сестрою Людмилою (Дзівак).
Рівне. Фото. 1922 р.

Ольга Либак (справа) з двоюрідною сестрою Настуною. Фото. 1929 р.

них, вибухи, крики, пожежі в районі вокзалу, збагнула – це війна... Швидко стали скликати родину, щоб охрестити крихітку Галинку. Якраз сиділа родина за столом, коли зайшов посланець із військкомату і приніс повістки на фронт – батькові, швагрові, сусідам. Тож Василь, котрий бачив свою довгождану дитину лише два дні, змушений був йти на війну.

Ще якийсь час тримали призовників на залізничному вокзалі, бо на початку війни був великий безлад, військове керівництво було розгублене, не знаючи, куди відправляти ненавчених мобілізованих чоловіків. Дехто з хлопців повернувся додому, а Василь добросовісно чекав відправлення на фронт. Проте його очікувала доля набагато гірша, аніж тих, котрі потрапили на фронт. Його, як і сотні інших уродженців Західної України, за розпорядженням командування до фронту не допустили, а відправили вглиб Росії – у «трудоармію». За розповідями очевидців, умови утримання наших новобранців у тій трудовій армії були такі ж, як і у таборах велетенського ГУЛАґу, у якому мучилися й конали тисячі українців. Василь Либак потрапив у м. Бізінчук Куйбишевської області. Про його долю розповідає лист, написаний до родини 4 квітня 1944 року дядьком Василя Пантелеймоном Лобаком, який служив на трудовому фронті разом з ним. «З великим смутком і жалем повідомляю вас, що вашого Васьки немає живого. Він помер 10 березня 1942 р. у м. Бізінчук Куйбишевської області. Васька працював чорноробочим на прокладанні залізної дороги. Кожен день треба було виробляти норму. А він, як самі знаєте, здоров'я дуже міцного

Василь Либак.
Фото. 1930-і рр.

Весілля Ольги і Василя Либаків.
Фото. 1931 р.

не мав. Викрутитися десь на легшу роботу, як другі, також не вмів. А харчування не було таке, як треба. От і став він здоров'ям занепадати. Скаржився, що у грудях болить і у поясниці. Взимку, як узялися морози, стало йому ще гірше, бо, не дивлячись на морози, які доходили до 50-ти градусів, на роботу треба було ходити щодня. До того ж і вбраний він був погано, в одній фуфайці. От, і простудив нирки, став пухнути, спершу ноги, лице, а потім увесь запах. А на роботу все одно треба було ходити. Коли вже дійшло до того, що не годен був із нар піднятися, тільки тоді відправили в больницу, та вже було пізно. Окрім лікування, потрібне було йому краще харчування, а цього всього не було. Ми з хлопцями трохи йому допомагали, вділяли по шматочку хліба зі свого пайка, більшої допомоги дати не могли, бо й самі голодні були... І так не стало між нами Васьки... Прийшлося йому залишити молоду жінку з малим дитям вдовою, а він так за ними журився... Не було такого дня, щоб за них не згадав. «Дядьку, скажіть Олі, що Васька її дуже любив». Багато хлопців позабували своїх жінок, але покійний Васька таким не

Ольга Либак з донькою Галею.
Фото. 1951 р.

Ольга Либак з онукою Іриною.
Фото. 1960-і рр.

Родина Либаків. Фото. 1964 р.

був. Поховали ми його на могилках у Бізінчуку. На той день наше командування звільнило нас, усіх ровенчан»»

Ольга, залишившись вдовою, іншого чоловіка ні для себе, ані для своєї дитини не хотіла. До кінця днів своїх зберегла вірність єдиному і коханому Василеві. А щоб туга не роз'їдала серце – за роботою, шитвом, у городі, вголос і пошепки, вдень і вночі співала. Жінка знала сотні пісень. Пісня для неї була ліками від туги. Сусіди пам'ятають Ольгу Либак, як справедливу і небайдужу до чужої біди. Свого часу в 60-ті роки вона разом з парафіянами Свято-Успенської церкви шукала правди і захисту для рідної церкви, над якою нависла загроза закриття і навіть руйнації. Коли ж віруючі вимагали в обласного керівництва повернення ключів від церкви, вона сказала: «З чого починається батьківщина? Ось із цієї церкви вона для нас починається. За що помер мій чоловік, за що боровся? За цю церкву». А їй у відповідь: «У церкві старости немає». «Як немає? Я – староста», – упевнено сказала Ольга.

Либакам сам Бог велів завжди бути поруч із церквою і оберігати її. А церква з роду в рід береже їхні душі.

Нелегким було вдовине життя. Дитину на плечі й у поле, під Бармаки. Сама орала, сіяла, усяку чоловічу й жіночу роботу змушена була тягти. Одного разу прийшла на поле й побачила, як якийсь «краснопогонник» її мішанку косить. «Ти чого у мене крадеш?!» – сміливо виступила проти нього жінка. А він на неї гвинтівку

**Доньки Галини Либак
(Пустовіт) Ірина та Ольга
біля Свято-Успенської
церкви.**

Фото. 1980-і рр.

звів. Дочка Галя з переляку стала голосно кричати. На крик підійшли інші солдати. Утік той «вояка». Сьогодні Галина Василівна розмірковує: «А може той вояка-зłodій, що на вдову дуло наставляв, зараз серед найшанованіших ветеранів походжає, пільгову пенсію отримує? А мій батько де? Чи є в світі тая правда? Та хто її знає...»

Пригадує жінка розповідь матері про те, як зустрічали рівняни визволителів на майдані коло церкви навесні 1944 року. Жінки несли воякам молоко і хліб, усе, що мали, хотіли пригостити втомлених солдатів. А старший офіцер їм наказує: «Не берите! Может быть, отравлено». «Не довіряли нам. Боялися. Мама підскочила до того офіцера, – згадує Галина Василівна, – каже: «Дарма ви так! А, може, серед них мій чоловік є!» Сміливою була Ольга Либак. Хоча в ті часи бути сміливою жінкою було доволі небезпечно. У місті починалися арешти, багатьох з вулиці Шевченка вже забрали. Молодь арештовували начебто за політику, націоналізм, а за тим до Сибіру вивозили цілі сім'ї. Заарештували вже на той час їхню сусідку Ліду Дзівак, забрали і братів Логвисів. Ольгу, як вдову фронтовика, не чіпали.

Минуло вже 70 літ, як пішов на війну Василь Либак. І не повернувся... Спілкуючись із родиною його доньки, а тепер із його онуками та правнуками, відчула, що у цьому домі живе оте батькове світле почуття любові й вірності. Це і є той стержень, який тримає їх на цім світі, додає сил і віри. Є висока поезія такого почуття, як у рядках В. Сосюри: «Так ніхто не кохав... Через тисячу літ лиш приходять подібне кохання...» А є сіра проза пожовтілого, написаного хімічним олівцем, листа: «Дядьку, скажіть Олі, що Васька дуже її любив. Він так за ними журився. Не було й дня, щоби він про них не згадав...»

Пом'янімо і ми цю людину, яку схоронила земля Поволжя. Душа ж Василя Либака прилинула до рідної батьківщини і родини.

2006 р.

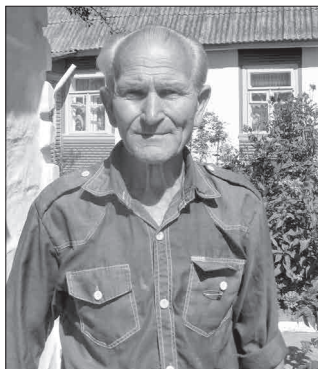

ХАТА, ЯКА СТРИБАЛА...

Поруч із Свято-Успенською церквою стоїть чи не найстаріший будинок, що зберігся на вулиці Шевченка. Господарі його носять гарне українське прізвище Листопад. Найстарший із них – Олександр Григорович розповідає: *«Урівному народились мої батько, і дід, і прадід. Хату цю будував ще мій прадід Василь Листопад, який був реєстровим козаком у князя Любомирського, і той виділив йому землю біля церкви. Отже, хаті нашій уже майже 140 років. Записи в будинковій книзі свідчать, що мій дід Митрофан Листопад народився у 1888 році. А моя мама про діда казала, що він усе життя книжки читав, а хату так і не перебудував. У діда з чотирьох дітей вижив лише один син – мій батько. Тож йому і перейшла хата, а тепер – мені. У діда було 12 га землі у трьох наділах і все дісталось батькові, то він на той час вважався людиною багатю. Цікаво, що дід мій за царя працював охоронцем у банку. Коли прийшли перші совєти, то він усе те золото чесно новій владі здав. Люди потім*

Вгорі: Вулиця Шевченка, 119. Будинок Листопадів.

Фото. 2010 р.

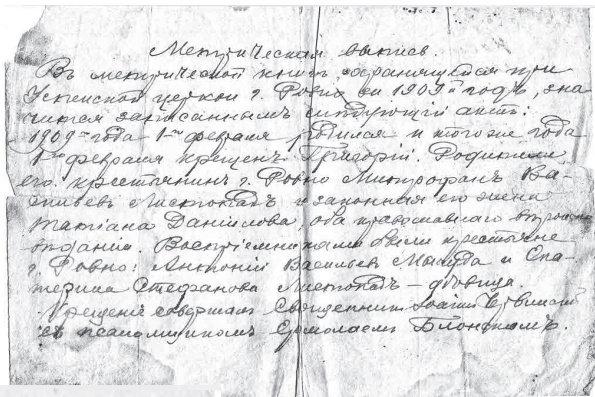

Олександр Листопад.
Фото. 2010 р.

жартували: «От Мітька коло золота стояв і не міг собі залишити». Чесні люди колись були... Хата ж наша міцніша й тепліша за сучасні будови. Зруб дубовий, такий, що стіни практично розібрати не можна. Ми ремонт робили, то ледь вікна нові врізали. Підвалини теж дубові, на замок складені з брусків, наскрзь прошиті тиглями (дубовий кілок довжиною 1 м х 30 мм) у шаховому порядку по всіх стінах. Коли під час війни в сусідню хату влучила бомба, то наша хата лише «підстрибнула» так, що був просвіт від фундаменту, й знову стала на своє місце. Так стоїть і досі. Лише всередині ми зробили сучасний ремонт, щоб зручно було жити. Хто знається й цікавиться українською дерев'яною архітектурою, підходить до нашої хати і з інтересом її розглядає. От і льох на подвір'ї, він такий же віковий, як і господар».

Із розповіді Олександра Листопада можна дізнатись багато різних цікавинок про життя старого Рівного. Ось, скажімо,

Витяг з метричного запису про народження та хрещення у Свято-Успенській церкві Митрофана Листопада. 1909 р.

Свідцтво про закінчення Григорієм Листопадом Рівненського міського однокласного училища ім. М.І.Костомарова, видане у 1920 р.

№ _____ Свидетельство об успехах и поведении
ученика Листопада Григорія Ровенского городского одноклассного имени Костомарова
начального училища
За 1919/20 учебный год.

Четверти учебного года	Показание Закон Божий	Русский язык	История	География	Арифметика	Рисование	Средний балл	Примечание	Особые замечания.	Подпись родителей
1-я										
2-я	5	4	4	2	4	3	3	5	4	5
3-я	5	-	4	3	4	4	4	5	5	5
4-я	5	5	4	3	4	3	5	5	5	5
Годовой балл	5	5	4	3	4	3	4	5	5	5
Экзамен-ный балл										
Определенная Советом										

Оценки: 5 — отлично; 4 — хорошо; 3 — удовлетворительно; 2 — слабо; 1 — худо.

Являлся в _____ после Рождества Христова
Училище: _____ после Пасхи
Учитель: Вилуха _____ после каникул

Восьме покоління Листопадів. Фото. 2011 р.

Надія та Митрофан Листопади.
Рівне. Фото. 1930 р.

Митрофан Листопад із дружиною та донькою. Фото. 1938 р.

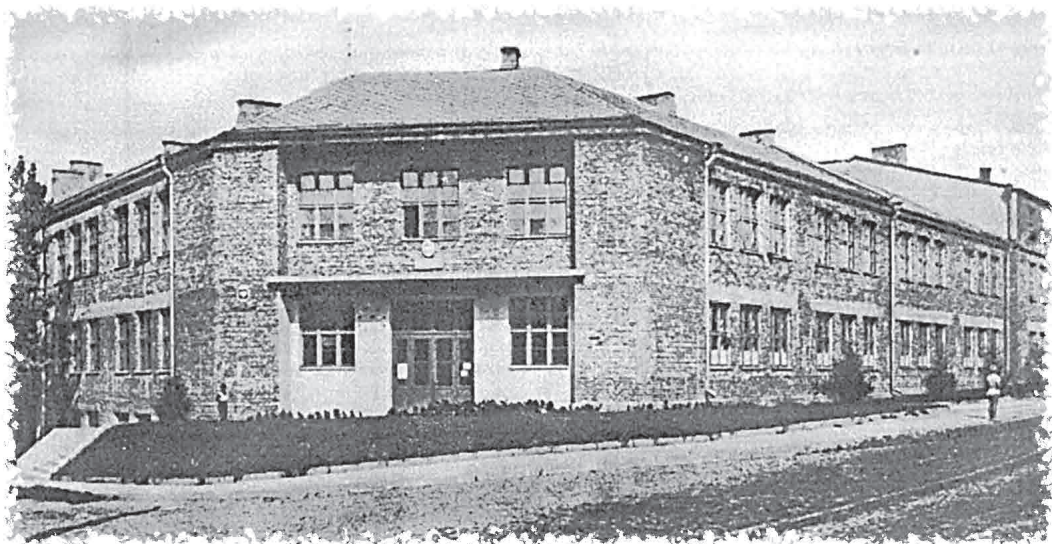

Родина Листопадів із сусідами.
Фото. 1945 р.

пригадує він зі спогадів своєї мами, яка молодію приїхала до Рівного із селища Березне й служила в єврея Рештіка (за Польщі був управителем залізниці), проте, як у наше місто десь на початку 1930-х років приїжджала Голда Мейер і гостювала в цій родині. Свого часу ця жінка очолювала уряд Ізраїлю. Тоді ж у Рештіків зібрались багаті рівненські євреї та про щось радились. Рештіки ж були, за спогадами цієї жінки, люди добрі й, будучи бездітними, хотіли взяти за дочку маму Олександра Григоровича, гарну і роботящу українку.

Начебто, відбулася проста безхитрисна розмова з простою людиною. Але в цих спогадах про родину, хату, вулицю, віддзеркалюється історія нашого міста, його мешканців. А ще милий серцю щем викликає ця дерев'яна вікова будова. І не дай Боже, щоб сучасний архітектор переінакшив ту вулицю, сховав цю дерев'яну пам'ятку під синтетичну «вагонку» й синю європейську черепицю, як в останні роки бездарно зацяцькували наше древнє місто, гадаючи, що це різнобарв'я добудов і перебудов є шляхом у Європу. На жаль, швидкими темпами руйнується і втрачається і так нечисленне, неповторне старовинне рівненське, що залишили нам наші далекі пращури.

2005 р.

ГРАБНИК ПАМ'ЯТАЄ

Вулиця Миколи Хвильового у Рівному – одна з найбільш затишних і зелених, що й донині зберегла подих минулих часів у силуетах 70-річних дво- і триповерхових будинків-особняків, збудованих за типовими проектами. Коли проходиш цією вулицею, хочеться стишити ходу, затриматися довше під лагідною прохолодою велетенських лип і каштанів, зазирнути у завітчані двори, де, мов вартові, стоять височенні стрункі ялини. Вулиця затишна ще й тому, що зі сторони вулиці Пушкіна вона закрита для проїзду автотранспорту. А пішоходами частіше є студенти (саме тут розташований один із корпусів Рівненського гуманітарного університету – інститут мистецтв РДГУ), школярі, що прямують до Рівненського міського палацу дітей та молоді та міліціонери, адже головне управління УМВС у Рівному також знаходиться на вулиці Хвильового.

Грабник... Наприкінці XVIII ст. на мальовничих пагорбах околиці Рівного був закладений грабовий парк, що став розкішним угіддям для полювання княжої знаті часів володіння містом магнатів Любомирських. Майже зникло з цього району міцне дерево граб, залишилася лише історична назва місцевості та кла-

Вгорі: Рівне. Вул. Шемплінського, 7 (нині - М. Хвильового).

Польська загальноосвітня школа ім. Коперніка. Листівка. 1930-і рр.

Родина Андреевих.
Фото. 1896 р.

Гімназистка Вікторія Коваленко.

Фото. Поч. XX ст.

довища. Забудова ж вулиць розпочалася на початку XX ст. у часи владування на наших землях поляків. На вулиці Шемплінського (тепер вулиця Хвильового) поселились люди доволі заможні, значну частину яких становили відставні польські офіцери, котрих уряд Польщі обдарував пристойним житлом і наділами української землі. Цих людей називали осадниками. Жили поруч із поляками тут українці, росіяни та євреї, які теж мали непогані статки. Переважно це була інтелігенція – лікарі, вчителі, юристи. Їхні діти товаришували, хоча ходили до різних шкіл і кожен до свого храму Божого.

Багато змогли б розповісти ці старі будинки і доброго, і гіркого. У пам'яті сивочолих мешканців Грабника є й далеко не солодкі спогади минулого. Особливо гіркими стали для них 40-ві роки XX століття.

Наша розповідь про Ніну Сергіївну Андрееву-Сушко та її родину. Пані Ніна мешкає на вулиці М. Хвильового з 1936 року.

Родинне дерево Ніни Сергіївни як по батьковій, так і по маминій лінії має глибоке коріння української інтелігенції, яких доля змушувала долати далекі доро-

ги, ковтати гіркоту несправедливості та жорстокості, втрачаючи на цих дорогах близьких і коханих, але попри все зберегти гідність, порядність, інтелігентність.

Її прадід по батькові Денис Ліщинський у першій половині XIX ст. був настоятелем Андріївської церкви у Києві. Одна з його доньок Надія вийшла заміж за

Сім'я Андреевих.

Здолбунів. Фото. 1935 р.

Василя Андреева, студента Київського університету Святого Володимира. Андреев керував студентським хором і під час концерту перед російською царицею (попри заборону), студенти виконали українську пісню «Ой, кувала та сива зозуля». За цей непослух хориста виключили з університету й віддали в рекрути до Варшави. Василь Андреев був хлопець здібний і швидко досягнув підвищення по службі й дослужився до звання полковника царської армії. Подружжя Андреевих жило у Варшаві й спромоглося дати трьом своїм дітям пристойну освіту. Син Сергій, який народився в 1894 році, закінчив юридичний факультет Варшавського університету. А далі

Юрко Андреев.
Фото. 1920-і рр.

Вікторія Андреева з сином Юрієм і донькою Ніною. Рівне. Фото. 1939 р.

Ніна Андреева.
Рівне. Фото. 1939 р.

корективи в їхнє життя внесла Перша світова війна, яка змусила евакуюватися в глибину Росії аж до Ростова-на-Дону. Там і зустрів юрист Сергій Андреев свою майбутню дружину Вікторію Коваленко. Вікторія мала фах учителя історії та географії, закінчивши свого часу інститут благородних дівиць у Ростові. Батько ж обраниці Євграф Іванович Коваленко, виходець із Запоріжжя, був цивільним генералом – начальником Ростовського поштово-телеграфного округу. Велика сім'я Коваленків, де було восьмеро дітей, під час революції 1917–1918 років у більшості вимерла від туберкульозу, зазнала фізичного та морального насилля від більшовиків. Розкидала по світах революція Коваленків. Син Василь, який учився малярству у Парижі, назавжди залишився у Франції. Щасливішою видалася доля сина Миколи, котрий став талановитим інженером мостобудування. До сьогодні з'єднують береги рік в Архангельську та Санкт-Петербурзі мости, збудовані за проектами Миколи Коваленка. А сестра Вікторія за чоловіком Сергієм поїхала до Варшави, де він був членом адвокатської ради. Потім жили в Білостоці, а далі – переїхали у Здолбунів. Адвокат Андреев був відомим фахівцем судового захисту з цивільних справ. Це була високоосвічена людина, справжній інтелігент, який володів російською, польською, німецькою і французькою мовами. Життя ж його обірвала тяжка хвороба в 1936 році. Поховали адвоката Сергія Андреева у Здолбуніві поруч з могилою батька полковника Василя Андреева.

Після смерті батька сім'я переїжджає до Рівного. Ще раніше на Грабнику поселилася бабуся Надія Андреева з дочкою Любою. Біля дому родина мала чималий шмат землі з садком. Половину тої землі і віддала вдові з дітьми під забудову. Гарний за тими часами дім побудували Андрееви. Кошти на будівництво одержали

Люба Полтавська.
Фото. 1930-і рр.

Юрій Андреев із тіткою Любою Полтавською. Рівне. Фото. 1930-і рр.

від адвокатської ради – аж 12 тис. золотом, чого вистачило і на житло, й на навчання дітей. А щоб мати на прожиття, стали здавати кімнату квартирантам. Такий спосіб виживання за Польщі був найбільш прийнятний. Старший син Юрій учився в гімназії, займався спортом, мріяв стати льотчиком. Підросла меншенька Ніна, бавлячись у завітчаному дворі на Шемплінського.

Та прийшов вересень 1939 року, а з ним нова влада, яка змінила все...

Ми сидимо з Ніною Андріївною серед квітучого саду біля її оселі й виливаються з її уст не слова, а біль, на очі навертаються сльози: «17 вересня 1939 року, як увійшли сюди совети, то люди, які жили поруч із нами, почали тікати, декотрих арештували, а когось просто розстріляли на подвір'ї. Ось у будинку № 21 (вул. Миколи Хвильового – Авт.) жив інженер Прушинський із дружиною і сином – їх розстріляли на подвір'ї, бо вони не хотіли йти зі своєї хати. Жили на цій вулиці горді та незалежні люди й вважали, що нема причин покидати свій дім. І господарів цієї хати на вулиці Гребінки № 18 теж розстріляли у будинку. Імен їх я не пам'ятаю, адже мені тоді було всього вісім років. Трагічною була доля аптекаря Васильєва, який жив на нашій вулиці у будинку під № 16. Чому ж потрібно було виганяти й убивати цих людей?.. Причина проста. Новому начальству потрібні були гарні будинки. Тут вони, енкаведисти, й поселилися. 4 листопада 1939 року в одну ніч заарештували всіх гімназистів, серед яких був і мій брат Юрко. Забрали його і ми довгий час про нього нічого не знали та вже й більше ніколи не побачили. А у 1940 році вивезли і нас з мамою. Братові ж визначили покарання 5 років позбавлення волі за «зв'язок з підпільною організацією «Скаут». Згодом ми дізналися про долю брата. Як арештант він опинився десь на золотих копальнях і у 1941 році, як громадянин Польщі, потрапив під амністію, вступив до польського війська генерала Андерса. Военні дороги закинули його в Італію, де він загинув у 1944 році й похований у місті Лорето.

Скільки житиму, буду пам'ятати ті чорні дні, коли нас вивозили. О 6-й годині ранку забрали нас із дому, дали лише 20 хвилин на збори. «Лишнього не брать. Вы не надолго», – почули короткий наказ. Мама нічого й не взяла, лише документи на хату. Спочатку нас від-

правили до бурси (приміщення сучасного гуманітарного університету) і протримали до вечора. Далі у Здолбунові повантажили в брудні товарняки, з яких перед тим вивели худобу, напхали вщент вагон людьми й повезли у невідомому напрямку. У тисняві ми з мамою розійшлись у різні кутки вагона, їжі у нас із собою не було ніякої. І, дякуючи тому, що з нами поруч їхав священник із Нового Двора, який встиг прихопити шмат сала й по крихті нарізав і давав людям, щоб підтримати їхні сили, ми якось вижили. Їхала з нами і молода мати Надія Слівінська з шестимісячними дівчатками-близнючками, дружина

Гімназисти Рівненської польської гімназії. В центрі вчитель фізкультури Слівінський. Фото. 1930-і рр.

Юрій Андреев серед рівненських скаутів. Фото. 1938 р.

Ніна Андреева. Рівне. Фото. 1950-і рр.

учителя фізкультури з гімназії. За час тієї тяжкої дороги одна з дівчаток померла і солдат, відчинивши вагон, на ходу викинув мертву дитину. Страшно було дивитися на ту жінку. Вона щосили притискала друге дитя до грудей, які вже не мали молока. І коли нас нарешті привезли в сніги Казахстану, вона стояла мов вкопана і все так само притискала доньку. Дитя вже не пручалося. Коли ж стали від неї віднімати вже набряклий трупик її дитини, жінка з того горя та жаху збожеволіла... Зі станції нас повантажили на автомашину й повезли засніженою степовою дорогою. Пам'ятаю страшну картину, коли машина зупинилася вночі й до нас стали підходити вовки. Тоді їх багато було. Очевидно, відчували, що буде війна. Водій наш робив квачі, вмочував у бензин, запалював і відганяв тих хижаків. Коли ж привезли в село, то ми відчули, що місцеві нас не хочуть брати у свої домівки, бо ми «вороги народу». Я досі не знаходжу відповіді на болюче питання: які ж ми вороги народу – я, восьмирічна дитина, моя мама – вчителька історії і географії? Зрештою нас забрала жінка-українка, теж із репресованих. Вона зрозуміла нас і пожаліла. У її хаті на стіні висів портрет Тараса Шевченка. Ох, скільки ж ми набідалися. І в землянці жили, де до весни тримали

труп померлої жінки, бо в мерзлу землю не могли закопати. І у клуні доводилося ночувати. Зустрічали ми і добрих людей, і бездушних. Усього було. До школи діти не ходили, бо в будинку школи жили вивезені чеченці».

Ніна Сергіївна витирає сльозу. Показує документи, серед яких довідка, видана їй управлінням внутрішніх справ у Рівненській області 21 травня 1993 року. Там значиться: «13 квітня 1940 року згідно рішення оперативної трійки УНКВС Рівненської області з м. Рівне в адміністративному порядку була виселена в Північно-Казахстанську область сім'я Андреевої В. Є. в складі: голова сім'ї Андреева Вікторія Євграфівна, 1906 року народження; дочка Андреева Ніна Сергіївна, 1931 р. н., свекруха Андреева Надія Денисівна, 1866 р.н. Причиною для виселення сім'ї Андреевої В. Є. було те, що її син Андреев Георгій Сергійович, 1923 р.н. уродженець м. Білосток був тоді заарештований за участь в молодіжній організації «Скаут», 17 травня 1940 року особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений на 5 років ув'язнення. 10 жовтня 1941 року звільнений. В справі-анкеті у графі про наявність нерухомого майна записано: «не має». Сім'я під час виселення проживала в м. Рівне, вул. Шемплінського, 18-а. 17 вересня 1941 р. Андреева Н. Є. разом з дочкою Андреевою Н. С. та свекрухою Андреевою Н. Д. згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР про амністію польських громадян із спец поселення звільнена. Згідно ст. 3 Закону України від 17.04.1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», вони реабілітовані».

Повернувшись до Рівного, Андрєви змогли повернути свій будинок і донині живуть там, поповнивши свій рід дітьми й онуками. А тоді, після повернення, Ніна Андрєва навчалася у школі № 5, що була на вулиці Червоноармійській (нині вулиця С. Петлюри), згодом вступила до Рівненського учительського інституту на факультет російської філології. Працювала в цьому ж вищому навчальному закладі на кафедрі, а потім у навчальній частині. Після реорганізації інституту влаштувалася на роботу в клубі глухих, завідувала тим клубом. Із часом одержала ще одну вищу освіту – закінчила Київський педагогічний інститут ім. Горького (факультет дефектології). І відтоді пропрацювала 21 рік сурдологом (перекладачем для глухонімих). Вона досконало володіє мовою міміки та жестів. Професія рідкісна, нелегка й надзвичайно потрібна тим, хто живе в цьому світі з обмеженням спілкування з іншими. Ніна Сергіївна вже відзначила свої вісімдесят. Багато було в її житті гіркоти, але серце матері й бабусі тішать сьогодні діти й онуки, переймається кожною їхньою

проблемою, радіє кожному успіху.. А ще каже, що пережите нею – це лише маленька частина великого всенародного страждання від жорстокого сталінського режиму.

Грабник – це наша історія, яку складають долі його мешканців. Грабник пам'ятає прізвища Ярмоловичів, Кулішів, Полунців, Кур'яників, Долінських, Гермашевських, Цехмистрюків і багатьох інших корінних рівнян, про життя яких ми маємо знати, пам'ять про яких повинні берегти.

2005 р.

Вікторія Євграфівна Андрєва. Рівне. Фото. 1950-і рр.

Ніна Сергіївна Сушко (Андрєва) з «подругою» Гретою.
Рівне. Фото. 2008 р.

КРІЗЬ ТЕРНИ – ДО УКРАЇНИ

Ймовірно від далекого пращура, який виготовляв кулі, дісталось Володимирові Кулю не лише прізвище, але й духовна міць та тверде українське патріотичне ество. Цей чоловік, корінний рівнянин, за свої понад вісімдесят літ зазнав у цьому житті всього – і доброго, й лихого. А страждань і поневірянь – стільки, що вистачило б на багатьох. Та попри усі прикромці пережитого життя, він переймається днем сьогоднішнім, тими подіями, які відбуваються в сучасній Україні й рідному місті Рівному, до якого він повертався завжди, якою б крутою не була його життєва дорога.

Пан Володимир належить до числа тих небагатьох рівненських старожилів, хто пам'ятає надзвичайно цінні подробиці з історичного минулого нашого міста: події, імена людей...

**Вгорі: Рівне. Вул. 13 Дивізії (нині - С. Петлюри).
Листівка. 1930-і рр.**

Батьківський дім

Кулії з діда-прадіда мешкали на вулиці, яка за російського царату носила назву Аптекарьська, а за польської влади – 13 Дивізії. Німецькі окупанти дали їй назву – СС, радянська влада іменувала її Червоноармійською, а нині це вулиця Симона Петлюри. У Назара Кулія було два сини – Васіан (1888 р.н.) і Мануїл (1890 р.н.). Старший – Васіан служив на пошті, яка на початку ХХ ст. містилася навпроти Свято-Воскресенського собору. Дотепер ця невеличка вуличка не випадково йменується Поштовою. (Сучасний поштамт у Рівному збудували вже поляки у 1936 році). Молодший – Мануїл, що був нівроку красень – високий, стрункий, ще й мав гімназичну освіту (закінчив 4 класи Рівненського реального училища), у 1912 році був призваний на службу до царського війська і потрапив у сам Петроград, у лейб-гвардію Його Імператорської Величності. У Першу світову воював у Волинському полку генерала Брусилова, мав контузію, поранення і заслужив Георгіївського хреста та медаль Святого Володимира. Після лікування у Нижньому Тагілі, повертаючись додому, георгіївський кавалер стає бійцем армії УНР, тож знову довелося «понюхати пороху». Вдосталь навоювавшись, у 1920 році Мануїл повертається до Рівного і у 32-річному віці одружується з рівнянкою Уляною Качкало. Разом з братом будує нову хату. Збереглася ця, побудована у 1928 році братами Куліями на батьківській землі, дерев'яна хата-двоян й дотепер, хоча з роками її вигляд змінився. Свою стару хату продали Кулії єврею Фінкільштейну, доволі знаному на той час рівненському підприємцю, що торгував милом. На придбаній землі новий господар збудував пристойний двоповерховий кам'яний будинок, що стоїть і тепер (вулиця С. Петлюри, 21).

У Мануїла й Уляни Куліїв народилося троє синів. Колишній солдат-фронтвик став займатись сільським господарством, бо дістав у спадок батьківську землю та господарку. Подбали Кулії, щоб дати дітям освіту, ростили дітей українськи-

Мануїл Кулій (зліва). Рівне. Фото. Поч. ХХ ст.

Двоюрідні брати Мануїл (зліва) і Микола Кулії. Фото. 1910-і рр.

Уляна Кулій (Качкало).
Фото. 1940-і рр.

Володимир Кулій (справа) з товаришем В. Кужелевичем на змаганнях по баскетболу у Харкові. Фото. 1946 р.

ми патріотами. Тож віддали їх на навчання до приватної української початкової шестикласної школи імені гетьмана Івана Мазепи.

Згадує В. М. Кулій: «Цю школу утворили наші провідники: Скрипник, Сав'юк, Пекарський, Бичківський, Каторжанський, Письменний і цілий ряд передових українців. Спочатку та школа була на сучасній вулиці Остафова, в одному будинку з «Просвітою», а потім винайняли будинок у єврея на вулиці Галлера (тепер вулиця 16 Липня, будинок Рівненського міського військкомату). Школа містилася там до 1934 року, а у 1935 році ми перейшли в будинок на цій же вулиці, де зараз корпус Рівненського медичного коледжу. У цьому будинку розміщувався клуб громадської організації «Рідна хата». Незважаючи на те, що навчання в українських навчальних закладах – «мазепинці» та українській гімназії було платним (безкоштовними були тільки польські школи), українці все ж віддавали своїх дітей на навчання до українських шкіл. «Навчання в «мазепинці» коштувало 15 злотих, а за гімназію треба було платити 25 злотих, – згадує В. М. Кулій. – Для порівняння – корова тоді коштувала 100 злотих. Оскільки ми вчилися усі троє, то мали знижки – за гімназію батьки платили 15 злотих, а за «мазепинку» за двох – по 5 злотих. Наша школа мала № 726. Усі гімназисти, відповідно до уставу, ходили в формі – синього кольору штани, шинель, на рукаві нашивка з номером гімназії. У цій гімназії вчились лише діти українців. В моєму класі вчились діти із Тинного, Нового Двора, Тютюкович, Дворця, навіть із сіл Решуцьк та Ходоси. Викладання велося українською мовою, але ми також вивчали польську мову, історію Польщі».

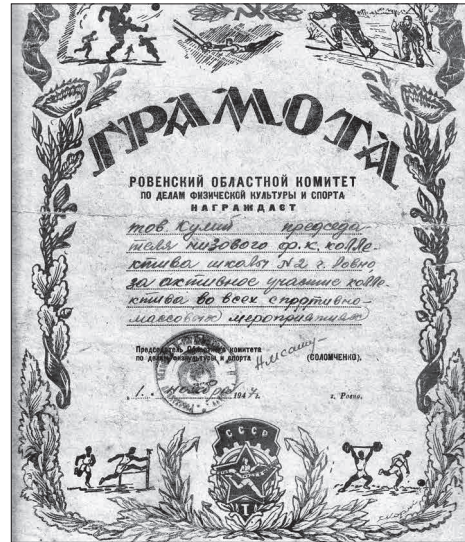
Навчали та виховували дітей в українському національному патріотичному дусі. Добрими словами згадує В. М. Кулій своїх учителів із «мазепинки». «Директором нашої школи був Іван Сав'юк, а класним керівником у нас була вчителька Марія Наживенко, яка викладала трудове навчання. Слово Боже навчав о.Євген Борщевський – священик української Свято-Юріївської церкви, яка була відкрита

Володимир Кулій (2-й справа) на змаганнях у Харкові. Фото. Липень 1945 р.

Володимир Кулій (6-й справа) з друзями на змаганнях. Рівне. Фото. 1947 р.

Грамота В.Кулію за участь у спортивних змаганнях. Рівне. 1947 р.

в Рівному у 1935 році на вулиці Міцкевича. У тому ж році, коли постало питання зробити в соборі богослужіння українською мовою, були сутички... В результаті було вирішено, що богослужіння буде вестися російською мовою. Це й спонукало до того, що українська гімназія змушена була будувати свою українську гімназійну церкву. У 1935 році на вулиці Міцкевича був споруджений будинок, у якому й розмістили церкву. Був там великий гарний зал. Спереду будови був купол з хрестом, дзвіниця і три дзвони. Церква була огорожена парканом. Навпроти церкви на тій же вулиці Міцкевича жив священник Борщевський. Кожної неділі від школи парами йшли ми до церкви на богослужіння. При церкві був гімназійний хор, яким керував Курельчук. Співав у ньому і священник Бичківський, мав дуже гарний тенор. Дуже любив церкву, прислуговував у храмі мій старший брат Віктор. Згодом закінчив духовну семінарію і став священником...

У 1939 році все наше попереднє життя було зруйноване. Ліквідована і церква була. Щоправда, за німців вона знову відновилася і богослужіння у ній відбувалося до 1944 року.»

З вдячністю згадує Володимир Мануїлович Кулій і лікаря Могильницького. «Опікувався дітьми, був щирим українським патріотом лікар Роман Могильницький. У 1939 році більшовики його заарештували і знищили у Дубенській тюрмі. Жив цей лікар у будинку № 6 по вулиці 16 Липня (нині тут міграційно-реєстраційна служба Рівненської області) і там приймав хворих.»

Рідна вулиця

Ось так крок за кроком йшло довоєнне життя родини Кулійів. А кожен крок – це історія нашого міста – події, люди, вулиці, будинки. Важко відділити життя родини від життя міста, все тут переплітається і віддзеркалюється.

Сьогодні вулиця Симона Петлюри – одна з найбільш вишуканих у нашому місті, адже саме тут збереглися декілька красенів-будинків 30-их років минулого століття і з'явилися нові сучасні будівлі банків, офісів, кав'ярень. Тут встановлені пам'ятники, діє Рівненський академічний театр ляльок. Це рідна вулиця Володимира Мануїловича, про яку він, здається, знає все. Ось що згадує чоловік про рідну вулицю за часів польської влади: «Якщо за царя на вулиці Словацького було зроблене шосе, то тут було болото (це з розповідей моєї мами). А як прийшли поляки, то стали вимощувати всі вулиці бруківкою. Зробили тротуари, проклали водогін, каналізацію, було світло. Ось тут, на куті вулиць С. Петлюри і Словацького стояв колись красивий одноповерховий будинок, в якому було польське староство. У 1940 році там розмістилась якась радянська установа і я пам'ятаю, як туди приїжджали німці, начебто вирішувати питання по евакуації німців-фольксдойчів із Рівного, а тих німців охороняли кубанські козаки.

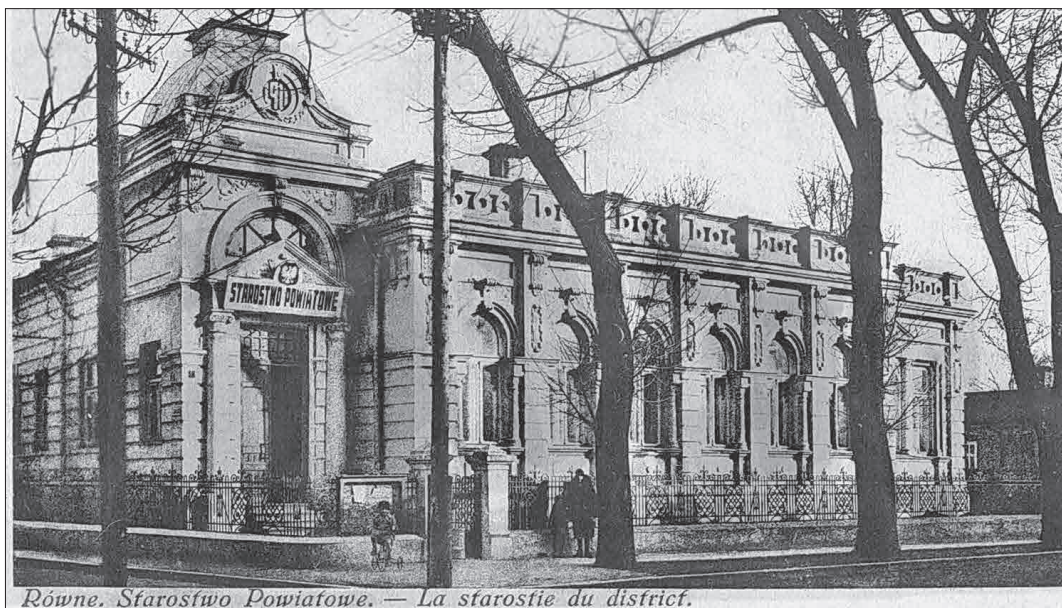
Приблизно на тому місці, де зараз знаходиться Народний дім, був театр Зафрана. Гарний був театр, з великим глядацьким залом, просторою сценою, мав ложі, балкон. За Польщі там була українська трупа Певного, яка гастролювала по містах і ставила вистави. До речі, кінотеатри за Польщі працювали майже цілодобово. Купив білет і можеш сидіти до ранку, дивитись фільм декілька разів.

Було на нашій вулиці за польської влади і декілька банків. Один із них – банк ККО (комунальна ощадна каса) – знаходився на куті із сучасною вулицею Пересопницькою. А ще Національний банк, що зберігся дотепер у тому ж вигляді. Щоправда, у 1944 році в стіну цього банку потрапила легка бомба, загинув вартовий міліціонер. Однак стіну залатали та й далі будівля служила банкірам.

У підвалі будинку, де нині розташоване Обласне управління прав захисту споживачів, за Польщі була друкарня. Неподалік від нас жив лікар-рентгенолог Гофман, в будинку якого був гарно обладнаний підвал, де знаходилась рентген-установка. На нашій вулиці, поруч із сучасним Будинком вчених, жив відомий у Рівному вчений-ботанік Йозеф Панек. Біля його будинку був гарний садок. А Будинок вчених (вулиця С. Петлюри, 17) – це власність багатого єврея Вікдорівича. В усіх чотирьох гарних будинках, що розташовані під'ряд, жили заможні євреї – Вікдорівич, Гойзенберг, Фінкільштейн, Коган. На головній вулиці, по районах були їхні магазини, вони мали свій бізнес по усій Польщі. Коли у 1939 році прийшла радянська влада, усі ці будинки були націоналізовані. В будинку Вік-

Рівне. Вул. Аптекарська (нині - С. Петлюри). Загальний вигляд. Листівка. Поч. XX ст.

Рівне. Повітове староство на вул. 13 Дивізії (нині - С. Петлюри). Листівка. 1930-і рр.

Вул. С. Петлюри. Загальний вигляд. Рівне. Фото. 2011 р.

Вул. Червоноармійська (нині - С. Петлюри). Рівне. Фото. 1950-і рр.

Вул. 13 Дивізії, 27 (нині - С. Петлюри). Нині тут розміщується обласна дитяча бібліотека.
Рівне. Фото. 1930-і рр.

доровича розмістився батальйон урядового військового зв'язку. У Гойзенберга (вулиця С. Петлюри, 31) – земельний відділ. У Фінкільштейна (вулиця С. Петлюри, 25) стали проживати командири військових частин. У Когана (вулиця С. Петлюри, 27) поселився начальник Будинку Червоної Армії (БКА), який знаходився у військовому містечку. А коли прийшли німці, то в будинку Фінкільштейна розмістився ляндрвірт. У будинку Вікторівича – частина Червоного Хреста. В будинку Гойзенберга – польова жандармерія. В будинку Когана було німецьке казино. Без вивіски, тихе, спокійне... Далі за нами жив чех, який розпочав будувати дім, звів лише коробку, але з приходом у 1939 році радянської влади змушений був звідси виїхати. Німці той дім добудували і зробили там «пакгауз» (склад), де пакували подарунки німецьким воякам. Ближче до сучасного Проспекту Миру жив поміщик Шматковський, який мав землю у Золотіві. З приходом «совєтів» його не стало. Пам'ятаю ще кузню, яка була на нашій вулиці неподалік від російської гімназії. Ближче до вулиці Кавказької жили українські родини – Киселі, Гелешки, Ярмаки, Павленки, Куцаки, Дзівачки, Андрущенки, Логвисі, Яроцькі, Лучинські... Жив там і єврей Кваснюк, який займався виготовленням морозива, квасу та солодкої води. У його дворі був «льодяник» – така холодильна споруда в землі із льодяних брил, нарізаних взимку на річці і зверху засипаних тирсою, де зберігались продукти.

На місці, де зараз стоїть пам'ятник С. Петлюрі, за Польщі був павільйон, де продавали фрукти. Сучасне приміщення станції юних туристів належало єврейській гімназії «Тарбут». Було споруджене у 1936 році. Пам'ятаю, як євреї зібрались на відкриття гімназії, урочисто грала музика. Директором «Тарбуту» був Бритва... В роки війни наша вулиця дуже постраждала. Бомби упали на театр Зафрана, будинок староства... Ці споруди були знищені повністю».

Спомин про війну

Зі спогадів В.М. Кулія: «Як почалася у 1941 році війна, місто горіло. Почали бомбити. Вибухи не вщухали три дні. Потім у місто увійшли німці. Вели полонених радянських солдат та змушували їх розгрібати завали після бомбардування.

Коли прийшли німці, то українці думали, що будуть мати свою незалежність. Така наївність вилізла боком. Спочатку були синьо-жовті прапори, 31 червня у Львові відбулося проголошення Української держави. У неділю, пам'ятаю, був великий з'їзд українців у Рівному на стадіоні, що по вулиці Замковій. А німці ходили й те дійство фотографували. Людей було багато, цілісінький стадіон, попрійжджали із сіл. Більшість були одягнені в українські строї, з українськими прапорами. Виступали українські провідники. Була тоді утворена сотня Українського визвольного війська. Їхня казарма була на вулиці Замковій. У цих хлопців форми своєї не було, лише шапки були з тризубом. Стали відкриватися магазини українського типу. Відкрили і школи. Але наприкінці 1941 року усе це стало помалу зникати.

Почалося знуцання над євреями. Спочатку змусили їх носити на рукаві нашивки у вигляді жовтої шестикутної зірки. Потім зірку Давида на рукаві замінила кругла нашивка на грудях і спині. А у листопаді євреям оголосили, що їх будуть переселяти у гетто в Тучин і щоб вони зібрались на Грабнику. Якраз на тому місці, де мав будуватися костел. Холодна сира погода, сніг із дощем, а вони, нещасні, з усіма своїми речами зібрались й чекають. Там німці відібрали у них усі речі, вишикували в колони і повели в Сосонки, де наперед все було приготовлене до масового вбивства. Цілу осінь військовополонені в яру копали ями. Це страшна історія. Не доведи Господи, нікому таке бачити! Хто намагався втекти, тих наздоганяли й розстрілювали. Люди в місті про це знали. Наступного дня німці змушували наших хазяїв, хто мав коней, їхати туди й ці трупи зволікати в ями. А болото було таке, що по полю навіть коні не могли ходити.

Після першого єврейського погрому гетто було створене там, де зараз вулиці Дорошенка, Коцюбинського, Пирогова... Була там своя міліція, єврейська управа. У 1942 році, у червні, напередодні жнив, був другий етап знищення євреїв. Підігнали вагони і цих людей туди позаганяли і втрамбували, як оселедців у бочці. А на вулиці спека, крик стоїть, діти ж малі з ними, спрага. Спакували й кудись відправили... На цьому акція з євреями закінчилась.

Місцем страти багатьох людей була і вулиця Біла. У 1943 році розстрілювали і в піщаних кар'єрах (тепер вулиця С. Бандери), де було три вироблені кар'єри. Трупи спалювали. У другій половині липня їхали ми з батьком у поле, але на по-

вороті на Колоденку, якраз навпроти сучасної вулиці Грушевського, стоїть німець і не пускає нас. Згодом стало відомо, що саме тоді німці машинами-душогубками возили на страту людей. Машини ці були схожі на радянських «воронків». Людей душили відпрацьованим від машин газом. У кар'єрі були підготовлені залізні листи, дрова і ті трупи з машин скидали туди, обливали гасом і палили. До обіду все ті воронки возили людей, а вже після обіду звідти валив страшний їдкий дим із запахом смаленого м'яса... Я це бачив...

Пам'ятаю, як хоронили у 1943 році убитого М. Кузнєцовим німецького суддю – генерала Функа. Була осінь, вже зібрали картоплю. Перед тим, як пронести його по нашій вулиці, бо поховали його на кладовищі у Тютковичах, спочатку німці пройшли й продивились усі двори, навіть у льохи зазирали, людям не дозволяли виходити з хат і дивитись. А після цього взяли у заручники невинних наших людей і розстріляли за того генерала».

Арешт. За віщо?!

У 1944 році, після звільнення Рівного від німецьких окупантів, 54-річного Мануїла Кулія мобілізували в протиповітряні війська МВД. Ця військова частина розміщувалась на вулиці 16 Липня. Її бійці після бомбардувань розчищали зруйновані будинки, знешкоджували нерозірвані бомби. Мануїл повернувся додому в 1945 році і до його Георгієвського хреста додалася ще й медаль «За Победу».

Володимир після війни продовжив навчання у школі. Тоді за парти сіли переростки, адже в час німецької окупації школи не працювали. «Ми займалися

Володимир Кулій біля школи. Рівне. Фото. 1947 р.

Володимир Кулій (в центрі) з товаришами у Томську на спец поселенні. Фото. 1954 р.

Брати Володимир (зліва) та Ростислав Кулії. Фото. 1954 р.

Уляна Кулій. Фото. 1950-і рр.

Уляна Кулій з синами Віктором та Володимиром. Фото. 1960-і рр.

спортом, були членами спортивного клубу «Спартак». Займались футболом, баскетболом, катались на лижах. Їздили якось на змагання у Харків...» – згадує В. М. Кулій.

Тим часом залізні стражі радянської диктатури вже вели за ними нагляд. До того ж, стався у Рівному зухвалий акт – у центрі міста в новорічну ніч 1946 року підірвали пам'ятник Сталіну. В. М. Кулій розповідає про цей епізод: «У 1941 році частину вулиці, де зараз стоїть театр, розбомбили, а потім її розчистили і там зробили сквер, а в його центрі у 1945 році поставили пам'ятник Сталіну. Скульптура була сірого кольору, на повен зріст, одягнена фігура вождя у шинелю. Підірвано пам'ятник вночі (причому навпроти було 1-ше відділення міліції!). А вже до ранку на той постамент поставили другий пам'ятник Сталіну, який перевезли з будинку офіцерів. Той Сталін був вже без шинелі і бронзового кольору. Люди вранці те побачили, й перешіптувались, що Сталіна вночі роздягнули. Отакий казус був. Звичайно ж, шукали винуватців, але й до цього часу не знають, хто це зробив».

22 березня 1948 року о 4-ій годині ранку до Куліїв прийшли з обшуком. Гебісти перевернули всю хату, усі мішки. Нічого крамольного не знайшли, хоча обкладинка журналу «Зоря» (його, очевидно, й шукали), розмальована однокласником Рудаковим, лежала на етажерці. У той день 20-річного Володимира лихо минуло. Хоча в ту ніч забрали його шкільних друзів: Куйбиду, Новака, Безсонова, Рудакова... По Володимира Кулія прийшли у травні. Протримали в установі МДБ три дні: водили на допити, примушували писати зізнання. А що писати? В чому винен? Тож мусили відпустити. Однак на прощання начальник міського відділу МДБ Омельченко сказав: «Иди, иди.. Ты все равно придешь к нам. За тобой Север скучает...» Третій раз прийшли 22 липня 1948 року і забрали Володимира вже без повернення.

Зі спогадів В. М. Кулія: «Взяв пальто, чоботи і повели мене у внутрішню тюрму, що була на території міського відділу МДБ на вулиці Пушкіна. Поставили, руки назад зв'язали якимсь рушником. Так я простояв півдня. А потім повели мене в тюрму. Камера-бокс розміром 50 x 50 см – собача будка, а на дворі спека до +30, голова розколюється від болю, води не дають. Так мене тримали три доби. Лежати нема де, хіба що присісти... Потім кинули мене до камери великої, але вщент наповненої арештантами. На допити водили увечері. Кайдани на

руки – і пішов. Кабінет слідчого від тюрми був за сто метрів. Написали мені увесь політичний кодекс: ст.54 з чотирма пунктами. Слідчий Конін, який вів мою справу сказав, що мене треба розстріляти... Перевезли в Дубенську тюрму і там зачитали вирок. Тоді заарештували нас – дванадцять чоловік: Людмилу Негребецьку, Миколу Негребецького, Раю Судік, Ліду Дзівак, Вячеслава Новака, Степана Куйбіду, Бориса Рудакова, Георгія Безсонова, Бориса Андрущенка. Потім зі Львова привезли Ярослава Клепача і Олександра Омельчука... Ніяких судів не було. Усе вирішувала «трійка». Нам дали різні терміни: від трьох до десяти років позбавлення волі й розіслали по різних тюрмах. Мені за 54 статтею п.12 дали 5 років».

І почалися довгі важкі етапи політв'язня Володимира Кулія – українського юнака, хлібороба, спортсмена, сина солдата двох світових воєн.

Рівненських юнаків і дівчат вели на етапи, а їхні матері, обливаючись слізьми, молили Бога за дітей і їхали за ними слідом, щоб передати якусь одежину чи харч.

Десятки років повоєнні покоління українців

змушені були слухати лише одну правду – про героїв-молодогвардійців, їхні подвиги та страждання їхніх матерів. А чи меншими були фізичні й душевні муки наших краян, які тисячами безпричинно карались, гинули в далеких сибірських краях? Чому досі ті, котрі зазнали жорстоких репресій комуністичного правлячого режиму, живуть «сам на сам» зі своїми спогадами? Чому не відчували до себе щирої поваги, не почули повної правди про час неймовірної жорстокості й страху?

«Коли відправляли нас на етап, то моя мама і мама Ярослава Клепача бачили цю процедуру, як нас вивели із тюрми і повели на станцію, там посадили в товарняки і повезли... З тюрми до станції вели пішки. Охороняв караул із собаками. Ніхто не тікав. Ніхто не просив ніякої ласки...», – з боєм згадує В. М. Кулій. «Столипінський» вагон віз арештантів до пересильних в'язниць Бердичева, Києва, Ленінграда, Вологди. І ось нарешті табір на станції Єрцево Архангельської області. Там Володимир «освоював» нову професію вальщика лісів на лісоповалі. «В таборі нас було більше 500 чоловік. Ми мали загальну зону, могли з барака в барак піти після роботи. Були випадки, що утікали, підкопи робили, але це не мало успіху. Начальство теж різне було. Один майор сам хліб купував і людям в табір носив, щоб їх підтримати. Влітку працювати було легше, а взимку, коли по пояс снігу, – дуже важко. Підрубеш ялину, а той сніг на тебе сиплеться, мокрий приходиш. Вирубаємо ділянку, розпалимо вогнище, сушимось, їжа – баланда. Мені іноді приходили посилки з дому. Це була вагома підтримка. Поки не вивезли батьків...», – згадує В. М. Кулій.

В. М. Кулій. Фото. 1960 р.

Родини Качкалів, Мічуд і Куліїв, в центрі сидить Петро Качкало. Рівне. Фото. 1990 р.

28 квітня 1950 року в один день виселяли багато рівненських родин. Тих, у кого вже хтось відбував покарання в таборах. Батьків Кулія і молодшого брата вивезли спочатку до Клеванського замку на пересильний пункт. Там вони чекали розпорядження з Москви. Їхню долю вирішувало «особое совещание». І прийшов вирок – на довічне поселення у Томську область.

Значні політичні зміни принесла у 1953 році смерть Сталіна. Змінились на краще і долі безневинних жертв репресій. Згадує В. М. Кулій: «Після смерті Сталіна була велика амністія. Ті, котрі були засуджені за статтями до п'яти років, підпадали під амністію. Мене звільнили зі зняттям судимості».

У 1956 році сім'я Куліїв повертається на батьківщину, до Рівного. А в їхній хаті живе інший господар – лікар, майор МВС. Став тоді батько, Мануїл Кулій оббивати пороги міських властей, щоб повернути свій дім. А у відповідь, у 1957 році, викликають Кулія до міліції і дають 24 години на те, аби знову покинув Рівне, бо у Томську їм не дали права повернення до рідного міста.

Поки батьки з молодю дружиною Володимира Ганною притулились у маленькій хатині в Житомирі, син поїхав до Москви шукати правди. Пробився до самого Кремля і зрештою віднайшов ті шляхи, де вирішилось питання про реабілітацію батьків.

Так закінчилися сім років поневірянь Мануїла й Уляни Куліїв. Повернулися вони в рідну хату, на рідну вулицю, щоб знову сіяти хліб. А жити Мануїлові залишилося два роки... Із короткого життя Мануїла Кулія він 15 років не з власної волі був у далеких краях Росії.

Затишна хлібосольна оселя у подружжя Ганни та Володимира Куліїв. Пані Ганну застаємо за вишиванням. Скільки тих рушників, сорочок, серветок, картин вишила вона! Їхня сім'я утворилася там, на засланні, куди юна Ганя із села Сапожин, що на Кореччині, потрапила з батьками в ті ж 50-ті роки. Та про це вже має бути окрема розповідь...

Володимир Мануїлович після повернення із таборів закінчив Львівський технікум радіоелектроніки і все життя до виходу на пенсію працював електриком. Спочатку – у млині, а потім – у «Міськвітлі» м. Рівне. Був висококваліфікованим спеціалі-

стом, мав авторитет у колективі, але жодного разу його не нагородили бодай якоюсь трудовою відзнакою, на яку його висував колектив. Навіть медаль «Ветеран праці» боялись вручити, бо все ж таки «бувший». А сьогодні вони, колишні політ'язні, репресовані, безвинні жертви вже неіснуючої держави СРСР, радісно сприймають усе, що стверджує самостійну та незалежну Україну, щиро люблячи й шануючи рідну мову, пісню, культуру. І крає їхні серця усякий відступ від великої правди, яку сповідували справжні сини України, її боронителі та пророки.

2006 р.

Подружжя Ганна та Володимир Кулії.

Рівне. Фото. 2010 р.

ОГОЛЕНИЙ НЕРВ ІСТОРІЇ

Своїми спогадами ділиться Ганна Олексіївна Кулій-Форманюк, уродженка села Сапожин Корецького району, колишня спецпоселенка сибірського Томська, нині жителька Рівного.

Село Сапожин Гощанського повіту, де народилася Ганна Форманюк, за часів польської влади було прикордонним селом. Тут містилася і польська застава, і стрільбище, квартирували у селі сотні польських прикордонників. Сільська молодь жила в ті часи доволі активним життям. Діяла «Просвіта», осередок молодіжної організації «Пласт», який очолював двоюрідний дядько Ганни Сергій Форманюк. Був у селі й прекрасний хор, яким керував рідний дядько Ганни Юхим Форманюк, а ще – драматичний гурток, який ставив українські вистави. У селі звучала українська пісня, українське слово. На свята усі одягались в українські

Вгорі: Ганна Кулій.
Фото. 2011 р.

строї. І хоча польська влада не сприяла таким настроям населення, українське ество прагнуло до самоствердження.

Родина Форманюків була велика, дружна й заможна. Ще до поселення в селі Сапожин мала ця родина свою сумну історію.

До переділу української землі у 1920 році між більшовиками і поляками сім'я Микити Форманюка (діда Ганни) жила за 12 км від Сапожина – у Великому Скниту, що на Хмельниччині. Родина мала доволі пристойну господарку, шмат землі. Зрозумівши, що більшовики, яким дістались прикордонні землі, відберуть усе господарство, а то й винищать сім'ю, Микита забрав старших сімох дітей і перемандрував через кордон до Сапожина, де влада дісталась Польщі. А коли невдовзі повернувся, щоб забрати жінку з найменшеньким Миколкою, то кордон вже був закритий, а його Степаниду з дитиною більшовики вкинули до тюрми у Ганополі. Грішми і підкупом якось-таки вдалося витягнути жінку з буцегарні. Одягнули її, як червоноармійця, у шинелю і шапку, а хлопчενя сховали в наплічник. Так і перейшли через кордон до Сапожина. На жаль, Миколка після цих поневірянь довго не прожив, помер.

Велика родина стала спинатись на ноги у новому місці.

Проте совети по той бік недалекого кордону про Форманюків не забули. Польська влада отримала вказівку випровадити цю сім'ю назад до Радянського Союзу. Старі люди у селі донині пам'ятають, як польський жандарм вів Форманюків селом. Говорили, що їх арештували за те, що прибули з території, де були совети, що бабцю Степаниду вже арештовували чекісти. Однак тоді Форманюків не депортували. Врятували їх односельці, що із дружним протестом вийшли на вулицю і поляки махнули на все рукою. Усе ж якось не щастило цій родині у Сапожині. Тільки-но звели нову хатину, як вона згоріла.

Діти Форманюків, хоч були бідові, проте зростали працюовитими, грамотними. Старший Юхим здобув освіту і став у селі вчителювати. Олексій (батько Ганни) також був на селі людиною освіченою й авторитетною. Разом з дружиною Анастасією починали господарювати «з нуля», а з часом і хату збудували неподалік від церкви, і склеп (крамницю) мали в хаті, торгували й обробляли землю. Тож родина, у якій народилася Ганна Форманюк, була доволі заможною. Як побудували у селі нову церкву, то Олексій Форманюк став у ній старостою. Взявши в оренду землю біля церкви, посадив там гарний садок, а навколо церкви – липи.

Коли ж у 1939 році карта України знову перекраялась, один із синів Микити Форманюка, дядько Ганни Павло Форманюк вирішив піти на Хмельниччину, щоб побачити, що сталося із покинутим колись поспіхом родинною господарством. Пішов Павло на свою біду. Господарство було зруйноване, а на їхньому обійсті розташувалась прикордонна застава. «Не встиг дядько ступити на рідне колись подвір'я, як його схопили і більше він до родини не повернувся, – розповідає

Ганя Форманюк на засланні.
Фото. 1950-і рр.

Ганя Форманюк (зліва) з подругою на засланні.
Фото. 1950-і рр.

Ганя Форманюк (справа) з подругою Валею Дзівак на засланні. Фото. 1950-і рр.

Ганя Форманюк з сином на засланні. Фото. 1950-і рр.

Ганна Форманюк. – Однак залишився живим. Спершу відбув радянський табір у Комі-краї. А в роки війни якось потрапив до лав Війська Польського і згодом опинився в Англії. Листи до родини стали приходити вже через багато років після війни. Повертатись до Радянського Союзу дядько не захотів. Причина зрозуміла. «Не хочу більше із мішка шити собі сорочку», – писав він у листі до родини. Очевидно, що дядько Павло Форманюк добряче ковтнув і більшовицьких знущань, і гіркоти табірною життя.»

«Під час війни мій батько пішов в УПА – снує далі розповідь про своє життя пані Ганна. – У нашому селі всі молоді хлопці пішли в УПА. Батько мій був освіченим, то навіть керував вишколом для повстанців. Пішов до повстанців і батьків брат Антон. На жаль, загинув, що й досі не знаємо, де його могила. Допомогала нашим хлопцям-повстанцям і наша мама. Простирадла на бинти рвала, в'язала повстанцям шкарпетки, не раз носила до лісу їжу.»

На Святого Василя у 1944 році в село увійшли червонопогонники. Одразу ж непрохані гості завітали до хати Олексія Форманюка. А там ніде нікого. Лише накритий багатую вечерею стіл. Мама з Ганею, попереджені батьковим зв'язковим, вчасно залишили оселю і помандрували на Крилів. Так розпочалися їхні мандрі по чужих хатах і клунях, по селах і лісах. Із мамою, а то й сама серед чужих, але добрих людей, переховувалась 12-річна дівчинка, бо була дочкою повстанця. Ніхто з людей, які давали їм притулок, не видав їх. Було страшно, але змалечку Ганна знала, що так має бути, бо «то боротьба. Ми, українці, за свою землю воюємо.»

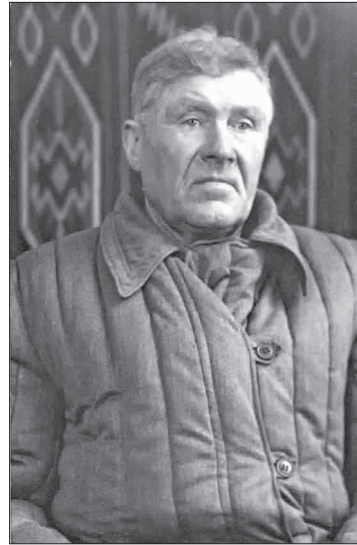
«Ночували ми і по хатах, і по криївках, – розповідає Ганна Олексіївна. – Де мене притулять, там я і була. Іноді ніч приходить, а я ще не знаю, де маю переночувати. Кожна людина боїться. Мама йде в один бік, а мене покине там, де багато дітей...»

«Стрибки» та енкаведисти нишпорили скрізь, вишукуючи повстанців і членів їхніх родин. Керувались підступною тактикою: коли упіймати дитину, тоді й батьки себе виявлять. Була то нерівна й страшна війна. «Але був тоді такий патріотизм! Хлопці, зовсім діти, старші від мене усього на два–три роки майже усі загинули...» – гірко констатує Ганна Олексіївна.

«Повернулися ми з мамою в розруйновану хату вже після того, як заарештували батька. Енкаведисти вже тоді нас не шукали. Заарештували батька у 1947 році. Хтось його таки видав. Зробили за ним засідку і взяли, коли вийшов із криївки до струмочка умитися. Зброї при собі не мав. Спочатку його тримали в тюрмі у Гощі, а потім перевезли до Рівного. Мама їздила до Рівного, возила батькові передачі, а він умудрявся перекинути через вікно записочку, розповідав про знущання над ними. Через півроку засудили його за статтю 54 1-а до десяти років позбавлення волі й відправили в Комі АРСР.»

Село жило своїми хліборобськими турботами. Ганя ходила до школи в сусіднє село Русивель, була здібною до науки. А тим часом на їхню недовгу волю насувалася нова чорна хмара жорстокої розправи. «28 квітня 1950 року забрали мене від дядька Макара в Русивлі, посадили в машину, на якій вже сиділо чотири бійці. Була я у парусинових тубельках, в маринаточці, в руках – портфельчик із книжками. Привезли в Сапожин, у хату дядька Павлючика (їх теж вивозили). А там вже моя мама із клуночком у кутку на радіюжці сидить і плаче. У тому клуночку було усе наше добро, що вона встигла взяти з дому. Притулились ми одна до одної. «Що ж воно з нами буде?» – думаємо. Того дня разом із нами вивезли із Сапожина до ста чоловік. Українського хлібороба використовували з рідної землі, щоб забув навік за неї, і про волю забув, і про пісню...»

«Пересильний пункт для наших краян тоді був у Клеванському замку, – продовжує свою розповідь Ганна Олексіївна. – Сапожинців вивезли в Клевань і усіх разом помістили в одній довжелезній камері. Відвели кожному на нарах аж по дві дошки. Літо... Спека... Сморід від параші... Щоправда, на декілька годин виводять у двір. Але, коли прибуває чергова партія арештантів, усі мають негайно повернутись у камеру. Порушників карали карцером. У такий карцер одного разу потрапила і я, бо не встигла вчасно зникнути з двору. Незабаром кинули до мене і маму, яка підняла за мною лемент. Просиділи ми до вечора в холодній сирій комірчині у легенькому вбранні. Після цього карцеру я захворіла і

Олексій Форманук.
Фото. 1960-і рр.

Ганна Кулій.
Фото. 1954 р.

На лісоперевалочному комбінаті у Томській області. Ганна Форманюк – крайня справа. Фото. 1950-і рр.

Спецмістечко у Томській області, лісопереробний комбінат. Ганна Форманюк у 3-му ряду 1-а справа. Фото. 1950-і рр.

мене відправили до санчастини, що була на другому поверсі того замку. Тоді уперше зрозуміла, яка солодка і гарна воля».

Щоб згаяти тюремний час, Ганна вишивала. Ще й досі зберігає вона той вишитий букетик, що був її єдиною в ту пору радістю.

«Наприкінці червня нас почали вантажити у вагони. Ніякого суду не було. Нашу долю вирішувала в Москві «трійка», якої ми ніколи не бачили...» – згадує жінка.

І от їдуть сапожинці усі разом в одному товарному вагоні. Їдуть невідомо куди, без власної на те волі, без прав, без одягу і харчів, без надії на повернення. Старші сидять на нижніх нарах, а молодші – вгорі, під розпеченим залізним дахом. Тяжка була та дорога. Єдиним протестом була пісня. Гарно зливаються голоси: «Сибір, Сибір – далекий край, а хто ж його не знає. В Сибір поїдем, назад приїдем та й дома погуляем...» Конвоїри лютують, погрожують, що не дадуть їсти й пити, якщо бранці не припинять співати «бандерівських» пісень. А бранці їм у відповідь – «Ще не вмерла Україна...»

На початку липня поліщуків і волинян привезли в Черьомушки – на лісоперевалочний комбінат Томської області. Робота була важка. 18-річна Ганя Форманюк, висока на зріст, але тоненька, як бадилінка, дівчина клала на плече довжелезні п'ятиметрові колоди і з такою ж, як і сама, дівчиною мусила нести цю ношу за 50 метрів. Мама хворіла і до фізичного болю додавалась ще й туга за рідним краєм. Однак заслання, яке мало зламати непокірних українців, навпаки укріпило їх національний патріотизм. Люди об'єдналися однією долею, однією

мрією про волю і про рідну Україну. Ганна Олексіївна згадує, що вона на засланні розмовляла лише українською мовою. Там зібралась прекрасна українська молодь, яка організувала свій хор, що співав українські пісні. На свята земляки одягалися в українські строї, збиралися усі разом. У сибірських морозах, у тяжкій праці ще більше загартовувався дух цих людей. Разом з українцями «спокутували свій гріх перед більшовиками» латиші, естонці, татари... Молодь товаришувала між собою, закохувалися, створювалися сім'ї.

Зустріла в Томську свою долю і Ганна. Володимир Кулій тоді щойно звільнився із табору, в який потрапив у 1948 році із Рівного.

У подружньому житті Ганни і Володимира Куліїв день Святих Петра і Павла має особливе місце. То день їх першої зустрічі, від якого вони вже майже 60 років йдуть по життю разом.

Із маленьким сином, чоловіком і його батьками, що були так само ні за що вислані у 1950 році в Сибір із Рівного, повернулися вони в рідний край, де їх зовсім не чекали... Ніхто й не збирався повертати Куліям відібрану при висилці хату по вулиці Червоноармійській (нині – С. Петлюри). Скільки пішло зусиль і нервів на пошуки справедливості!

«Мама, Анастасія Форманюк, залишилась у Томську разом із батьком. Після відбуття строку в таборах, він приїхав до неї у 1957 році, – розповідає Ганна. – Здається, ось, нарешті пережили біди, житимуть разом довго і щасливо. Та їхнє щастя тривало лише один рік. Підірване здоров'я у тих умовах – не повернути. У 1958 році мами не стало. Так і не повернулась вона більше в рідний Сапожин, за яким так тужила, навіки стулила очі у сибірському краї холодною зимою...»

Приїхала й оплакала матір дочка. Просиділа біля маминої домовини усю ніч, зігріваючи її бездиханне тіло гарячою сльозою. Так, залишивши дружину в далекому краї, повернувся Олексій Форманюк у рідний Сапожин сам. Помер у 1976 році.

Родина Куліїв – знана і шанована у Рівному. В час народження незалежної України Ганна Олексіївна стала однією з найбільш активних українських жінок, які пропагували українську мову, слово і пісню. Вона – одна з перших, хто започаткував у нашому краї громадську організацію «Союз українок». А ще знаємо її, як чудову вишивальницю. Уперше взяла в руки голку і вишила кошачок із квітами, коли було їй десять років. Вишивали тоді усі дівчата і жінки. «Я не знаю, коли моя мама лягала спати, а коли вставала. Увесь час за роботою, а ночами – за вишиванням,» – згадує Ганна Олексіївна. А її чоловік Володимир Мануїлович показує сорочку, яку вишила йому дружина у 1953 році в Томську, ніжно гладить вишиту маніжку: «Це моя улюблена сорочка». Торкаючись рукою жовто-синього орнаменту, немов відчуваєш пульсування живого оголеного нерву нашої історії.

2009 р.

Ганна Олексіївна Кулій (Форманюк). Фото. 2011 р.

ДВА КРИЛА ВІРИНОЇ ДОЛІ

Родина Дзіваків жила на вулиці, яка межувала з сучасною територією парку ім. Т. Шевченка. Ростили восьмеро дітей. Одного дня хтось підкинув до їхнього порога немовля. І що було робити? Гаврило та Улита Дзіваки прийняли цю дитину в сім'ю, як рідну. Коли ж князь Любомирський облаштував парк, який був у його власності, то запропонував багатодітній українській родині побудуватись неподалік в'язниці. Так з'явилися на вулиці В'язничній сім'ї

Вгорі: Сестри Галина і Віра Дзіваки.
Фото.

Людмила Дзівак.
Фото. 1920-і рр.

Миколи, Якова, Бориса і Пилипа Дзіваків, будинки яких стояли один біля одного. Дзіваки були гарними господарями: тримали худобу, обробляли землю, їхні ошатні будинки тонули в зелені садків і квітників. Найбагатшим з-поміж братів був Пилип, який побудував у місті декілька будинків і здавав їх квартирантам, що давало йому кошти для життя і навчання дітей у львівських інститутах.

Нині на цій вулиці, яка з повоєнного часу носить ім'я Пушкіна, у батьківській хаті мешкає Віра Яківна Ковтун (Дзівак). Її спогади – це віддзеркалення життя рівнянки, яка сповна ковтнула гіркоту втрат, знущань і поневірянь...

Згадує Віра Яківна: «Мій батько народився у Рівному у 1901 році, мама була родом із Городища. Нас у батьків було двоє – я і старша від мене на два роки сестра Галя (вона народилася у 1925 році). Мене віддали на навчання до української початкової школи – «мазепинки», де я вчилася до 1939 року, а Галя навчалася в українській гімназії. Батьки важко працювали, щоб побудувати цю хату. Життя за Польщі було нелегким. Були й жорстокі переслідування тих, хто прагнув вільної України. Однак, у повсякденному житті правив закон. Поліція слідкувала за порядком і чистотою в місті. Тато щоранку вставав о 4-ій годині й, поки ще людей на вулиці немає, підмітав дорогу. А перед польськими святами усі обов'язково мали побілити бордюри...

На зимові свята ходили по хатах колядувати гімназійні хори, а зароблені гроші йшли на підтримку бідних гімназистів. Для цієї ж потреби в гімназії проводились різноманітні заходи. Батьківський комітет не раз влаштував на свята розпродаж зроблених власноруч штучних квітів. Щочетверга до нас додому приходив гімназист родом із Гощі й мама у цей день нікуди не йшла, готувала смачний обід. Поруч з нами жило багато євреїв, з якими ми були у гарних стосунках. Багато речей ми у них купували в борг... А ще пригадую, що в кінці нашої вулиці, де вона пересікається з вулицею Остафова, був будинок, схожий на барак. У ньому була українська школа, потім розміщувалась «Просвіта». А на тому місці, де нині двір школи № 15, був смітник. Поруч жив Іван Сав'юк з дружиною і донькою Даринкою. Він був надзвичайний трудяга. Організував бурсу для гімназистів. Вставав раненько, закачував колошви і розгрібав те сміття. Й гімназистів

Яків Дзівак. Рівне. Фото. 1920-і рр.

Людмила і Яків Дзіваки. Фото. 1924 р.

Наталія Остапчук (зліва) з подругою.
Рівне. Фото. 1920-і рр.

Наталія Остапчук, сестра Якова Дзівака.
Рівне. Фото. 1920-і рр.

Яків Дзівак (стоїть) і Григорій Логвись.
Рівне. Фото. 1919 р.

Візник Павло Остапчук, хрещений батько Віри Дзівак. Рівне. Фото. 1930-і рр.

Учні Рівненської української гімназії. Галя Дзівак у 1-му ряду в центрі. Фото. 1938 р.

**Школярі рівненської школи
ім. Шевченка
(тепер вул.М.Хвильового).
Віра Дзівак стоїть 5-а зліва.
Рівне. Фото. 1941 р.**

Андрій Дзівак. Фото. 1945 р.

Віра Дзівак. Фото. 1930-і рр.

згадує: «Нарвала мама квітів, дає мені в руки й каже: «Йди, зустрічай!». Було це у неділю о 16 год. Я побачила, як біля тюрми йшло нове військо у довгих шинелях і будьонівках... Ми їх із квітами зустрічали, а вони вже через місяць по тій же вулиці повели по 500 осіб наших українців – спочатку хлопців, потім дівчат... з охороною, з собаками... І все командують: «Шире шаг!»... Вели на станцію, на

страшні етапи, звідки повернулися далеко не всі. У кого хата бляхою крита – куркуль. Хто мав свою думку – ворог. Вони ж самі такою поведінкою спонукали людей йти в ліс, щоб боротися з ними».

Коли розпочалася війна, наша оповідачка була підлітком. Вже вдосвіта німці бомбардували залізницю. Декілька бомб впало неподалік оселі Дзіваків. Розбомбило і хату дядька Павла. Люди поховались у льоху. Німецькі бомбардувальники прилітали щоночі.

«Тато вирішив викопати для родини землянку десь там, де тепер льонокомбінат.. Там були нари, настелили соломи... І ближче до вечора ми йшли туди ховатись,» – згадує Віра Яківна.

Галя Дзівак. Фото. 1930-і рр.

не раз до роботи залучав. Потім висадив там помідори, усіляку городину, щоб все це було до столу учням. Під час війни він був бургомістром Рівного (з 28.02.1942 до 1944-го – авт.). Організував пункт збору продуктів для полонених. Потім зібрані харчі власноруч фірою відвозив у табір полоненим. А вони вже знали, що везуть харчі, то так біжать... Голодні, виснажені...»

Добре пам'ятає пані Віра день приходу нової радянської влади у вересні 1939 року. Ось як вона про це

СЕСТРА ГАЛЯ

Галя Дзівак за Польщі навчалася в Рівненській українській гімназії. Її подружкою була Тамара Мартинюк, донька власника рівненської книгарні.

«При німцях якось моя сестричка поїхала з Тamarою до Києва, ніби-то на навчання, – згадує Віра Яківна. – Ми й не знали, що вони вже були пов'язані з ОУН. Потім якісь молоді люди прибули до Рівного і зупинились у Тамари (Мартинюки жили на вулиці Литовській). Німці їх вислідили, оточили і тих, хто втік, постріляли. Тамару заарештували. Мама вчепилась за дочку: «Ні за що не віддам!..» Тоді і маму Тамарину також забрали. Їх тримали тут, у тюрмі. Ми передавали їм передачі. Сестра передала подрузі червону суконочку. Тамара сиділа в камері на четвертому поверсі і, коли вона одягала ту суконочку, то ми знали, що вона одержала передачу. Через деякий час німці розстріляли в'язнів тюрми. Загинула і Тамара Мартинюк разом з мамою...

А моя сестра Галя на той час працювала у банку машиністкою, куди її прилаштував наш родич. Після того, як арештували Тамару Мартинюк, зникла з міста і моя сестра. Галю забрали хлопці до лісу в УПА, щоб тут її не схопили німці. Декілька разів вона передавала нам вісточки, приходила і у Рівне. Тато на зустрічі з нею сказав з острахом: «Вас горсточка, що ви робите?...» А вона відповіла: «Тату, я краще загину, аніж маю потрапити на тортури. Я вирішила. І зраджувати не буду»...

Галя загинула вже після війни десь на хуторі на Млинівщині. Цю звістку «грипсом» передали мамі хлопці з лісу. А в нас на ту пору «квартирував» кагебіст... Бідна мама виходила з хати, забивалась десь у куток, щоб поплакати за дочкою, затуляючи собі рота... Страшно було... Свою старшу доньку я назвала Галею на честь своєї сестрички...»

Репресивно-каральна машина родини Дзіваків не оминула. Звичайно, органи безпеки знали, що Галина Дзівак була в рядах українських повстанців. Тож і її сім'я одразу потрапила до списку ворогів. Ще однією причиною розправи над ними було те, що їхня хата знаходилася поруч із в'язницею й різними відомчими установами. А працівники цих установ потребували зручного житла... Одного разу Віра помітила, що за нею стежать. А якось зупинили просто на вулиці й повели до міліції. Батьки не знали, де поділась донька. І були у відчаї, шукали цілий тиждень. Було це у 1946 році.

Галинка Дзівак.

Фото. 1926 р.

Галя Дзівак (справа) і Даринка Сав'юк, виконавиці турецького танцю.

Фото. 1933-і р.

Людмила і Яків Дзіваки.
Томськ. Фото. 1953 р.

Із розповіді Віри Яківни: «Як тільки встановилася радянська влада, одразу стали арештовувати людей без вини. В камері, в яку мене заштовхнули, було дуже багато людей, переважно молодь... Допитували мене, де сестра, а я відповідаю, що не знаю, бо вона пропала ще за німців... Тиждень мене тоді протримали в ізоляторі на вулиці Пушкіна. ...»

А вдруге прийшли до нас вночі, десь о годині третій у червні 1947 року. Їх було двоє. Стали ритись у хаті, усе перекидають. Я стою, дивлюся у вікно і думаю: «На цей раз вже не випустять. І жде мене тюрма...». Знайшли вони тоді листівку вітальну, де були слова, адресовані мені: «Будь достойна свого народу»... А ще я мала пісенник, де була записана пісня «Не пора, не пора, не пора, москалеві й ляхові служити...». В ту ніч арештували і дружину мого дядька Бориса Надію Дзівак, що жили з нами по сусідству... Вранці вивели мене з дому і повели під конвоєм дорогою (не тротуаром!), а через усе місто – на вулицю Коперніка, до слідчого. Люди дивляться, як ведуть молоду дівчину під дулом гвинтівки. Я не плакала і соромно мені не було, адже я нічого не вкрала, ніякого злочину не вчинила... Привели у двоповерховий будинок неподалік від пивзаводу

і одразу кинули у льох. Темно, сиро, а у кутку щурі шкребуться. Цілий день я там, трясучись, просиділа одна. Потім привели в кабінет до слідчого, поставили під кахлеву грубку, а він лише одне твердить: «Признавайся!» Слідчі змінюються, а я все стою. Ноги терпнуть, від утоми підкошуються, хочеться сісти, а слідчий, як гримне кулаком по столу: «Стоять!» – і мушу стояти. Чи то двоє, чи троє дів я вистояла на одному місці, аж поки знепритомніла. І знову опинилася в тому ж самому страшному льосі, упала, заснула і вже не такими страшними видавалися ті щурі. Важливо було бодай трохи відновити сили. Запам'ятала я одного слідчого Мостового, який намагався говорити зі мною ввічливо: «Вірочко, ти признайся, то батьків не вивезуть і ти не будеш у тюрмі сидіти». Як ска-

Борис Дзівак із донькою Лесею.
Томськ. Фото. 1950-і рр.

же про батьків, то сльози в мене одразу кап-кап..., бо батьків мені дуже шкода було... Промордувавши мене в тюрмі на Коперніка, знову пішки ведуть у тюрму на Пушкіна – в капезе, але вже без конвою. А там людей, що й дихнути нічим. Нар не було, усі лежали й сиділи на підлозі. Спека була страшна і лише одне малюсіньке віконце. Годували баландою і водили на допит. Слідство вже закінчувалось... Через тиждень чую: «Дзивак, с вещами на выход». Перевезли мене в капезе на Двірець і там зачитали вирок: «Особым совещанием... осуждена по ст.54, 1-а на 5 лет лишения свободы...» Камера там була велика, жінок багато, усі вже підготовлені до вивозу на Сибір... Я пробула там до осені... Одного разу мене викликали до слідчого, а там сидить моя мама. І він почав запитувати то мене, то маму. Вже про сестру не питали, а так – чим ми займалися... Осінню нас повантажили в товарні вагони і поїхали ми етапом по великому й могутньому...»

Віра Дзівак пройшла тяжкий шлях політв'язня. Її етапи – це Печора, Караганда, Кенгир, Красноярськ. В її пам'ять вкарбувалися ті довгі важкі дні й безсонні ночі, сповнені туги за родиною і рідною стороною... Пам'ятає Різдво в Печорі, коли вона стояла на пекучому морозі в черзі за табірною баландою, а серце краяли спогади про смачну кутю, яку готувала колись удома мама.

А мама Людмила Дзівак тим часом також відбувала покарання в Пензі (була ув'язнена на 5 років за тією ж 54-ю статтею). По завершенню строку поїхала до чоловіка в Томськ.

Згадує Віра Дзівак: «Пригадую, як боляче мені було, коли я лежала із дизентерією в лазареті і прийшов лист, що моя бабуся Улита, татова мама, померла у Томську. Вона виховала мене, була надзвичайно добра... Я увесь час боялась, що розпочнеться війна. Молила Бога, аби скоріше звільнитися. Очевидно було якесь передчуття, бо тільки я звільнилась і виїхала в Красноярськ, у Кенгірі розпочалося повстання в'язнів, яке було жорстоко придушене військами»...

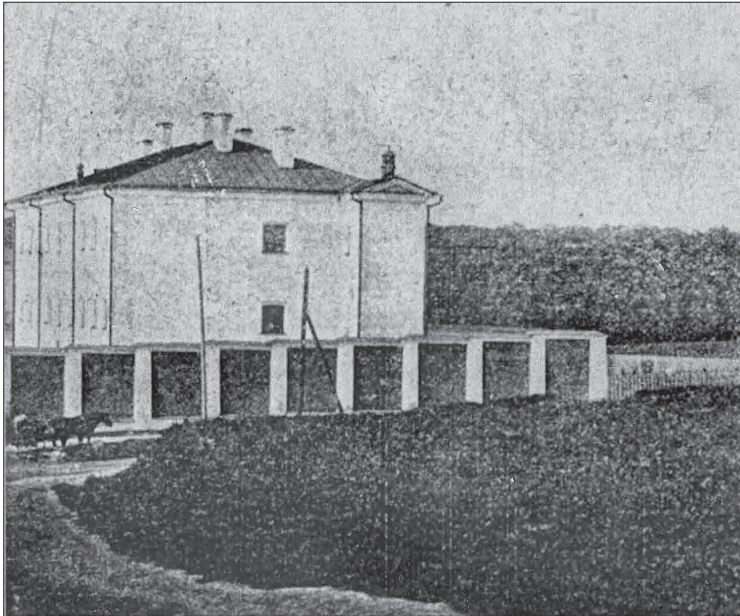
По завершенню терміну покарання Віра Дзівак поїхала в Красноярськ, де мала відбути поселення. Після табірного життя гуртожиток, де жили будівельники, видавався просто раєм. В тому сибірському енісейському краї зустріла вона свого судженого Мирона Ковтуна, який разом з батьками у 1950 році був вивезений до

Яків Дзівак.
Фото. 1950-і рр.

Микола Дзівак.
Фото. 1960-і рр.

Тюрма і грабовий гай.
Рівне. Фото. Поч. XX ст.

Сибіру із Тернопільщини. Там вони одружились і повінчались у храмі в Красноярьську, що для тих часів у сибірському місті було рідкістю. Там народилась їхня донечка Галя.

А доля, що завжди мусить мати два крила – віру і любов, кликала їх у рідні краї. Повернулися до Рівного. Плече підставила родина Либаків з вулиці Шевченка. Тітка Оля прийняла їх з радістю і розділила навпіл всі проблеми. Почали працювати, вчитися, спинатись на ноги. Спочатку не мали жодної віри, що повернуть свою рідну хату. Адже усі ці роки, поки Дзіваки відбували покарання, у ній хазяйнували чужі люди. Батько ж так мріяв померти у рідних стінах... Не судилося. Десять днів не дожив Яків Гаврилович до того часу, коли вирішилось питання з поверненням Дзівакам їхньої оселі. Тяжкі поневіряння по таборах і заслання підірвали здоров'я і батька, і матері. У п'ятдесят років маму розбив параліч...

Сьогодні старий дерев'яний будинок Дзіваків, збудований господарями понад 80 років тому, в оточенні квітів і плодового саду, гостинно відчиняє двері для друзів і родини. Ми сидимо із посивілою літньою жінкою у затишній кімнаті й колесо історії її словами повертається в далекий і тривожний час, де була репресована її молодість.

2011 р.

ЗАПИСИ З РІЗНИЦЕЮ У ДВАДЦЯТЬ РОКІВ...

Наприкінці 1980-их років на шпальтах рівненських газет одна за одною публікувались статті про жахливу правду розстрілу ув'язнених у Дубенській тюрмі в червні 1941 року. Комуністична влада, яка доживала на Україні свої останні роки, ще намагалася виправдати цей злочин, який замовчувався майже 50 років. Стрілки вини переводились на німців, які 25 червня саме вступали у Дубно. Та немає нічого таємного, що б не стало явним. У багатьох родинах мешканців Рівненщини всі ці роки ятрилася рана від втрати близьких людей і жорстокої несправедливості до тих, хто у ті страшні червневі дні вижив дивом. У листопаді 1989 року Рівненська обласна прокуратура порушила кримінальну справу за фактом розстрілу ув'язнених у тюрмі м. Дубно в перші дні Великої вітчизняної ві-

Вгорі: Хата Головчуків у с. Тютьковичі.
Фото. 1950-і рр.

Максим Головчук.
Фото. 1920-і рр.

Максим Головчук (зліва) з товаришем, учасники хору «Просвіти». Фото. Кін. 1920-х рр.

Максим Головчук солдат польського війська.
Фото. 1920-і рр.

їни. Пригадую зустрічі із безпосередніми свідками розстрілу у Дубенській в'язниці, яким тоді пощастило вижити, а згодом пройти через жорстокі тортури сталінських таборів і ще довго чекати реабілітації... Окремі ж так і пішли на той світ із незаслуженим тавром «ворога народу»...

З розповіді Олексія Савича Матвійчука, 1921 року народження, жителя с. Рачин Дубенського району, записаної у липні 1992 року: «Мене арештували восени 1940 року. Помістили в тюрму м. Дубно, камера № 42 на другому поверсі. Нас у камері було п'ять чоловік. Мене допитував слідчий старший лейтенант державної безпеки Вінокур. Руки зв'язали дротом, вибиваючи зізнання, били ногами... Пригадую, як щоночі вивозили в'язнів у Тараканівський форт. Казали, що там їх кидали у колодязі. З клаптиків газет ми дізнались, що буде війна. Лампочки в камерах замазали в синій колір для маскуванню. Перед четвергом не дали нам їсти. На вечір принесли по повній мисці каші. Голодна людина після їжі міцно спить. Серед ночі почули одиночні постріли на другому поверсі. Чуємо, що підходять вже ближче до нашої камери. Я взяв простирadlo і почепив на віконні ґрати, сподіваючись за ним сховатися. Однак камера маленька, одиночка, сховатись ніде. Чуємо, що вже підійшли до сусідньої камери, возяться з ключами і раптом голоси: «Хлопцы, немцы!»... Стихло... Ми відриваємо від стіни батарею і починаємо нею грукати у двері. Хтось відкрив камеру. Вискочили ми звідти і стали зазирати у сусідні камери. У жіночій камері побачили жахливу картину – стіни, залиті кров'ю і скрізь мертві тіла. Пам'ятаю дядька з Тростянця мертвого, лице

закрите рушником. В усіх одиночках люди були мертві. Зібралось нас у дворі тюрми чоловік зо тридцять. Коли знову почулися постріли. Все це відбувалося вночі. Ми удвох з товаришем знайшли на господарському дворі воза, підтягли його до бані, дишло підставили до ґрат, пробиваючись до вишки охоронців (там вже нікого не було). І вже звідти я плигнув як кіт, трохи руку поранив, але йшло на життя. Подались ми на село. Між лісом і залізничною колією йшло чоловік зо двадцять енкаведистів, прочісуючи місцевість. Цілий день нам довелося пробиратись, ховаючись від них. Надвечір, коли вже прийшов у село, почув шум машин. На мотоциклах з кулеметами їхали німці. Це було 27 червня...

Осіною 1945 року мене знову заарештували і як «затаившегося врага» посадили на десять років виправно-трудовах колоній і на п'ять років – спецпоселення, без права повернення додому. Так пройшов я через табори Ухти і Казахстану. Коли у 1955 році був звільнений, то змушений був їхати жити в Караганду. Звертався за реабілітацією у Верховну раду СРСР і одержав відповідь: «Ваше дело проверено. Вина ваша доказана и реабилитации не подлежит»...

На час нашої зустрічі у гостинному домі Матвійчуків Олексій Савич так і не одержав довідки про реабілітацію.

Із записаного у 2003 р. у м.Рівне

Така ж детальна і сумна розповідь про час жорстокої розправи над українськими патріотами у Дубні могла б

Родина Головчуків.
Рівне. Фото. 1935 р.

Опанас Корженівський.
Фото. 1920-і рр.

Дарія Корженівська,
гімназистка. Фото 1922 р.

Максим і Дарія Головчуки. Фото. 1927 р.

Дарія Головчук із доньками.
Рівне. Фото. 1936 р.

Сестри Клава і Ніна.
Фото. 1936 р.

**Олександра Головчук
(Міськова) з онуками Клавою
і Ніною.** Рівне. Фото. 1930-і рр.

Сім'я Головчуків (сидять): Марія Корженівська, Петро (із військовополонених). Фото. 1943 р.

прозвучати з уст ще однієї людини – Максима Григоровича Головчука, селянина із с.Тютьковичі, що нині є околицею Рівного, батька двох доньок, господаря і шанованої односельцями людини. Але його життя обірвалося на Колимі у 1946 році.

Живуть сьогодні у Рівному онуки і правнуки родини Головчуків, доля яких тісно пов'язана з історією нашого міста.

З розповіді доньки Максима Головчука Клавдії Максимівни Панасюк (Головчук): «Головчуки поселились у Тютьковичах давно. Мій дід по батькові Головчук Григорій Мусійович був військовим суддею. Коли пішов у відставку, то купив тут землю. Пригадую, що у нас вдома довго зберігалася дідова велика суддівська печатка, якою ми, діти, кололи горіхи. Одружився він із рівнянкою Олександрою Міськовою, яка проживала по вулиці Шевченка. У Тютьковичах побудував за тими часами велику дерев'яну хату, яка збереглася донині. У Головчуків народилося восьмеро дітей – сім дочок, а у 1901 році – довго очікуваний син. Це був мій батько Максим. Усі дочки пішли заміж і дід дав їм у спадок землю чи збудував хату. Батько ж, закінчивши за Польщі бухгалтерську школу у Рівному, став спадкоємцем великого господарства і одночасно працював бухгалтером на залізниці у вантажному парку. У 1927 році він одружився із Дарією Корженевською, донькою відомого рівненського архітектора і будівельника Опанаса Корженевського.

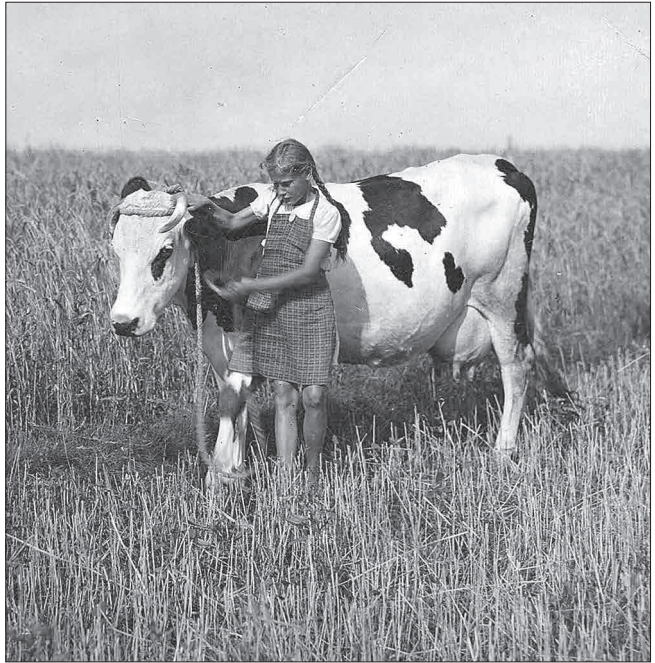
Родина Корженевських мешкала у Рівному по вулиці Міцкевича у великому красивому будинку (зараз це було б навпроти пологового будинку № 1). Залишки будинку з маєтку Корженевських зберігалися ще до початку 1970-х років. Архітектор Корженевський одержав освіту за кордоном. Його дружина була із знатного роду Ластовських, які жили у Петербурзі. За те, що вона обрала в чоловіки багатого,

Жнива у Тютьковичах. Фото. 1930-і рр.

Клава і Ніна Головчуки.
Фото. 1943 р.

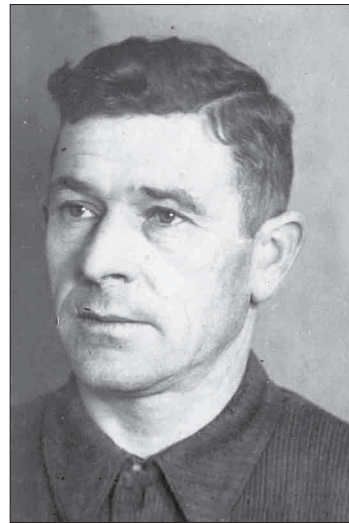
Клава Головчук.
Тютьковичі. Фото. 1942 р.

але не знатного, родина її не визнавала. У Корженевських було семеро дітей. Мій дід Опанас залишив помітний слід у Рівному. Як пригадувала його дочка, тітка Катя, – дід займався ремонтними роботами у замку Любомирських. На вулиці С. Петлюри на початку ХХ століття він споруджував розкішні особняки, а також перше приміщення банку, рівненську муніципальну електростанцію біля костелу Святого Антонія на сучасній вулиці Гоголя. Коли він проектував цю електростанцію, то були сумніви, чи не провокуватиме її робота резонанс костельних дзвонів. На що дід відповів: «Дзвін на костелі навіть не поворухнеться, коли запуститься електростанція». Як забудовник він споруджував пристойні будинки для польських офіцерів на Грабнику. Сім'я була доволі заможною. Для свого сина Аркадія, який цікавився технікою, був хорошим механіком, дід купив автомобіль, що у Рівному тоді було великою рідкістю. Моя мама Тася пішла на хазяйство у Тютьковичі і дід придбав їй там 3 га землі одним куском за кладовищем. Земля ця мала спільну межу із землею Головчуків, куди мама пішла у невістки. Дід Опанас Корженевський прожив понад 80 років, помер у 1929 році і похований на кладовищі Грабник біля своєї дружини і дочки Олександри, яка померла від сухот у 1916 році.

У батьків нас було дві доньки – я і молодша сестра Ніна. У нашій сім'ї завжди сповідувалась українська мова і культура. Мене у 1936 році батьки віддали на навчання в українську початкову школу – «мазепинку». Зі мною вчилися Рая Судік (моя двоюрідна сестра), Юра Пешковський, Міша Галатюк, Людмила Негребецька, Славко Клепач, Ніна Мурзюк, Марія Скрипник. Пам'ятаю родину Скрипників, до яких ми ходили додому. У їхньому домі збирались жінки (в їх числі і моя мама та

тітки) і вишивали ризи для української церкви. Ми, школярі, ходили на службу в українську церкву, яка знаходилась на вулиці Міцкевича. У нашому домі було багато українських книжок. Батьки ходили до «Просвіти».

Коли ж прийшла до нас у 1939 році нова радянська влада, то наша родина відразу потрапила до списку неблагонадійних. Почалося розкуркулення. У 1940 році прийшли до нас з обшуком. Забрали книги Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Не-чужа-Левицького (у нас були твори у томах). Вилучили лише книги українських авторів: М. Гоголя і О. Пушкіна не зачепили. А ще на стіні портрет Т. Шевченка висів. Значить, господар – націоналіст. Батька заарештували і спочатку тримали у рівненській тюрмі. Потім перевели в Дубно. Декілька разів туди на побачення з ним їздили батьки. Мама передала йому білизну, а у пояс зашила червінці, щоб якось домовлявся з охороною про побачення. Судила його «трійка» і дали 6 років ув'язнення. Батько розповідав, що коли у червні 1941 року німці підходили до Дубна, то вони, ув'язнені, вже знали, що війна і камера з камерою перестукувались азбукою «Морзе». У дубенській тюрмі сидів і мій дядько Степан Ворнік. Коли батько розповідав про розстріл, плакав. За його словами, стріляли людей двічі. Після першого розстрілу тюремщики, злякавшись німецької розвідки, що в'їхала в Дубно, втекли, а потім повернулися знову. Очевидно не встигли забрати документи. Батько сидів у цементному тюремному підвалі. От ті кагебісти гукнули їм: «Вилезай! Бросаю гранату!» Люди повилазили, їх поставили під стінку, але постріляти не встигли. Злякалися, бо стали їхати німецькі машини. Тож кагебісти

Максим Головчук.
Фото. 1946 р.

Клава Головчук.
Фото. 1947 р.

Учні Рівненської школи № 1.
Фото. 1947 р.

втекли. Люди, які вижили, стали розбігатись. Наш сусід – тютківський коваль Іван звідти повернувся додому і сказав дідові, що батько не може йти, бо у нього від сидіння у тому підвалі розпухли ноги. Дід поїхав у Дубно підводою і привіз батька додому.

Під час німецької окупації сім'я виживала завдяки власному господарству. Батько влаштувався працювати на залізниці. Не раз він добував інформацію про німецькі ешелони зі зброєю й надавав потрібні відомості дядькові Олександрю Корженівському, який мав зв'язок із повстанцями. А при відступі німців у нашому льосі переховувались і партизани, і червоноармійці. Там, де лікарня в Тютковичах, був якийсь німецький штаб. Червоноармійці у 1944 році наступали лугом і все було як на долоні. Багато бійців загинули. Тоді батько запропонував командирю лейтенанту провести їх через брід на Усті. Сказав їм: «Звичайно будете трохи мокрі, але людей не покладете і вийдете до німців з тилу». Там через луг до річки було прокладено декілька бетонних канав для худоби, що йшла на водопій і був брід. Батько з дядьком Сергієм тоді провели радянських солдатів під вербами через той брід.

А після війни батька знову викликали в Рівне на вулицю Пушкіна і додому він вже не повернувся. Мама пішла взнавати про нього, то сказали, що він мусить відсидіти свій строк, який одержав до війни. Значить до 1941 року відсидів трохи більше року, то мав відбути ще чотири. Його повезли етапом в Сибір на Колиму. В дорозі тато виходжував товариша, який захворів тифом. Друг вижив, а батько після нього захворів цією ж хворобою і помер на Колімі. Це було у 1946 році. Сім'ю про смерть батька не повідомили. Ми дізналися про це пізніше від його товаришів. А ще знаємо, що там його тіло засипали камінням, бо й землі там немає, один камінь».

Така оповідь про родину Головчуків-Корженевських від Клавдії Максимівни Панасюк була записана мною у 2003 році. А у вересні 2011 року цієї напрочуд інтелігентної, врівноваженої жінки не стало. Вона прожила 80 років. Жінка-трудівниця, яка тридцять років добросовісно пропрацювала в одному з цехів Рівненського заводу високовольтної апаратури. Мати трьох чудових дітей. До чекалась і семи онуків, потішилась маленькими правнуками...

Із записаного у 2012 р. у м. Рівне

Донька Клавдії Максимівни Панасюк, учитель за фахом, Ніна Іванівна Бобровницька (Панасюк) з любов'ю береже сімейні фотографії і документи. У ній продовжує жити пам'ять про родину Головчуків-Корженівських.

Із спогадів Н.І. Бобровницької: «Із розповідей своїх мами і бабуні я багато запам'ятала про село Тютковичі, яке тепер фактично увійшло до Рівного. Ось, наприклад, річка Устя біля нашого села колись була дуже чистою і глибокою з мальовничими берегами. Навесні річка розливалася і вода підходила під самі клуні. На лузі було багато джерел. Люди, які жили біля річки і мали там власні луки, доглядали за берегом, чистили річку. В районі Тюткович на поворотах ріки, де наливало землю, було два чи три броди. Навесні човном дітей перевозили до

К. М. Панасюк (Головчук) з колективом Рівненського заводу високовольтної апаратури.

Фото. Травень 1975 р.

школи, адже вони вчилися у Рівному. Міст через річку був дерев'яний і навесні через нього йшла вода.

Люди цікавляться німецькими похованнями в Тютківцях. Мама згадувала, що від їхньої хати по праву руку було місцеве православне кладовище, а по ліву – німецьке кладовище, як називали його «поза рови». Там зараз гаражі, вибраний кар'єр. Раніше це був пагорб і німці в роки війни ховали там своїх вояків. Навіть убитого у 1943 році М. Кузнецовим генерала-суддю Функа поховали тут. Мама згадувала, що коли того генерала несли на кладовище, то людям було заборонено виходити з хат. Але вона з іншими дітьми дивилася на всю цю процесію через маленьке віконце на горищі. Старі люди згадували, що на німецькому кладовищі був порядок, всі могили, як під лінійку, – в один рядок. На березових хрестах були таблички з надписами імен, на деяких були почеплені каски. Мама розповідала, що у поминальні дні приходили сюди німкені, одягнені у коричневу форму, у хромових туфлях чи чобітках, і ставили на могилах свічки. Це кладовище і під час бомбардувань, і після них – завжди доглядалося. І наші жителі, не дивлячись на те, що постраждали від окупантів, ніколи не збиткувались на кладовищі, не було вандалізму. Могили – то було святе, хто б там не був похований. Після війни хрести німецькі поруйнувались і залишився там просто високий пагорб, який гарно заріс травою. З одного боку тютківського кладовища був кар'єр, з якого брали глину. З другої сторони брали крейду і тому вулиця називається Крейдяна.

К.М. Панасюк (Головчук), крайня зліва з колективом Рівненського заводу високовольтної апаратури. Фото. 1970-і рр.

У 1960-х роках стали брати глину і з того пагорба, де було німецьке кладовище. Екскаваторами зносили пагорб, а разом – і людські рештки. Доріжка, що розділяла наше кладовище і німецьке, так і залишилася. Там, де дорога на Шпанів, було ще мадярське кладовище. За сільським Тютюковицьким цвинтарем було поле мого діда. Тепер там мікрорайон «Північний».

Уся наша родина з діда-прадіда була працююча і все досягала своєю працею. Бабця говорила, що голоду наша сім'я не знала ніколи. Найперше – це земля і господарство, якому вони віддавали всі свої сили. Навіть коли прийшли совети і більшу частину землі відібрали, бабця старалась продати городину, молоко, фрукти. Офіцери, які у 1939 році поселились на Грабнику, замовляли в неї домашні продукти і навіть готові смачні страви, які вона навчилася робити за Польщі.»

Гортаємо любовно оформлений сімейний альбом, де всі ще такі молоді і щасливі. На позовклих світлинах 30-их років зупинились миті шкільного життя «мазепинки». Просвітлені веселі обличчя юнаків і дівчат в українських строях повоєнної пори... І погляд зупиняється на останніх прижиттєвих фотографіях тих, хто залишив по собі добру пам'ять у родині, яка вже крокує рідним містом шостого покоління Головчуків-Корженевських.

2012 р.

Рівно. № 6.
Директорская улица.

РІВНЕНСЬКИЙ РОДОВІД МОЛЧАНОВСЬКИХ

Мешкають у Рівному представники одного з давніх рівненських родів – Молчановські. Назвемо лише декілька імен із цієї родини, які залишили помітний слід в історії нашого краю.

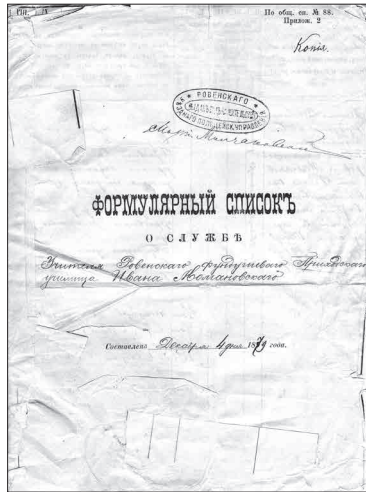
Учитель

Найглибша родинна пам'ять про Івана Никифоровича Молчановського, який народився 1826 року в Рівному, прожив тут 56 років та знайшов останній спочинок на рівненському кладовищі Грабник. Документ, збережений у родині, засвідчує, що 5 квітня 1882 року його хоронив священник Успенської церкви Даниїл Ципановський та псаломщик Григорій Федорович.

Вгорі: Рівне. Вул. Директорська (нині - М. Драгоманова).
Листівка. Поч. XX ст.

**Іван Никифорович
Молчановський.**
Рівне. Фото. Кін. XIX ст.

Формулярний список про службу вчителя Рівненського фундушєвого приходського училища Івана Молчановського. 1879 р.

**Марія Зиновіївна
Молчановська.**
Фото. Поч. XX ст.

**Марія
Молчановська
з синами і
невістками.**
Фото. Поч. XX ст.

Вул. М. Драгоманова, 17.
Рівне. Фото. 2012 р.

Іван Молчановський був сином священника Никифора (1795 року народження) і вчителював у Рівненському фундушевому приходському двокласному училищі (діяло до 1914 р.), що містилося в одному з будинків, який належав Рівненській чоловічій гімназії. Мешкав він із сім'єю на вулиці Гімназійній (тепер вулиця Михайла Драгоманова, 17) в учительському будинку, колишній парковій оранжереї князя Любомирського.

Дружиною вчителя була Марія Зіновіївна, астраханська козачка татарського походження, яка зберегла в побуті та своєму зовнішньому вигляді деякі татарські національні звичаї. Подружжя Молчановських дало життя трьом синам. Причому перший Іосаф (1873–1919 рр.) з'явився на світ, коли дружині було 42 роки, а чоловікові – 47. Через три роки народився Полієвкт (1876–1948 рр.) і ще через два – Серафим (1878–1945 рр.). Пізні діти встигли взяти від батьків усе найкраще – мудрість, інтелігентність і Боже слово. У 1882 році діти осиротіли, а Марія Зіновіївна овдовіла. Проте сильна жінка змогла поставити хлопців на ноги й дати їм за тими часами пристойну освіту – усі сини закінчили духовну семінарію та стали православними священниками. Матері ж було дароване довге 90-літнє життя.

Священик

По-різному склалася доля синів учителя. Іосаф опинився на сході України, де й помер у 1919 році. Полієвкт після більшовицького перевороту в Росії змушений був, проживаючи на сході, працювати рахівником і лише після війни повернувся в рідні краї, був священиком у с. Березне, де й помер.

Не залишав рідних теренів лише Серафим. Тут, у Рівному, жив він уже зі своєю сім'єю на початку ХХ ст. на вулиці Міцкевича. У 1901 році молодий священик одружився з 17-річною красунею Пелагеею Толстою. У цій сім'ї народилося семеро дітей і до кожного йшла від батьків надзвичайна порядність, життєва мудрість, інтелігентність. Доля не завжди була прихильною до родини. Перша дівчинка, яку назвали рідкісним ім'ям Конкордія, померла не доживши року. Від тяжкої хвороби – менінгіту, яка в ті часи була епідемічною, помер син Леонід. Один із синів Валентин обрав долю священика і поїхав на навчання у Кременецьке духовне училище. Після семінарії його забрали до польського війська і він служив у м. Холм. Життя Валентина обірвалося у 25 років на Великдень. Після смерті маленького Леоніда народився син, якому теж дали ім'я Леонід.

Серафим закінчив спочатку Клеванське духовне училище, потім – Кременецьку духовну семінарію, як священик дослужився до митрофорного протоієрея. І де б не служив отець Серафим (біля Радивилова, у селах Рачин, Сморгва, чи в Свято-Іллінській церкві в Дубні), скрізь залишив по собі гарну пам'ять. Його онука Галина Олександрівна Салієнко згадує з теплотою і ніжністю в голосі: *«Так, як казав «Христос Воскрес!» дідусь, я ніколи більше не почую...»* На перше місце він завжди ставив духовний світ людини і її духовний розвиток. Не умів отець Серафим нагромаджувати багатство за рахунок успішного ведення домашнього господарства, ніколи не мав надлишку грошей, не брав від бідних людей треби. Ніжна батьківська любов була порівну розділена між дітьми і його душа завжди страждала, коли дітей обступали біди.

Сім'я священика Серафима більший час жила в Дубні, поруч зі Свято-Іллінським храмом, де він був настоятелем. У мирні часи, коли діти вчилися у школі та в гімназії, у їхньому домі збиралась дубенська інтелігенція. Тут часто звучали українські ліричні пісні, бо Молчановські уміли гарно співати, звучав у їхній оселі і рояль – окраса їхнього дому.

У роки Другої світової війни батьки довгий час не знали, якими дорогами розійшлися діти, і Серафим мало не помер від туги. Згадує Галина Олександрівна Салієнко: *«Залишилось у діда четверо дітей – Микола, моя мама Галина, Леонід і найменша Серафима. Дядько Микола після закінчення Рівненської гімназії працював сільським вчителем на Млинівщині. Моя мама теж закінчила гімназію, але випускні іспити (матуру) здати не встигла, бо польська влада вимагала знань польської мови. Дядя Льодьо (так у родині називали Леоніда Молчановського) всього себе присвятив футболу. Тітка Серафима закінчувала Дубенську гімназію і навчалась вона разом із Ігорем Свешніковим, який потім став відомим археологом. Цікаво, що Микола, Леонід і Серафима одружилися в одному 1939 році. Під час війни їхні сім'ї жили в Дубні, а дід був священиком у Рачині. Коли ж у 1944*

Серафим Молчановський.
Рівне. Фото Р. Гаско. 1900 р.

Серафим Молчановський.
Фото. 1920-і рр.

**Родина Серафима
Молчановського.**
Фото. 1913 р.

році радянські війська наступали, то в Дубні фронт стояв шість неділь. Річка Іква, яка розділяє місто, стала розділом воюючих сторін. На Сурмичах були радянські війська, а на протилежній стороні, де жили ми, були німці. Опинившись у центрі воєнних дій, люди стали розбігатись хто куди. І наші сім'ї, діставши перепустки в генералгубернаторство, тікали від тих страхів на захід. Усі три сім'ї – Миколи, Серафими і ми опинились у Польщі. А дід і бабця залишились у Рачині з вагітною невісткою – дружиною Леоніда, якого одразу з приходом радянських військ забрали на фронт. Дід дуже сумував, не знаючи, де його діти й онуки. Я ж була першою і вісім років єдиною любимою онукою діда. І він для мене був найбільшим авторитетом. Наші поневіряння воєнними дорогами – це велика і тяжка історія. Коли ж ми повернулися додому 14 квітня 1945 року, то на вокзалі у Дубні взнали, що тиждень тому поховали діда. Для мене, 14-річної, це була неймовірно тяжка втрата. Я сиділа зціпенівши, притулила до грудей фото діда, яке завжди було з нами, і не йняла віри, що більше не почую його ніжного доброго слова».

Актриса

На 32 роки пережила свого чоловіка матушка Пелагея... В енциклопедичному довіднику «Митці Рівненщини» (1997 р.) поміщена інформація про Толстую-Молчановську Пелагею Наумівну (1884–1977 рр.) – актрису та співачку. Так, мова йде саме про неї, дружину священника, про красуню з чудовим сопрано, яка зіграла чимало провідних ролей у виставах у складі трупи театру благородних зборів у Рівному. Пелагея Молчановська втілювала образ Марусі у виставі Марка Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю», Катерини («Катерина» Шевченка), Уляни («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка) та багатьох інших. Афіші тих часів рясніли повідомленнями: «На сцені мадам Молчановська» або «Мадемуазель Толста». Толста – дівоче прізвище Пелагеї, дочки фельдшера з Берестечка, яка в 1899 році закінчила вищу початкову школу в Рівному, а 1901 – вийшла заміж за Серафима Молчановського. До речі, коріння роду Толстих – у с. Дермань, й нащадки цього роду донині мешкають там. Сім'я була талановитою. Брат Пелагеї Борис Толстий – знаний на Рівненщині художник-живописець, жив і працював у Дубні.

У спогадах родини і на численних старих фотографіях Пелагея Наумівна постає напрочуд красивою жінкою, у гарному вбранні, в капелюшках, що, як згадує онука Галина Олександрівна, нагадували квітник. Пісня в цьому домі звучала завжди, і панувала любов між батьками і дітьми, між родиною. Тут було особливо шанобливе ставлення до старших. Ця жінка поєднала в собі матір,

Пелагея Молчановська (Толста).

Фото. Поч. XX ст.

СЛАВЯНСКАЯ
ФОТОГРАФИЯ
И. А. Гальперина
РВНО

**Пелагея
Молчановська
(Толста).**
Рівне. Фото
Гальперіна.
1900 р.

Пелагея Молчановська (Толста).
Фото. 1910 р.

Пелагея Молчановська (Толста).
Фото. 1916 р.

Пелагея Молчановська (Толста). Рівне. Фото Н.Дубровського. 1902 р.

Пелагея Молчановська (Толста).
Фото. 1921 р.

Пелагея Молчановська (Толста) з сестрами Любою і Зіною. Фото. 1927 р.

Діти Молчановських.
Фото. 1915 р.

яка народила сімох дітей, і актрису, котра дарувала своє мистецтво рівнянам, і дружину мудрого священика, і співачку церковного хору. Більша частина життя Молчановських пройшла в Дубні. Там у 1977 році, на 93-му році життя її поховали Пелагею Толсту-Молчановську біля її чоловіка – священика протоієрея Серафима.

Футболіст

У 1913 році у Молчановських народився син Леонід, який обрав у житті своє поле – футбольне. Ще в шкільні роки Леонід організував у Дубні футбольну команду «Малятко», виготовив для кожного гравця емблеми, здобув шкіряного м'яча. Коли ж навчався в Дубенській гімназії, грав за футбольний спортивний клуб «Сокіл». Згодом Леонід Молчановський стає гравцем Луцького футбольного клубу ПКС (Поліцейний клуб спортивний) і їздить велосипедом до Луцька на тренування.

Леонід Молчановський.
Фото. 1930-і рр.

Сім'я Леоніда Молчановського.
Фото. 1951 р.

А це дорога неблизька – 53 кілометри. У 1937 році українського футболіста запросили виступати за робітничу збірну Польщі. З кожною грою Молчановський ставав усе більш результативним гравцем і рідко залишав футбольне поле без забитого у ворота противника гола. За його особистими підрахунками лише до 1937 року він забив майже 400 голів. Особливо пам'ятним був матч у Рівному, на полі старого стадіону з дерев'яними трибунами, в 1941 році, за десять днів до початку війни. Тут уперше зустрілися рівненська футбольна команда «Спартак» із київським «Динамо». Запросили на цей поєдинок і представника дубенського «Сокола» Леоніда Молчановського.

У 1944 році Леоніда, як українця-західняка призвали в радянську армію і відправили в Башкирію. В армії Молчановський відчував до себе «особливе» ставлення, бо був сином священика. У 1946 році Леонід Серафимович повернувся в рідні краї та продовжив свою спортивну кар'єру як футболіст-гравець і тренер рівненської футбольної команди «Колгоспник». Пропрацювавши

15 років у ДЮСШ, він вивів на футбольне поле майже 2 тисячі хлопчаків. Знавці та шанувальники футболу називали Молчановського «місцевим Пеле». Помер Леонід Молчановський у 1995 році у Рівному.

Нині у Рівному живе його старша дочка Ірина Леонідівна, яка обрала професію лікаря. Молодша – Серафима Леонідівна – мешкає у Києві.

Берегиня роду

Найстаршою в роду Молчановських сьогодні є Галина Олександрівна Салієнко – онука Серафима і правнучка Івана Никифоровича Молчановських. Ця привітна інтелігентна жінка зберігає у своїй пам'яті всі подробиці життєвих перехресть родини, а ще береже сотні унікальних фотографій і документів, які перетворюють її звичайну рівненську квартиру у справжній музей.

Ввібравши у себе від древніх українських коренів Молчановських, Толстих, Салієнків щиру безкорисливу любов до малої батьківщини – Дубна і Рівного, – вона пустила своє коріння, яке дало молоді сильні пагони, наповнені талантами і світлою

Галина Салієнко.

Варшава. Фото. 1944 р.

**Весільне фото Галини і Олександра
Салієнків. Фото. 1927 р.**

**Олександр Салієнко.
Фото. 1920-і рр.**

**Родина Салієнків.
Дубно. Фото. 1926 р.**

Подружжя Галина Салієнко та Іван Корсюк.

Фото. 1960-і рр.

пам'яттю. Сама ж пані Галина знайшла себе у музиці, якій присвятила все своє життя, як чудовий педагог Рівненського музичного училища, де пропрацювала понад 40 років.

Згадує Г. О. Салієнко: *«У нашій родині Молчановських і Салієнків усі були дуже музикальні. Мій тато Олександр Салієнко був ветеринарним лікарем, а захоплювався співом і бандурою. Ще перед війною замовив собі бандуру в луцького майстра Білогуба і вчився на цьому інструменті грати. У нас удома на свята завжди співали не застільні, а гарні ліричні українські пісні, звучав і народний спів... Чоловік моєї тітки Іван Іванович Новохатський був відомим у Дубні хоровим диригентом, організував два хори – церковний і світський. Усі діти Молчановських, особливо дівчатка, брали приватні уроки музики, грали на фортепіано. Вдома у дідуся Молчановського у їхньому розпорядженні був рояль. Довго був, аж до 40-их років...*

Мій чоловік Іван Федорович Корсюк, з яким ми познайомились під час навчання у Львівському музичному училищі, після закінчення Львівської консерваторії був направлений до Рівного. Тут був професійний ансамбль пісні і танцю, яким він став керувати. Без хору він жити не міг... А у 1955 році відкрилося в Рівному музичне училище і мене, випускницю Львівської консерваторії, направили сюди на викладацьку роботу. Ось і зріднились ми з училищем і містом моїх пращурів. А чоловік працював із хором Рівненського льонокомбінату і викладав у Рівненсько-

му інституті культури. Це він написав знамениту хореографічну композицію «Дівчина Уляна» для нашого заслуженого ансамблю танцю «Полісянка», яка й досі є візитівкою колективу. Моя донька після закінчення консерваторії працює викладачем у музичній школі Львова. Мій зять – скрипаль і онуки також скрипали. Наша гордість – онук Олександр, названий на честь діда, мого батька, який нині у польському місті Бидгощ працює концертмейстером в оперному театрі. Моя молодша сестра Наталія Олександрівна Грицай відома бандуристка, дружина патріарха української бандури педагога Анатолія Юхимовича Грицяя. У книзі Богдана Столярчука «Митці Рівненщини» вміщені довідки про більш ніж десятьох представників нашої родини».

З глибокої криниці своєї родинної пам'яті дістає пані Галина ті життєдайні сили і мудрі істини буття, де усім правилами велика любов до прекрасного. Усі їхні життєві перехрестя відображені у сотнях світлин, які дбайливо зберігаються у сімейних альбомах. На запитання: «Як вдалося зберегти всі ці сімейні реліквії?» – Галина Олександрівна відповідає: «Фотокартки і старі документи в нашій сім'ї завжди вважалися особливим скарбом. І коли в роки війни наша мама змушена була з нами, дітьми, вирушити в тяжку дорогу до Львова, Варшави, Кенігсберга, коли ми утікали з палаючих міст, вона міцно тримала за руки донечок і згорток з фотографіями, які в останню хвилину витягла з альбому, щоб не втратити найдорожче, що на той час мала...»

Ще багато цікавого можна розповісти про цей славний рід, коріння якого сягає століть. Недарма кажуть: якщо притулити одну до одної життєву дорогу кожної окремої людини, кожної окремої родини, то складеться наша загальна знана і незнана історія.

2004 р.

Подружжя Наталія і Анатолій Грицаї.

Фото. 1962 р.

ПЕНЗЕЛЬ, ТЕАТР І МІСТО

Пензель, театр і місто – це ключові слова до розповіді про художника, актора та корінного рівнянина Ігоря Жилінського.

Рівненський «Кавказ»

Мапа Рівного кінця XIX ст. засвідчує, що одне з передмість повітового центру мало назву «Кавказ». Саме там знаходилась вулиця Кавказька, що перетиналася вулицями Литовською і Бармацькою (пізніше й до сьогодні носить ім'я Адама Міцкевича).

На розі вулиць Кавказької та Міцкевича стояла невелика продовгувата дерев'яна хата, в якій жила родина Жилінських. За свідченням Ігоря Жилінського, його прапрадід був литовцем і мав прізвище Жилінскаус. З часом прізвище на

Вгорі: Рівненський Академічний український музично-драматичний театр
Фото, 2010 р.

українських землях асимілювалося, як і його носій, змінилося на – Жилінський. Онук того литовця – Давид Кирилович – був знаний у місті, адже працював управителем рівненського банку. Його дружина Улита залишилася в пам'яті нащадків як жінка дуже набожна, бо в 1935 році, продавши всю землю, вирушила в далеку подорож до Єрусалиму, про що потім чимало розповідала онукам.

Перша дерев'яна хата Жилінських на вулиці Міцкевича, збудована ще на початку ХХ ст., згоріла, а з того дерева, що вдалося з вогню врятувати, згодом спорудили новий маленький будиночок. Ось у таку однокімнатну хатину, збудовану на згарищі, привів у 1929 році Федір Жилінський молоду дружину Пелагею, що приїхала працювати до Рівного із с. Сатіїв. Тіснилися разом і молоді, й батьки.

У 1933 році Кавказ провів до місця останнього спочинку на Омелянівський цвинтар Давида Жилінського, а у 1944 році – його дружину Улиту.

Омелянівський цвинтар знаходився на доволі високому крейдяному пагорбі. Вхід на це православне кладовище був із вулиці Литовської. Цвинтар мав огорожу і рів, який відділяв його від єврейського кладовища, вхід на яке був із вулиці Міцкевича. А ще на тому пагорбі зі сторони вулиці Млинівської, ближче до річки, були поховання жертв епідемії холери, що косила рівнян на початку ХХ ст.

Забігаючи наперед, варто сказати, що з 60-их років минулого століття розпочалася інтенсивна забудова цієї місцевості, тож пагорб став значно меншим. За бажанням родичів останки похованих на православному кладовищі близьких людей переносили на кладовище в с. Тинне, що розташоване на околиці Рівного. Там і спочиває нині прах подружжя Жилінських.

Район передмістя «Кавказ»

Фото. 1930-і рр

Район передмістя «Кавказ»

Фото. 1967 р.

Федір і Пелагея Жилінські.
Фото. 1924 р.

сім діб переховувала єврейку Злату в льосі, потім та добралася до лісу і так залишилась живою.

За шістдесят повоєнних років Кавказ став невпізнаним. Тепер – це майдан Просвіти, де розташоване приміщення Рівненської облдержадміністрації, а на пагорбі – ЗОШ № 5, навколо багатопверхівки, магазини. А там, де було завітчане подвір'я й дерев'яна сільська хата Жилінських, тепер бавляться галасливі малята дитячого садка № 23.

Художник – син художника

Федір Давидович Жилінський народився 1903 року. З початком Першої світової війни сім'я Жилінських евакуювалася в Росію, зупинившись у Симбірську. У цьому місті Федір закінчив чотирикласне училище. А згодом, повернувшись додому, одержав художню освіту у Варшаві, закінчивши Академію мистецтв.

У довоєнний час, за спогадами Ігоря Жилінського, в районі Кавказу жила єврейська біднота, мешкали тут і польські та чеські родини. Згадує він прізвища Новаків, Валецьких, Влучеків, Саєнків, Литовченків, Богданів, Мардерів, Торонських, Хорунжих. Будинки в цій частині міста були в більшості дерев'яні й одноповерхові. Вулиця Міцкевича, що доволі круто піднімалася вгору, була вимощена бруківкою, обабіч якої замість тротуарів – рівчакі, по яких стікала вода. Жили «кавказці» дружно, особливо дітлахи, які разом гасали по цих пагорбах, ходили до школи. Проте кожен ходив до свого храму – церкви, костелу, синагоги.

А потім прийшла війна. І нікого з єврейських сімей не залишилося в живих. За словами Ігоря Федоровича, який на власні очі бачив, що творили німецькі окупанти з єврейським населенням у Рівному, «ще жоден фільм не відобразив такого жаху». Пригадує, як однієї ночі до їхнього дому постукала вся в крові й налиплій землі, в одній лише сорочці жінка. То була сусідка Жилінських Злата Бромгер, яку німці забрали на розстріл. Була вона в останній партії на розстріл, тож поранена, вночівилізла з верхнього ярусу трупів і якось добралася на свою вулицю шукати прихистку. І, хоч як було страшно за себе і за дітей, Пелагея

Василіса Жилінська, тітка і хрещена мати Ігоря Жилінського. Фото. 1920-і рр.

Пелагея Жилінська.
Фото. 1930 р.

Федір Жилінський.
Фото. 1930-і рр.

Федір Жилінський з синами на вулицях Рівного. Фото. 1930-і рр.

Сім'я Жилінських.
Фото. 1930-і рр.

Художник Федір Жилінський біля своєї хати на вул. Міцкевича. Фото. 1940-і рр.

Усе творче, трудове та сімейне життя художника Федора Жилінського пройшло в Рівному. Федір Давидович був хорошим пейзажистом і копіїстом. Коли в 30-ті роки у Рівному в парку Любомирських організувалися Волинські торги, рівненські художники влаштовували там аукціони, де продавали свої картини. Хоча живопис не був основним засобом для утримання сім'ї. У Федора й Пелагеї Жилінських було троє синів. Тож художник змушений був працювати в об'єднанні рівненських ковбасників, згодом – секретарем в адвоката Гіршеля.

Однак найбільший поклик його душі – це іконопис. Федір Давидович був глибоко віруючою людиною і коли брався до зображення ликів святих, постився, довго перебував у молитві. До нього звертались монахи Корецького та Почаївського монастирів. У 40-ві воєнні роки почав малювати для церков «Голгофи». У повоєнний час на ікони особливого попиту не було, тож безробітний художник змушений був влаштуватися на роботу секретарем у Рівненську міліцію.

Федір Жилінський з синами біля своєї хати на вул. Міцкевича. Фото. 1940-і рр..

Батьківський талант художника успадкував його старший син Ігор. Разом із батьком вони реставрували ікони, малювали «Голгофи», а з часом молодий художник Ігор Жилінський стає учасником мистецьких виставок, має схвальні відгуки і навіть відзнаки. Як найдорожчий родинний спадок береже батькову картину «Циганча».

Тяжка хвороба потушила життя художника Федора Жилінського. Та залишився по ньому добрий слід – ікони, до яких схиляються люди із вірою в серці, а ще троє його синів – Ігор, Мефодій та Анатолій.

Брати Ігор та Анатолій Жилінські.

Фото. 1930-і рр.

«У цьому театрі я виріс...»

Імена Ігоря та Анатолія Жилінських – акторів обласного театру – добре відомі у Рівному. Все життя брати присвятили сцені та вихованню молодих акторських талантів.

До великої сцени Ігор Федорович ішов з дитинства. На вулиці Гоголівській (нині вулиця С. Петлюри) 1908 року було відкрито театр Зафрана (нині на цьому місці знаходиться Народний дім). Розповідає Ігор Жилінський: «Це було муроване приміщення з трьома дверима, зал був дещо нижчий горизонту. У цьому театрі я виріс. Відвідував усі вистави, концерти, кіно... Там я «Подоланочку» танцював».

Дитинство Ігоря Жилінського пройшло на «Кавказі». Жилінські були прихожанами Свято-Успенської церкви. Особливо теплі спогади залишилися у Ігоря Федоровича про священика цієї церкви Михайла Носаля (див. у розділі «Кожне дерево з плоду свого пізнається...»), який прищепив йому, як і багатьом іншим дітям і любов до рідної землі, і високі моральні та духовні цінності. Шкільні роки Ігоря Жилінського розтягнулися від 1936 року до середини 40-их років. Перші три роки навчався у польській школі № 8, яка розміщувалася на вулиці Чемплінського (сучасне приміщення Інституту мистецтв РДГУ на вулиці Хвильового, 7). А з приходом радянської влади у 1939 році перевівся у 2 клас російської школи № 5. Під час німецької окупації певний час у Рівному діяла гуманітарна школа, в яку здібного до навчання хлопця записали батьки. Так розпорядилася доля, що Ігор мав простуду і не пішов до школи саме в той день, коли німці підігнали вантажівки й усіх школярів силою вивезли до Німеччини. Йому пощастило залишитися вдома. Уже після війни переросток Жилінський знову сів за парту.

Служба в армії для Ігоря Жилінського стала особливим і переломним моментом його життя. Він потрапляє до Москви, що дало змогу побувати в театрах, займатись у самодіяльному театрі, познайомився з Народною артисткою СРСР

Ігор Жилінський на театральному підмостку.
Фото. 1945 р.

Ігор Жилінський.
Фото. 1950-і рр.

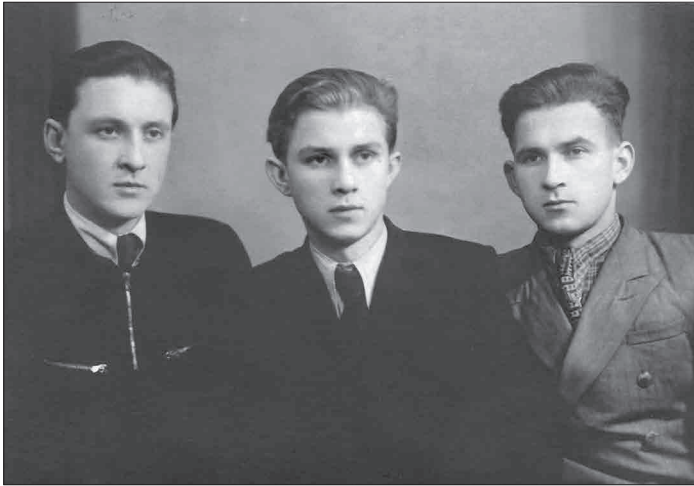
Ігор Жилінський – артист Рівненського театру.
Фото. 1960-і рр.

Ігор Жилінський (вгорі) серед дітей. Фото. 1940-і рр.

**Ігор Жилінський
з подругами у
сквері біля Свято-
Воскресенського
собору.
Рівне. Фото. 1947 р.**

**Брати Ігор, Анатолій та
Мефодій Жилінські.**

Фото. 1955 р.

Аллою Тарасовою, яка допомогла солдатів влаштуватися вільним слухачем студії ім. М. Щепкіна при Московському Малому театрі. В Ігоря була перспектива залишитись у Москві, вчитися й працювати в столичному театрі. Але перемогли любов до батьків і рідної сторони. Повернувшись додому, він бере участь у виставці народних промислів, яка була влаштована у Рівному і, як екскурсовод, розповідає про виставку. Завітали сюди артисти Рівненського театру й після спілкування з художником-екскурсоводом запросили його на роботу в трупі.

Його перша роль – ксьондз у виставі «Тарас Бульба». Актор Ігор Федорович Жилінський працював у Рівненському театрі з 1954 по 1969 роки, зіграв десятки ролей, щоразу даруючи глядачам радість спілкування з прекрасним мистецтвом.

Згадує Ігор Жилінський: «Рівняни раніше дуже любили театр. Знали акторів, стежили за новими виставами. Завжди можна було бачити в залі корінних рівнян – Базуріних, Клешканів, Прохорових, Куліїв, Логвисів та інших». Працюючи в театрі, Ігор Жилінський одночасно навчався в Київському театральному інституті ім. Карпенка-Карого на театрознавчому факультеті. Коли ж у Рівному відкрився інститут культури, Ігор Федорович пішов на викладацьку роботу, викладав предмет «Історія театру».

Усі, хто вчився в цього мудрого талановитого педагога, згадують його як зразок інтелігентності й порядності.

Слідом за Ігорем вирішив звідати акторського хліба молодший із братів Жилінських Анатолій. У 1963 році він закінчив режисерський факультет Київського театального інституту ім. І. Карпенка-Карого й після навчання два роки працював на сцені Рівненського театру актором і режисером. А далі його творчість розкрилась у Києві на посаді головного режисера Головної редакції літературно-драматичних програм Українського телебачення. Майже 30 років до самої смерті (1992 р.) він жив у постійному пошуку, через телеекран його театр йшов у кожную українську домівку.

Родина Жилінських на Омелянівському кладовищі. Фото. 1950-і рр.

Зовсім іншу професію обрав собі середульший Жилінський – Мефодій. Він був інженером вагових приладів і майже 50 років працював на підприємстві «Рівненська сільгосптехніка». Мефодія Федоровича не стало у 2000 році.

Кажуть, що історію свого краю потрібно починати вивчати тоді, коли є живі свідки чи то визначних, чи то непомітних подій. Бо коли вони залишать цей світ, то заберуть із собою й неповторні враження від побаченого й пережитого. Адже історія – це не лише факти й події, а й почуття, які одвічно притаманні людині.

2005 р.

P.S.

У 2009 році вийшла у світ вагома праця І. Ф. Жилінського – монографія «Історія театрального мистецтва Рівненщини». У цій об'ємній, яскраво проілюстрованій світлинами книзі – історична ретроспектива рівненських служителів Мельпомени, яку десятиріччями по крихах збирав і досліджував Ігор Федорович Жилінський.

ДРУГА ВИДУМКА

З 1960 року я живу на невеличкій вулиці, що від-
недавня носить ім'я Максима Залізняка (до
цього мала назву – вулиця Корчагіна). Нічого
особливого – ані пам'ятників, ні меморіальних дощок, ані архітектурних
родзинок на цій вулиці й на тих, які поруч з нею, немає. Приватні будиночки
туляться на пагорбі, що знаходиться північніше від історичного Грабника.
Розповідь корінної рівнянки Зої Олександрівни Нестерової-Ніколаєвич, яка
мешкає на вулиці Макаренка, стала для мене відкриттям ще однієї мало-
відомої сторінки історії Рівного.

У 30-ті роки ХХ ст. господар Козуб, який жив на вулиці Дубецького (сучасна ву-
лиця Пушкіна), став продавати землі на північній околиці Рівного. Ділянки на горбах
купувала біднота, хоча ціна на землю була доволі високою й придбати її могли лише
люди, які мали польське громадянство. Пані Зоя розповідає, що її батьки заплатили

Вгорі: Вулиця Житинська (тепер вул.Гагаріна).

Фото. 1960-і рр.

за придбану на пагорбі ділянку – 300 рублів золотом (в еквіваленті тоді 1,5 злотих коштував пуд зерна). А поруч було урочище Пекарувщина (територія сучасної вулиці Залізняка). Найстарішою у цьому районі була вулиця Глибока, яка й донині носить історичну назву. Вулиця проходила під горбом, немов занурюючись у провалля, і тяглася між крейдяними урвищами від колишньої Житинської (нині – вулиця Гагаріна) до річки Усті. Тут споконвічно були крейдяні поклади, які виходили на поверхню, й дорога, що не мала твердого покриття, була порізана весняними потоками та літніми зливами на глибокі білі западини. А вже на початку 30-х років першою на пагорбі стали забудовувати дерев'яними будиночками сучасну вулицю Макаренка. Цей район отримав назву Видумка-2 (на східній околиці Рівного була Видумка-1, а разом це було приміське село). До 1957 року вулиці, від яких до центру Рівного йти лише десять хвилин, відносились до села Видумка, а їхні мешканці не мали паспортів. Поселилися тут українці Ніколаєвичі, Дзівачи, Шишкови, Риндюки, поляки Глиomboцькі, Тревели, Броцькі, Зімбіцькі, Клімчаки, Кіташевські, Анчновські. Кожна сім'я займалася своїм господарством і як могла, заробляла на хліб насущний.

Марія Ніколаєвич.
Фото. 1930-і рр.

Батько п. Зої – Ніколаєвич Олександр Михайлович – не мав громадянства Польщі, бо був родом зі східної України, хоча його батько, закінчивши в Санкт-Петербурзі лісовий інститут, ще на початку ХХ ст. був направлений в Деражне, а потім в Омеляну, де працював землевпорядником. Розкидала тоді родини революційна хвиля. Мама – Ірина Мартинівна – була родом із с. Шубків, де її батько Мартин Ярмач був сільським учителем. Троє дітей Ярмачів вчилися у Рівному, знімаючи квартиру на вулиці Міцкевича. Ірина у 1918 році закінчила у Рівному жіночу гімназію і одержала атестат з «тризубом», бо саме тоді влада у місті була в руках Центральної Ради. Вона одержала освіту вчителя, але з приходом польської влади українцям одержати роботу вчителя було неможливо. З розповіді Зої Олександрівни: *«Мама спочатку мусила їхати до Варшави і там екстерном скласти іспит з польської мови, яку вона раніше не вчила, бо за царя вчилася у російській гімназії. І все ж, заплативши 5 тис. злотих, склала той екзамен. Потім польська влада заборонила працювати вчителям-українцям у волосних центрах. Зрештою стали польські школи і у селах. Отож у Рівному мама не могла працювати вчителем, бо то було повітове місто. Нам, трьом донькам, – мені, старшій Марії і молодшій Неонілі – батьки дали освіту. А матеріально допомагала нам батькова сестра Анна, яка жила тоді у Вінниці (це була територія СРСР), надсилаючи на Варшавський банк нам золоті рублі, які ми там одержували звичайно польськими злотими. За навчання у гімназії моєї старшої сестри Марії треба було платити 25 злотих.*

Зоя Нестерова (Ніколаєвич).
Фото. 1954 р.

Марія була дуже обдарованою, знала чотири мови. Спроба вступити у Львівський університет залишилась мрією, бо надто це було дорого, а гроші від тьоті вже не поступали. Її чоловік був репресований, а за ним потрапила до радянського табору і тьотя. Мамі моїй заборонили вчителювати, то вона підробляла репетиторством, даючи приватні уроки з математики та географії. Сестра Марія перед війною закінчила 2-річний учительський інститут у Рівному. Вчителювала в роки німецької окупації у селах Батіїв, Покоси, Біла Криниця, поки ще ті школи функціонували. А коли Рівне «звільнили», її як знавця мов, забрали спочатку на службу у військкомат, а потім на фронт. Я пам'ятаю сестру у військовій формі, як вона їхала на фронт, а потім від неї стали приходити листи». З фронтового листа Марії Василівни Олександрович, написаного 22 вересня 1944 року: «Мамочко, я прошу тебе дуже, не журись за мною. Мені дуже добре. Я жива та здорова, одягнена та взута. От тільки тобі прийдеться тяжко цього року, що хліба свого немає. Але якось Бог дасть, то помалу будете давати собі раду. Він вас не оставить без опіки... Мене, мамочко, вже не жди додому. Мене не відпустять, тим більше, що вже осягла науку... Цей обов'язок, який стоїть переді мною говорить за те, що

ми не можемо в такий час спокійно жити й працювати. Батьківщина кличе нас на поміч, а хто ж допоможе, як не ми. Коли ж ми відмовимось, то хто знищить проклятого ворога, що знищив і спустошив наш багатий рідний край. А на других теж не можна все покладати, бо й вони можуть відмовитись. А тому спільними силами ми мусимо всі енергійно взятись за діло, щоб як можна скоріше розбити фашистського проклятого звіра. Це завдання, поставлене перед нами, ми виконаємо чесно й добросовісно, всі разом і кожен зокрема. Зробивши все, доконавши до повного розгрому ворога, ми знов вернемось додому і тоді заживемо вже спокійним новим життям. А зараз ви працюйте, хто лишився, а ми будемо бити ворога. А ще, дорога мамочко, передай від мене моїм старим знайомим учителям мій щирий бойовий привіт, і скажи їм, що Маруся так, як колись була енергійна в роботі вчительській, така ж і тепер, а ще навіть і більше енергійна».

Одержала мама і листа за підписом командуючого 1-им Білоруським фронтом маршала К. К. Рокосовського, де значилось: «Вы можете гордиться своей дочерью».

Марія повернулась з війни із підірваним здоров'ям: давало збій серце. Вийшла заміж і попри заборону лікарів народжувати, дала життя синові Юркові. Щасливе материнство тривало дев'ять місяців. У віці 26 років життя Марії обірвалося. Сьогодні Юрій Гурський живе у Рівному і тішиться своєю розумницею донькою, якій мабуть таки передався від бабусі і потяг до знання мов, і мистецькі здібності.

Рівненська російська приватна гімназія на вул. 13 Дивізії. Листівка. 1930-і рр.

«Ми вчилися у російській гімназії, яка знаходилась на вулиці 13-ої дивізії (тепер вулиця С. Петлюри) – продовжує свою розповідь Зоя Олександрівна. До 1939 року я закінчила чотири класи. Повний гімназійний курс складав початкову школу, гімназію і два роки ліцею. Батьки платили за нас 30 злотих в місяць. Коли б ми вчилися у польській школі, то навчання було б безкоштовним, але наш батько не сприймав чужої мови, не приймав польського підданства і сподівався повернення на свою батьківщину. Тут їх змусила жити революція. Пам'ятаю своїх шкільних подружок. Вчилася зі мною Вера Шидіва, із чеської сім'ї. Її батьки були власниками кондитерської, яка знаходилась там, де зараз центральна ошадна каса. Вони були настільки заможні, що мали в будинку 14 кімнат. На першому поверсі у них містилася кондитерська, а у підвалі – пекарня. Але, незважаючи на таке багатство, мама Віри сиділа за касою, працювала. Це були дуже роботящі люди. У 1941 році в їхній будинок влучила бомба і сильно його пошкодила, то Шидіви пішли жити до родичів. У 1946 році вони виїхали в Чехію.

У Рівному за Польщі майже всі кондитерські, пекарні, булочні, ковбасні цехи були в руках чехів... У нашій гімназії вчилосся багато дітей зі знатних рівненських сімей. Добре пам'ятаю директора нашої гімназії Лобачевського. Нашим вчителем був Іван Хомич Куліш. Це була всебічно розвинута людина – художник, поет, ерудит, викладав у нас співи. Була у нас знаменита математик Віра Євгенівна Кантаровська, яка похована на кладовищі «Грабник». Гімназійним священиком був о. Афанасій.

Подружжя Нестерових. Фото. 1940-і рр.

У нашій школі був актовий зал, що ширмою був розділений на дві частини: з одного боку була церква, а з другого – сцена.

Початковою школою завідувала Марія Костянтинівна Сорокіна. Вона закінчила Гейдельберзький університет в Німеччині. Кожного ранку наука розпочиналася з того, що усі класи збиралися в актовому залі і на чолі з Лобачевським та класними керівниками були на молитві.

Матеріально підтримувало наше навчання «Російське благочинне товариство». У мене теж був спонсор, який жив на вулиці Млинівській. Його прізвища я не запам'ятала. В останній день місяця у нас на парті лежала картка, яка нагадувала про оплату за навчання, це називалось «правоучение» і, якщо не заплатиш вчасно, то можна опинитися поза школою.

Неподалік від нашої гімназії була єврейська гімназія «Тарбут», а трохи далі – комерційна єврейська школа. І єврейські учні приходили до нас грати у футбол. У нашій гімназії вчилися росіяни, українці, чехи і декілька німців».

По-різному склалася доля родин з рівненської Другої Видумки у часи історичних і політичних перемін, що торкнулися нашого краю. Усе в їхньому житті змінила війна... Поляки змушені були після Другої світової війни виїхати до Польщі.

А щодо євреїв, то Зоя Олександрівна пригадує: «Район вулиць Міцкевича, Кавказької аж до Млинівської називався колись «Кавказ» і жила там переважно

єврейська біднота. Була там і єврейська синагога. Спочатку німці організували єврейське гетто в районі вулиць Біла та Фабрична. Виганяли євреїв з їхніх будинків, били, витягували з хатин хворих просто за ноги – так проходило виселення до гетто. Перед війною зі мною в школі вчилася єврейка Фейга з вулиці Міцкевича, дуже здібна і талановита дівчинка. Коли прийшли німці, мама якось послала мене на базар продати щось із лахів. Там я зустріла ту Фаню вже з нашитими на одяг жовтими латками на серці та проти серця на спині. Побачивши подругу, я покликала її, щоб підійшла до мене, а вона відповідає: «Нам не можна. Ми ж не люди, ми – євреї». Мене це так вразило. У неї були дуже хворі старенькі батьки, яких вона доглядала. Через декілька днів після того, як цей «Кавказ» виселяли, я зайшла в порожній зруйнований дім, де жила Фейга. Там побачила на підлозі потоптану нашу шкільну довоєнну фотографію, яку ще довго зберігала в себе, пам'ятаючи про цю страшну пору. Коли Фейга була в гетто, ми з подругою Іриною Климчак декілька разів ходили до неї й носили щось поїсти. А потім їх не стало – розстріляли в Сосонках...

Перший розстріл євреїв був у листопаді 1941 року. Євреям звелили залишити гетто й зібратися на майдані, біля кладовища «Грабник» (там було місце, де мали будувати костел). Залишили ремісників, лікарів, кравців, інші ж мали йти на майдан.

Так трапилося, що коли розстрілювали євреїв у Сосонках, я була неподалік від того місця, бо моя мама Ірина Мартинівна Ярмак, у той час працювала на Басівщині (вона була вчителькою). Разом зі своїм однолітком Ігорем Ващуком, який з батьками жив у тій місцині, ми пішли годувати худобу, котру його батьки ховали від німців під лісом. Тоді у тому кварталі, аж до того місця, де зараз пагорб з монументом Слави, був ліс. Усіх людей, які жили в районі урочища Сосонки, німці напередодні розстрілу примусили залишити свої хати і йти до села Біла Криниця. Все почалося надвечір. Спочатку ми почули постріли. Ігор ще й каже: «Що це? Німці стріляти вчаться чи щось інше?» А потім почули протяжний стогін... Не крик, а таке: «А-а-а-а»... Ми перелякалися. Всю ніч у страху просиділи в тій землянці. Німці розстрілювали людей цілу ніч. Той стогін стояв у моїх вухах ще зо два роки. Це було перше

Подружжя Нестерових на вул. Макаренка. Фото. 1960-і рр.

Вулиця Макаренка. Фото. 1960-і рр.

знищення. Потім через 2–3 місяці розстрілювали в Бармаках. Там такі яри були. Ми бачили, як євреї йшли на розстріл».

Спомини пані Зої переносяться у 1944 рік... «На початку 1944 року їздили по місту німці на машинах і оголошували, що все населення Рівного має зібратися на майдані в центрі, там, де зараз Театральна площа. Люди мали взяти з собою стільки-то їжі, необхідні речі. Ми ж добре пам'ятали про розстріл євреїв. І всі жителі нашої невеличкої вулички Видумки (тут було всього декілька хат) вирішили туди не йти, бо знали, що нас чекає смерть. Я більше ніколи у своєму житті не зустрічала такої однастайності, такої душевної доброти, яка була між нами в той момент. Спочатку сусіди мали намір сім'ями виходити в поля. Стали збирати харчі, ділитись одне з одним останнім провіантом, клумачки дали навіть маленьким дітям. Тоді було холодно, це ж зима. Вирішили виходити з дому о 4 год. ранку. Та коли чоловіки пішли подивитись той напрямком, то побачили величезний протитанковий рів (його викопали ще 1941 року). Там через кожні 100 метрів стояли німецькі кулеметники. Куди було йти? Видумці мусили залишитись, але спершу вирішили врятувати чоловіків, бо їх схопили б першими. На подвір'ї у Шашкових був великий підвал – ось туди і сховались наші чоловіки. Зверху поклали ганчірку, полили її нафтою, поставили на ляду ліжко, де лежала стара хвора бабця, а на вході до двору написали великими літерами «Тиф!». Німці дуже боялися цієї хвороби й сюди не зайшли. Так врятували чоловіків нашої вулиці. Ми були тоді всі, як одна родина. Ніколи більше я не зустрічала такого єднання. Ці німці постояли біля нас десь із тиждень, а потім їх змінили частини, що відступали. Ніхто на площу з нашої вулиці не пішов. Хто ж із міських жителів пішов, то вже й не повернувся. Багато людей, які жили на окраїнах Рівного, наказу німецької влади не виконали».

«На початку 1944 року у Рівному зосередилось чимало відступаючих німецьких частин. Німців стали розміщати по хатах, а людей просто виганяли на вулицю. В будинку поруч з нами поселився есесівський офіцер. Тут саме розташувалась частина їхніх зв'язківців і нам підселили Георга родом із Гамбурга. Він був із робітничої сім'ї, 1923 року народження. Хата в нас була старенька, одна кімната і кухня, але Георг не став нас виганяти. Сказав, що нам усім вистачить місця. Його два брати загинули на східному фронті, а батько – у Франції. У Гамбурзі була мама. Він мав із собою навіть фото своєї хати і показував нам. Навіть просив мою маму, щоб потім написала його мамі в Гамбург, що він був тут. Мабуть відчував, що загине. Іноді навіть давав нам слухати радіо. Ми чули Москву. Хтось стукав по залізу, щоб заглушити, а Георг робив із картонного портрета маршала Ромеля рупор, прикладав до приймача і ми, затамувавши подих, притулившись до того рупора, слухали новини. Одного разу Георг врятував мене від розправи есесівця. Той зламав маленькі деревця, що до війни ще посадив батько, а я злісно німецькою мовою назвала його «сліпим собакою» (він був у окулярах). Георг притьмом заштовхнув мене у хату, чим і врятував. Послухаємо Москву, розправить портрет Ромеля і каже: «Маршал спить». Цей німець був добрий, веселий і розумний... Тоді я зрозуміла, що німці були різні...»

У Рівному була така організація «Пакетаукціон», яка займалася відправкою продуктів і різних речей до Німеччини. Вже наприкінці свого панування у Рівному, німці примушували наших людей пакувати посилки. Там, де нині Театральна площа,

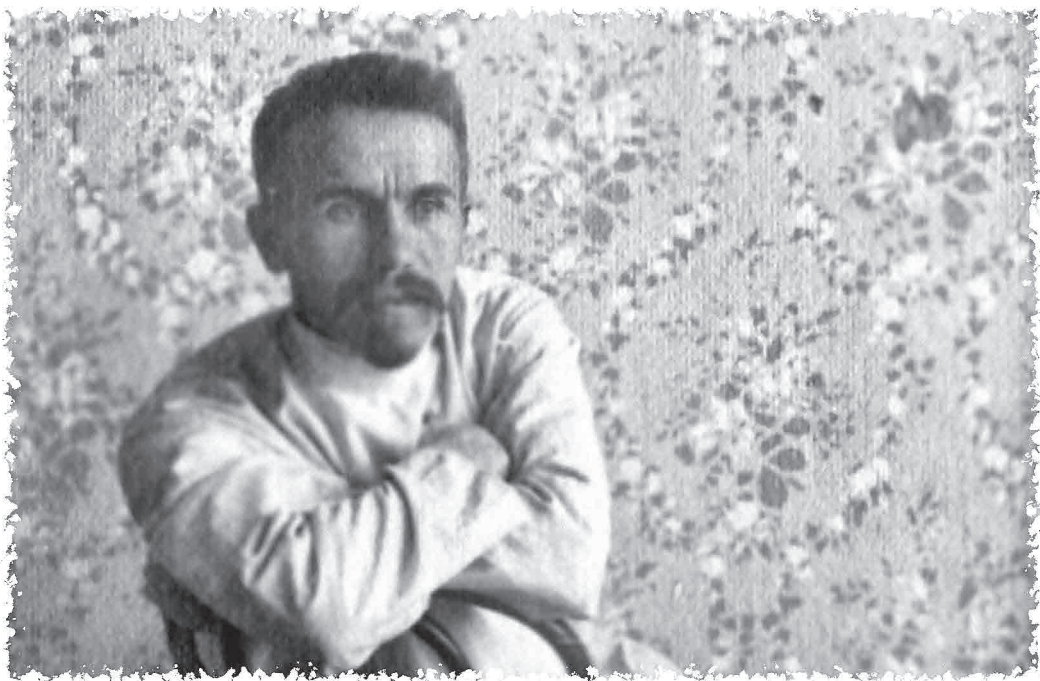
звалили велику купу зерна. Вже не могли його вивезти, але щоб не дісталося людям, облили те зерно гасом і підпалили. Люди ходили в «Пакетаукціон», щоб заробити якийсь харч, а у нас не було кому йти, то Георг поїхав туди кіньми і привіз нам зерна, цукру, мішок гороху і велику кількість пакетиків шампуню. Ми тоді й не знали, що це таке. Він радив нам цей шампунь продавати, а ми у ньому прали білизну. Георг казав: «Якби я хоч трохи знав російську чи польську мову, то лишився б тут, хай би я потім потрапив у полон». Сестра добре знала німецьку мову і спілкувалася з ним. Він добре відчував, що німцям вже капут. Це вже був не той німець».

Лютий наближав гуркіт фронтової канонади, а вже 2 лютого Рівне було звільнене від німецьких окупантів. «На Видумці-2, саме там, де зараз вулиця Слави, стояли радянські зенітні батареї (було їх 6 чи 7), а на сучасній вулиці Макаренка був військовий штаб, – згадує Зоя Олександрівна. – Обслуговували зенітки в основному дівчата. Вони стріляли по німецьких літаках, які зі львівського аеродрому прилітали сюди бомбити. Зенітки стріляли, а їх бомбили... А ми тут жили, куди нам діватися? Тоді нам штабісти сказали, щоб помалювали всі хати чорною сажею, бо бомби скидали вночі. Німці спускали такі ліхтарі на парашутах, і було так страшно від того зеленкуватого освітлення... Адже ми знали, що далі почнуть вибухати бомби. Ще нам звелили викопати сховища, одне на декілька хат. Щоб під час бомбардування ми туди ховалися. Так тривало від початку березня і до тих пір, доки не звільнили наприкінці липня Львів».

Після війни Зоя Олександрівна почала працювати у районному фінансовому відділі і все життя пропрацювала фінансистом. Молоденькою дівчинкою вона йшла з Видумки через усе місто на вулицю 1 Травня (зараз вулиця П. Могили) в установу. І добре пам'ятає той ранок, коли побачила в центрі міста пам'ятник Сталіну, який був уже в кітелі, а не в шинелі, як напередодні. Саме тоді невідомі рівняни підірвали вождя усіх часів і народів, висловивши цим свій протест проти жорстокого сталінського правління. Зі спогадів п. Зої: «Я пам'ятаю наш костел. Там із двох сторін були такі мармурові плити з надписами імен, а у підземеллі стояли гроби, саркофаги. Навіть пам'ятаю надпис: «Потоцька з роду такого то». Ці поховання зберігалися там усю війну. Після війни спершу закрили синагогу. Потім закрили костел. Цих графів, князів хоронили зі зброєю, з коштовностями, то потім була створена спеціальна комісія, до складу якої входили представники різних владних структур, які мали забирати ці коштовності і складати описи. Один із моїх колег із фінвідділу теж був у цій групі, то розповідав, що бачив через віконечко труни перо, брошку, видно було обличчя. А коли відкрили і доторкнулися, то прах зразу розлетівся. Після того цей чоловік ще довго не міг їсти, його нудило. Розповідали, що всі ці останки із костельних склепів склали у дерев'яний ящик і закопали на Дубенському кладовищі. Потім взяли за Свято-Воскресенський собор, закрили, розгромили, повивозили все».

Друга Видумка вже стала далеким минулим. А щодо окопів, то ще декілька десятків років тому рівняни могли бачити ті окопи й рови, які з часом затягалися зсувами. І моє дитинство проходило на тих «окопах». Там ми бігали, грали у війну чи збирали квіти, а взимку залюбки з'їжджали на санчатах і лижах. Ми й не знали, що насправді було тут у війну. Сьогодні все це зникло, бо виріс там новий житловий масив «Північний».

2007 р.

КОРІННЯ УЧИТЕЛЬСЬКОГО РОДУ

«Я не один: зі мною моя мрія...» – це рядок із поезії Івана Куліша, мудрого вчителя і талановитого поета, життєве кредо якого

було – мріяти і любити, знати і вчити, відчувати красу і дарувати її іншим. Іван Хомич Куліш народився в містечку Шостка Чернігівської губернії у 1873 році. Він був одинадцятю дитиною в багатодітній сім'ї і годі було сподіватись на одержання пристойної освіти. Однак, щасливий випадок звів семирічного хлопця із людиною високих моральних цінностей – князем Миколою Миколайовичем Неплюєвим, який саме тоді на власний кошт організував на хуторі Воздвиженськ сільськогосподарську школу, а вихованці (перших було лише 7 хлопчиків) згодом об'єдналися у Хрестовоздвиженське православне трудове братство. Навчання і виховання тут було всебічне: окрім

Вгорі: Іван Куліш.
Городок. Фото. 1905 р.

І. Х. Куліш
інспектор училищ
у Рівному.
Фото. Поч. ХХ ст.

Іван Куліш.
Глухів. Фото. 1892 р.

Іван Хомич і Надія Олександрівна Куліші.
Рівне. Фото. Поч. 1900-х рр.

основних предметів, учні глибоко вивчали Закон Божий, літературу, музику, образотворче мистецтво, іноземні мови.

Закінчивши у 1892 році школу, Іван Куліш склав при Глухівській гімназії екзамену на право педагогічної діяльності і одержав посаду викладача молодшого курсу у Воздвиженській сільськогосподарській школі. За розповіддю його онуки Ірини Всеволодівни Лукашевич (Куліш), викладацька робота була покликанням діда, оскільки він мав для цього усі необхідні якості: доброту і любов до дітей, порядність і глибоку відданість, а головне – постійну потребу у нових знаннях, яку зберігав до глибокої старості. Десять років працював І.Х. Куліш на педагогічній роботі у Воздвиженській школі.

У 1902 році у Воздвиженськ завітав волинський меценат барон Федір Рудольфович Штейнгель, який у своєму маєтку в с. Городок, що поблизу Рівного, започаткував освітні і культурні заклади, активно займався благодійництвом і просвітительством. Він і запропонував одному із випускників Воздвиженської сільськогосподарської школи переїхати до Городка і стати вчителем новоствореного училища агрономічного профілю. На заклик барона Іван Хомич радо відгукнувся, хоча на той час вже був одружений і мав доньку Лідію.

Родина Кулішів у маєтку барона Ф. Штейнгеля. Городок. Фото. 1906 р.

Барон Федір Рудольфович Штейнгель. Фото І.Куліша. 1910-і рр.

Вид на Городоцьку школу.
Фото І.Куліша. Поч. XX ст.

Вчителі та учні Городоцької школи. Фото І.Куліша. Поч. XX ст.

Згадує І. В. Лукашевич (Куліш): «У 1891 р. дід одружився з Надією Олександрівною Августинівною, моєю бабусею, яка також була вихованкою сільськогосподарської школи. Вона була дворянського походження, але попри заборону батьків, залишила своє «дворянське гніздо» у с. Ічня заради Воздвиженського братства. У Воздвиженськ бабця прийшла у 1883 році, коли там була відкрита жіноча школа і стала однією із перших її випускниць. Вона була старшою із дев'яти дітей Августинівних, тож забрала з собою на навчання і двох молодших сестер – Ольгу і Дарію. Батьки-дворяни звичайно були проти такого рішення дітей, адже у братстві були в основному сільські діти. Коли Іван і Надія Куліші вирушили на Волинь, забрали з собою і молодших сестер Августинівних. До цього часу в шкільному музеї Городоцької школи зберігаються документи, які засвідчують, що там працювали вчителями сестри Надія, Ольга і Дарія Августинівни. До батьків вони вже не повернулися.

Коли дідусь із бабусею приїхали в Городок, їх дочці Лідії було вісім місяців, а мій батько Всеволод народився вже у Городку в 1908 році і його хрещеним батьком став барон Штейнгель.

Барон пообіцяв дідові дати йому повну свободу дій. Тож він мав право вибудувати свої навчальні програми на базі неплюєвських. Дідова сім'я поселилася в Городку навпроти школи, за межами острова, де жили вчителі. Цей будинок зберігся до нашого часу. Дід був завідуючим школи, а бабця викладала рукоділля. Згодом дід, який мав літературні і поетичні здібності, став викладати російську мову, біологію, агрономічні науки, які в інших школах не викладалися. У Городоцькій школі вчилися хлопчики і дівчатка старші 12-ти років. Пам'ятаю, що була там вчителька Шарлотта Йогансівна, яка викладала німецьку мову».

І. Х. Куліш розділяв і підтримував усі ініціативи і починання барона. Вони разом збирали колекцію першого на Волині музею, який був створений у Городку. Надія Олександрівна була прекрасною майстринею вишивки і рукоділля. Саме вона копювала зібрані зразки народних волинських і поліських вишивок. У Івана Хомича були унікальні здібності до малювання і на його уроках з ботаніки учні мали чудові взірці необхідного учбового матеріалу, виготовленого вчителем. Він оволодів унікальною професією таксидерміста і виготовляв опудала різних птахів, які зберігались в кабінеті біології. Деякі збереглись до нашого часу. Придбавши фотоапарат, учитель зафіксував сотні миттєвостей з життя Городка, баронської сім'ї, школярів, неповторну красу околиць, Вишневу гору, річку Устю. А ще він довіряв своє серце скрипці, яка в його руках то плакала, то ридала.

«У Городку дід працював до 1918 року, – продовжує розповідь І. В. Лукашевич, – і, можливо, й далі ще б залишався, але померла бабця і він попросив барона відпустити його у Рівне. Між подружжям Кулішів була велика любов і горе втрати було дуже великим. Бабцю поховали в Городку на сільському кладовищі. Барон відпускав діда з неохотою, але з розумінням.

Так, з 1919 року Іван Куліш поселився у Рівному. Із двома малими дітьми став жити на вулиці Скорупки (зараз вулиця 24-го серпня). Там був цілий комплекс будинків німця, графа Рільке, хорошого знайомого барона Штейнгеля. Рільке здавав будинки в оренду і запропонував діду бути управителем його будинків у Рівному, а за це дав йому в користування особняк. У діда ніколи не було своєї нерухомої

Сім'я Кулішів.
Городок. Фото. 1908 р.

Надія Олександрівна з дітьми.
Городок. Фото. 1915 р.

Діти Кулішів з друзями.
Фото. 1909 р.

власності. Можливо тому ми й не були вивезені радянською владою. На вулиці 24-го серпня, де зараз розміщується Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, тоді знаходився п'ятикімнатний особняк з мезоніном, я добре його пам'ятаю. Під вікном ріс величезний каштан. Працював дід інспектором народних училищ, одночасно викладав російську мову й біологію у реальному училищі. Діти почали навчання: Всеволод – у реальному училищі, Лідія – у жіночій гімназії. Пізніше, аж до 1939 року, він був викладачем приватної російської гімназії, яка знаходилась на вулиці 13 Дивізії (тепер вулиця С. Петлюри). А ще він був активним членом Російського благодійного товариства, яке об'єднувало місцеву рівненську інтелігенцію. При товаристві діяв літературний гурток, члени якого влаштовували свої зібрання у гостинній залі дому Івана Куліша. Серед літгуртківців були О. Кондратьєв, Є. Вадімов, А. Май, К. Оленін, В. Рудіч, Л. Синицька, В. Сорокіна, а також шанувальники поетичного слова – викладачі гімназій В. Конторовська, С. Лобачевський, вчений-ботанік Й. Панек, художник Г. Косміаді та інші.

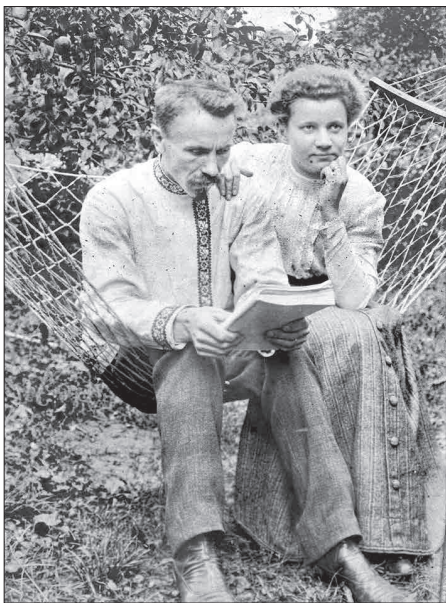
У 1929 році І.Х. Куліш надсилав свій вірш «Задачі» на конкурс, який організував Союз російських письменників у Варшаві й одержує за нього першу премію. У 1934 році на конкурсі за «Вінок сонетів» йому знову була присуджена перша

Надія Куліш з донькою Лідією.
Городок. Фото. 1906 р.

Всеволод і Лідія Куліші, Наталія Хоменко біля будинку на вул. Скорупки (тепер вул. 24 серпня). Рівне. Фото. 1920-і рр.

Надія на Іван Куліші.
Городок. Фото. 1910-і рр.

Діти Кулішів Всеволод та Лідія.
Городок. Фото. 1906 р.

премія. Автор одержує схвальний відгук відомого поета Івана Буніна, а у дарунок – його книгу з дарчим надписом, яка сьогодні є безцінною реліквією родини Лукашевичів-Кулішів. Визнання окрилювало і спонукало до нових творчих пошуків. З відомим російським письменником Іван Куліш буде листуватися до 1939 року. У 1938 році у Львові вийшла перша книга вчителя Куліша «Золоті поля». Це душевна щира лірика, де кожен може знайти щось своє особисте, сокровенне – і тугу, і радість, і красу природи, і любов, і розчарування. Його віршами зачитувались, їх переписували у свої альбоми рівненські учні, його лірика була близька і зрозуміла поколінню довоєнних часів.

Коли ж розпочалася найжорстокіша із воєн і німці окупували Рівне, то місцеве населення, що проживало неподалік колишньої гімназії, яка стала рейхскомісаріатом, було звідти переселене. Кулішів виселили із будинку по вулиці Скорупки і вони зайняли дві невеличкі кімнати на другому поверсі старого будинку на вулиці Поштовій. Учитель спочатку організував у своєму домі шкільні заняття для дітей, а потім деякий час жив у с. Великий Олексин, продовжуючи навчати сільських дітях.

Одразу після звільнення міста від німецьких окупантів І. Х. Куліш знову поринає у свою рідну стихію – її величність школу. У 1945 році він був призначений директором Рівненської російської школи № 5, де працював до 1958 року. Але доля знову нанесла тяжкий удар – помирає його 45-річний син Всеволод і дідуся стає батьком для своїх онучок Ірини та Наталії.

Іван Хомич Куліш був шанованим учителем. Мав авторитет і серед учнів, і серед вчителів, а тому був одним із перших педагогів Рівненщини, кому було присвоєно звання «Заслужений вчитель України» (1947 р.).

Іван Хомич мав активну життєву позицію і авторитет у місті, тож у 1950 році був обраний депутатом Верховної Ради УРСР. Хоча сім'я депутата мешкала все в тій же невеличкій квартирі без побутових зручностей на вулиці Поштовій, 5. На пропозицію влади надати йому більш пристойне житло Іван Хомич відповів відмовою, бо іншим жилося тоді не краще.

У віці 85 років І. Х. Куліш пішов на пенсію. Через п'ять років його не стало. Місцем його вічного спо-

чинку стало кладовище Грабник. Зі спогадів І. В. Лукашевич (Куліш): «Коли у 1963 році помер наш дід, то з Городка приїхали його учні. Приїхали сивобороді діди з ключками, весь Городок прибув... Стояли ті старці, плакали, згадували як то було, яка там була культура, які були вимоги до учнів, як любили тих учнів, як ними займалися».

Від такого міцного і творчого коріння Кулішів – Івана Хомича і Надії Олександрівни розрісся рід, який успадкував в більшості своїй професії вчителів, творчих особистостей.

З розповіді І. В. Лукашевич (Куліш): «Моя тітка Лідія Іванівна Куліш-Майгур у 1950-их роках була найбільш відома рукодільниця у Рівному. Вона викладала рукоділля в школах і у Рівненському Палаці піонерів. В неї були чудові роботи, які експонувалися на виставках. Улюблена техніка вишивання – «англійська гладь». Вишивала, поки слухались руки. Похована теж на Грабнику, поруч з могилою діда».

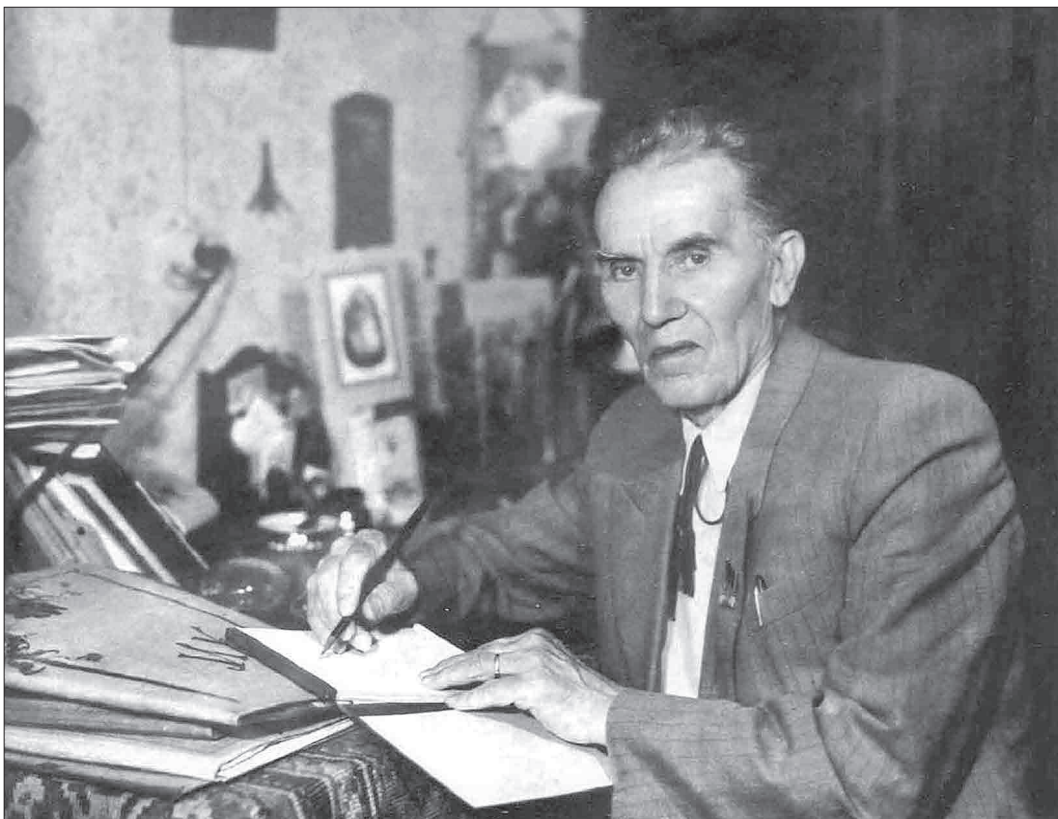
Онуки – Ірина та Наталія обрали життєвий шлях вчителів. Ірина Всеволодівна все життя працювала у Рівненському музичному училищі, викладаючи історію мистецтва, педагогіку, естетику, російську літературу. А нині вона активний дослідник і літописець не лише свого родоводу, а й культурних і мистецьких осередків Рівненщини. В пам'ять про свого діда вона зініціювала видання збірника його поезій «Золоті поля» (Рівне, 2008). А у 2010 році як результат клопіткої інтенсивної пошукової роботи вийшла з друку книга Ірини Куліш-Лукашевич «Пошуки і знахідки: з історії російського руху на Волині у 20–30-их рр.».

Наталія Всеволодівна весь свій творчий і педагогічний потенціал віддала музичній освіті дітей у Рівненській дитячій музичній школі № 1 ім. В. М. Лисенка.

Ми живемо серед людей і серед речей. Є речі, що як і люди, несуть у собі глибоку пам'ять, наповнену добром, любов'ю і красою. Тетяна Сергіївна Лукашевич – правнучка Івана Хомича Куліша, відома рівненська художниця, член Національної спілки художників України. Вона бережно зберігає вишиті її прабабусею сорочку і фартух, яким вже понад сторіччя. Це народне вбрання скопіювала на початку ХХ ст. Надія Олександрівна Куліш із польської знахідки, яка була у фондовій колекції етнографічного музею барона Штейнгеля у Городку. Ще навчаючись у Львівському інституті декоративно-прикладного мистецтва, Тетяна вдягала вишиту прабабцею сорочку, чим викликала захоплення у викладачів і друзів. Родина Кулішів-Лукашевичів чи не єдина в нашому місті, яка по крихтах збрала унікальні фотографії і документи, спогади про родину сподвижників і

Іван Куліш із сином Всеволодом. Фото. 1917 р.

Іван Хомич Куліш.
Рівне. Фото. 1958 р.

хранителів української культури Штейнгелів, родовим помістям яких був Городок. Серед сотень книг, які зберігаються в цій родині, є унікальні. Серед них поетична збірка волинського поета 30-их рр. XX ст. Олександра Кондратьєва «Слов'янські боги», єдиний екземпляр якої зберігся саме у них, адже у 1939 році більшовики знищили це видання.

Серед такої творчої атмосфери, від такого інтелігентного коріння йшла в цей світ майбутня художниця Тетяна Лукашевич. Очевидно прабабусине рукоділля, прадідова поезія, мамина любов до музики, вічно жива пам'ять про славетний родовід, які завжди жили в їхньому домі, акумулювалось саме в ній, тож крок у світ мистецтва зробила ще в дитячі роки. Професійне становлення майбутньої художниці відбулось у Львівському інституті декоративно-ужиткового мистецтва. І не випадково темою першої курсової роботи вона обрала «Волинське ткацтво». Після закінчення вишу, працюючи в Києві, художниця створювала костюми, використовуючи українські національні мотиви. Перш ніж узятися до розробки чергового проекту, вона виїжджала в експедиції на Полісся, де

у скринях бабусь зберігалися речі дивовижної краси.

Пізніше прийшло захоплення гобеленом. Уже перші твори в цій техніці світилися сонцем, радістю буття, веселковими барвами. В сучасній творчості Тетяни Сергіївни Лукашевич є логічний прихід до втілення в техніці гобелену та батику мови символів. Авторка у своїй творчості, зберігаючи мову давніх символів, намагається знайти самостійну образотворчу мову: через ритм, колір, простір викликати ряд асоціацій для пробудження генетичної пам'яті. Впродовж багатьох років художниця передає свої фахові знання студентам Рівненського музичного училища, Рівненського інституту мистецтв РДГУ, юним митцям художньої школи при Рівненському міському Палаці дітей та молоді, а ще є керівником художньої студії при обласній організації НСХ України.

Сама ж художниця висловлює своє світобачення: «Триєдиність НЕБА – ЗЕМЛІ – ЛЮДИНИ відчуваю як вічність!» А ще клопочеться: «Як зробити, щоб не переривався зв'язок поколінь? Щоб надбання батьків і прадідів переходили у спадок молодим?! Це нетлінне, і за збереження його нас поважатимуть діти... і правнуки».

2012 р.

**Сестри Ірина Всеволодівна Лукашевич (Куліш) та
Наталія Всеволодівна Куліш. Фото. 2011 р.**

**Тетяна Лукашевич (зліва) та заслужений художник України
Марта Василівна Токар. Рівне. Фото. 2011 р.**

«І ВИДНО ЗА ПОЛЕМ СЕЛО БАРМАКИ...»

Так писав Олександр Ірванець про те, що бачить кожен мешканець житлового масиву, розбудованого за останні десятиріччя на північно-східній околиці Рівного.

Село Бармаки адміністративно відноситься до Великожитинської сільської ради, а фактично майже зрослося з обласним центром, що, стрімко розбудовуючись, востає у навколишні села.

Жителі Бармаків давно протоптали доріжку навпростець через луг і поле до найближчої зупинки міського транспорту, аби швидше добратись у Рівне, де вони в більшості працюють, а діти ходять до школи.

Містяни все більше придивляються до мальовничих бармацьких пагорбів, щоб прикупити там клапоть землі і збудувати свою власну добротну оселю. Ось так і йдуть назустріч одне одному – село і місто.

Вгорі: Вид на с. Бармаки з околиці Рівного.
Фото. 2012 р.

Історичні відомості про Бармаки доволі скупи. Відомий волинський краєзнавець XIX ст. Тадеуш Стецький один із перших, хто дослідив історичне минуле невеличкого волинського села: «Село збудоване на схилі височин, а на вершку стоїть дерев'яна церква, мурований дім властителя і корчма. При селі – джерела і став. Тут видобувають багато крейди, яка у горішних верствах має багато кременю. Недалеко від села є десять курганів, один з них – у центрі – найбільший. Історичні відомості сягають XVI ст., коли село належало до великих маєтків князів Острозьких, до ключа рівненського. По тому Беата Острозька віддала рівненський замок Б. Лаському. Село Бармаки завжди ділило долю маєтків рівненського ключа. За часів Станіслава Любомирського, власника Бармаків, село було приділене для утримання псарні, а пізніше його частини перепродажами переходять з рук у руки. У згадках 1570 р. Бармаки згадуються як власність воєводи Серадського Альбрехта Ласького, пізніше належало до волинських земель Федора і Яцька Омелянських. Церква Івана Богослова з 1773 р. стоїть на місці ще старшої. Селянських господарств наприкінці XIX ст. було 27, а жителів – 291. У XVII ст. село було власністю Яна Замойського. В 1911 р. велика власність належала до Зеленських».

Унікальністю цієї місцини є заповідне лісове урочище «Бармаківське», яке знаходиться на відстані 0,5 км від с. Бармаки і займає площу 22, 4 га. Це балка з перепадами висот від 220 до 240 метрів. У схилах балки виходять на поверхню четвертинні лісоподібні суглинки, характерні в цілому для Волинської височини. У 1983 році на цій ділянці для збереження та відтворення рідкісних видів комах, які занесені до «Червоної книги України», створено ентомологічний заказник місцевого значення, який внесено у природно-заповідний фонд Рівненщини. У 2005 році категорію ентомологічного заказника змінено на заповідне урочище. Найціннішою частиною урочища є ділянки південної експозиції з виходами крейди.

З 1945 року мешкає у Рівному Євгенія Пилипівна Ющук (в дівочтві Гуменюк). Вона корінна бармачанка. Пам'ятає рідне село ще з 30-их років минулого сторіччя.

«Народилася я на хуторі Нарада в с. Бармаки, – розповідає Євгенія Пилипівна. – Цей хутір був там, де джерело, поруч із трасою. Усього було там хат із сім. А джерело колись було гарне, чисте. Ще довго туди за смачною водою приїжджали рівняни. Був там фільварок пана Ліпінського. Добрий був пан. Всі люди про нього добре відгукувались. Мав він хату в селі, то у 1939 році в тій хаті розташували школу.

Село наше було невеличке, хат зо сто. Через село протікала річечка, яка прямувала до Шпанова. На ній місточки. У тій річечці було багато риби. Ми її кошиком ловили. Я ще була малою, але пам'ятаю, що у селі був млин. Була у Бармаках

Євгенія Пилипівна Ющук (Гуменюк).
Рівне. Фото. 2011 р.

дерев'яна стара церква, побудована в ім'я Івана Богослова. За радянської влади церкву розібрали й вивезли у Великий Житин на ферму і там спалили. Лише там, де був іконостас, залишився хрест. Його ніхто не знищив. Тепер на тому ж місці побудована цегляна церква.

В церкві правилось і за поляків. За німців правилось українською мовою. За Польщі служив у нас священик із Малого Житина, мав дві парафії, їздив коником і не раз мене до церкви підвозив. А за німців був священик Бондарчук, який до війни був у нас вчителем.

Мої батьки Пилип Єрмолаєвич і Антоніна Прокопівна були простими селянами, мали 6 га землі на хуторі й рослили нас, трійко діток, – мене і двох синів. В селі на нас казали «Карпиловці», бо батьки були родом із с. Карпилівка. Коли прийшли у 1939 році совети, то створили в Бармаках самий перший колгосп. Осінню прийшли, а вже навесні був колгосп. Прізвисьце першого голови колгоспу я не пригадую, але добре засіло в пам'яті, що по-вуличному його називали «Слезняк». Був він наш, бармацький.

Забрали у мого батька все – коней, віз, січкарню, манеж, віялку, зерно. Почав батько працювати в тому колгоспі, як звик, по-хазяйськи працював. А йому: «Що ти, куркуль, так глибоко ореш, це тобі не вдома!». Батько й покинув працювати в колгоспі. Дороги будувати пішов. Зарахували нас до куркулів і хотіли вивезти. Таких, як ми, три чи чотири сім'ї у Бармаках було. Вже був призначений день вивезення, але розпочалася війна. Німці стали бомбити. Це нас і врятувало від Сибіру.

Коли зайняли село німці, то землю людям назад повіддавали.

А як визволили нас від німців, то батька у березні 1944 року забрали на фронт. Був він артилеристом, аж до Берліна дійшов.

Після війни були арешти і у нашому селі. Перевдягнуті кадебісти вночі під видом повстанців приходили до людей і просили дати їм одяг чи їжу. До нас теж одного разу прийшли, довго стукали у віконниці, але мама їх не впустила. Сказала, що все виздихало у хліві. Пішли вони від нас до наших сусідів Мамчурів. Ті впустили їх до хати, дали поїсти. А потім через це жорстоко поплатилася вся сім'я. Наступного дня до них прийшли і усю велику багатодітну сім'ю вивезли до Сибіру. Залишився лише зі старшою сестрою дворічний синок Мамчурів. Вона його й вигляділа. Потім він став головою сільради в Городищі.

У 1937 році я почала навчатися у Бармацькій початковій школі, яка містилася у хаті батюшки. Мова навчання була – українська, а польську вивчали лише на одному уроці. Як прийшла радянська влада, то нас перевели на рік у менші класи, мотивуючи це тим, що за Польщі ми не так вчилися. Коли зайняли село німці, то школу зразу не закрили. Я тоді вчилася у 5-му класі, навчання, як і раніше велося українською мовою, лише замість польської запровадили вивчення німецької мови.

Була призначена в селі німецька влада. Німець, який керував селом, людям зла не чинив, іноді заходив у школу. В мене зберігся документ 1943 року про закінчення початкової школи, де мої оцінки проставлені українською і німецькою мовами.

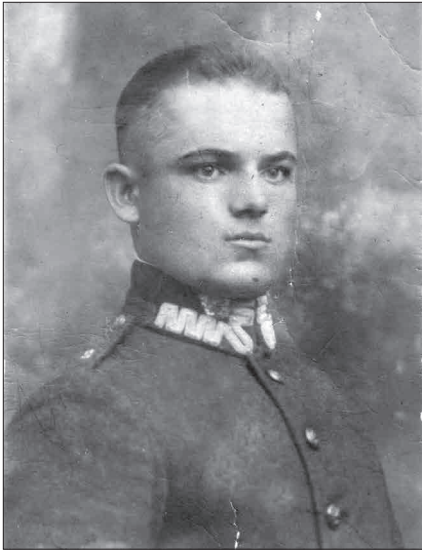
Зі спогадів війни, у моїй пам'яті назавжди закарбувалася картина, як бігла по-лем жінка-єврейка, яка втекла з-під розстрілу у Сосонках. Ми це бачили на уроці через вікно. Учитель не дозволив залишити клас.

Бармацька школа. Фото. 1937 р.

Учні Бармацької школи. Євгенія Гуменюк 3-я зліва у верхньому ряду. Фото. 1943 р.

Самуїл Ющук.
Фото. 1930-і рр.

Антоніна Гуменюк (Орел).
Фото. 1930-і рр.

Ніколи не забуду ще одну страшну картину: як німці привозили на кладовище Грабник мертві мерзлі тіла полонених і як дрова скидали їх у викопані там рови. Ми з матір'ю саме за чимось приїхали до міста. Побачивши це, я подумала: чому тут не правлять батюшки панахиду?

У 1944 році німці сильно бомбили дорогу поруч з селом. Спершу скидали такі ліхтарики, а за ними кидали бомби. Було дуже страшно.

Вся моя шкільна наука так і скінчилась у 1943-му. В одинадцять років я перенесла тяжку хворобу – вірусний менингіт. Врятували мене наші лікарі з лікарні, що знаходилась на вулиці Дворецькій у Рівному. І хоч я гарно вчилася в школі, надалі батьки вже боялися віддавати мене на навчання, щоб не погіршилось здоров'я.

У 1945 році я пішла працювати у швейну майстерню, яка знаходилась на вулиці Леніна у Рівному. Був тоді такий «Спецторг КДБ», а при ньому швейна майстерня, в якій працювали в основному люди із тюрми. Хороші спеціалісти-кравці добре і швидко навчили мене шити одяг. Дали нам ще на підмогу двох полонених німців, які також були дуже добрими кравцями. Я у них також багато чому навчилася. Коли ж ішла на роботу, то приносила їм щось поїсти, бо ж вони були голодні. У одного з них удома, в Німеччині, залишилось п'ятеро дітей.

У 1953 році я вийшла заміж. Мій чоловік Федір Ющук був родом із села Великий Житин. Його батьки Самуїл і Христя Ющуки були сусідами Макара і Хими Кравчуків – батьків першого Президента України Леоніда Кравчука. Мій свекор і батько Леоніда Макаровича були ровесниками. Разом їх і на фронт забрали. Макар Кравчук загинув у Білорусії, а мій свекор спочатку потрапив до німців у полон, але

Житинські юнаки.

Фото. 1950-і рр.

якось пощастило йому звідти вибратися й повернутися у село. Під час війни у хату Кравчуків влучила бомба і сім'я з трьома дітьми змушена була жити в сушарні.

На Спаса прийшли житинці до церкви святити яблука, а німці зачинили усіх людей у храмі і почали обкладати церкву околотами соломи, щоб підпалити. Люди кричать, голосять діти... А Самуїл Ющук, який у полоні трохи вивчив німецьку мову, почав щось кричати через двері до німців, переконував їх не чинити біди. І сталося диво. Німці випустили людей і церкви палити не стали. В селі довго пам'ятали про те, як Ющук врятував їх.

Однак самому Самуїлові Ющук у 1944 році дорога знову простелилася на фронт. Додому він більше не повернувся. Прийшла похоронка, що загинув у Кенігзберзі. Свекрусі потім звідти лист прийшов, що піонери розшукали його могилу.

Як товаришували Макар Кравчук і Самуїл Ющук, так і їхні вдовиці також були подружками. Обидві працювали в колгоспі, ходили в ланку. Потім створили нові сім'ї. І у Леоніда, і в мого чоловіка були вітчимами. Добрі люди, гріх жалітися. А жінки дуже гарно співали. Ющуки жили через дорогу від Кравчуків.

Як стали ми готуватись до нашого весілля, то я просила Леоніда Кравчука, щоб прийшов нам грати на весіллі. Він відмовився, бо його товариш не підтримав. Взагалі Леонід був гарний хлопець, ввічливий, мене на «Ви» називав, хоча я від нього була старшою лише на п'ять років. Свекруха моя у його матері позичила нам на весілля мідні обручки, бо ж біднота тоді була.

Федір Ющук з товаришами біля бані на залізничному вокзалі.

Рівне. Фото. 1960-і рр.

Вінчались ми у Бармаках. Леонід Кравчук з матір'ю і вітчимом був на нашому весіллі. Знати б тоді, що то буде колись така велика людина. Невдовзі після нашого весілля поїхав він на навчання. Відтоді став рідко бувати в селі.

Згадую своє життя, що так швидко сплинуло і все перед очима стоїть то робота, то діти, а все більше – труднощі. Після народження другої доньки так тяжко захворіла, що й надії на життя вже не було. Але, Богу дякувати, прийшов до мене, тяжко хворої, лікар Борис Квашенко і визначив таке лікування, що підняло мене на ноги. Нікому не довірив лікування і тримав мене під своїм контролем. Сам додому приїжджав, давав слушні поради. Добра залишилась про нього пам'ять.

Ото сяду й згадую пережите. Село мого дитинства згадую, батьків, братів, сусідів, яких вже немає на цьому світі. Ту найсмачнішу, найсолодшу воду із нашого бармацького джерела, яке сьогодні перетворилося на болото. Все відходить...»

Важко переступає власним подвір'ям, спираючись на палицю, поважна немолода жінка. Все ще хочеться зробити, усьому дати лад, а дітям – раду й пораду, але ноги вже не слухаються. Усмішка осяює її обличчя лише тоді, коли притискаються до неї її щебетливі правнуки. Мабуть, у них і є те справжнє щастя.

2012 р.

ЛІКАР ВІД БОГА

«Лікар від Бога», – кажуть люди про тямущого, високопрофесійного лікаря. Таке визнання мало кому випадає. У світила рівненської медицини Бориса Квашенка воно було. Вдячну пам'ять про нього, унікального лікаря, який практикував майже до 90 років, зберігають тисячі рівнянок, котрі завдяки йому почули слово «мама». Коли б не він, тисячі дітей просто б не прийшли у цей світ. Без сучасних хімічних препаратів і електронного обладнання, якими оснащена сучасна медицина, він творив такі дива, наче його розум і руки справді направляв сам Бог.

Дякую Богові й долі, що у 2006 році я встигла записати спогади Бориса Костянтиновича Квашенка, які й лягли в основу цього біографічного нарису.

Якесь магічне знамення мала навіть його поява у цей світ.

Родина судового чиновника Подобеда (діда Бориса Квашенка по матері) мешкала у своєму родовому будинку на вулиці В'язничній (тепер вулиця Пушкі-

Вгорі: Повітова каса хворих.

Листівка. 1930-і рр.

Князь Дмитро Родіонович Патрикеев.
Москва. Фото. 1863 р.

Княгиня Патрикеева.
Москва. Фото. 1870-і рр.

**Людмила Дмитрівна Подобед
(Патрикеева).** Фото. 1879 р.

**Людмила Дмитрівна Подобед
(Патрикеева).** Фото. 1899 р.

Степан Мартинович Подобед. Рівне. Фото. 1899 р.

Раїса Степанівна Подобед (Папінська). Рівне. Фото. 1904 р.

Родина Подобедів. Фото. Поч. ХХ ст.

на). У невеличкій кімнаті на другому поверсі старовинного дерев'яного будинку прилягла відпочити вагітна донька Степана Мартиновича – Фатіна. А за вікном розпочалася гроза. Небо краяли блискавиці. Ударив грім. Раптом кімнату осяяло сліпучим світлом. Це тривало лише мить. Неземна вогневиця, влетівши у розчинене вікно, пропливла під ліжком вагітної жінки і спокійно вилетіла у вікно з протилежного боку. Від жаху в жінки розпочались перейми. Вже згодом усім було зрозуміло, що оселю «відвідала» кульова блискавка. А вночі на світ з'явився перший і єдиний син Фатіни та Костянтина Квашенків, якого назвали Борисом. Це було 6 серпня 1913 року.

Родина Квашенків усе життя жила у батьківському домі, побудованому на початку ХХ століття дідом Бориса Костянтиновича – Степаном Мартиновичем Подобедом. Дід одержав юридичну освіту в Москві, а у 1911 році прибув до Рівного. Придбавши землю, почав будувати власний будинок неподалік в'язниці. З Москви Степан Мартинович приїхав із дружиною Людмилою Дмитрівною (Патрикєєвою) і старшою донькою Євгенією. Тут у них народилося ще дві доньки – Фатіна і Раїса.

Будинок Подобедів цікавий як за особливим архітектурним рішенням двоповерхової будови з гостроверхими дашками, із численними кімнатами та балконами,

Родина Подобедів біля свого дому на вул. В'язничній. Фото. Поч. XX ст.

Родовий будинок Подобедів на вулиці Пушкіна. Фото. 2000 р.

так і за технологією дерев'яного будівництва – кожна дошка для утеплення була обмотана соломкою, а зовні стіни були оштукатурені. Нині цей столітній будинок, хоча й зберігся, але зазнав значних змін. Після ремонту зовнішні стіни оббили синтетичною білою «вагонкою», з'явилися пластикові вікна, добудовані й інші приміщення. Нинішнім господарям на початку XXI століття було значно простіше і дешевше відремонтувати віковий будинок у такий спосіб, аніж реставрувати старовину. А жаль. У Рівному старовинних будинків щороку залишається все менше.

Коли Подобеди розпочинали будівництво, то поруч було лише два будинки – дерев'яний на вулиці Волосній (нині вулиця Малий узвіз, 6) і будинок навпроти, в якому мешкав священик Іполит Ярмолович. У споруді, де нині знаходиться Управління МВС у Рівненській області, у 1900 році клопотаннями міського голови Буховича та відомого мецената барона Штейнгеля у двоповерховому приміщенні була відкрита російська жіноча гімназія, а у 20–30-ті роки минулого століття там розташувалася польська державна гімназія імені Тадеуша Костюшка.

Зять Подобедів, майбутній батько Бориса Костянтин Силуанович Квашенко, був родом із польського містечка Володимирець, із сім'ї лісника. Діти Квашенків мали хороші здібності до навчання. Усі троє дочок володимирецького лісника стали вчителями. Донька Лідія, яка у 1913 році закінчила Рівненську жіночу гімназію, вийшла

Євгенія Степанівна Подобед. Фото. Поч. ХХ ст.

заміж за естонця, виїхала на батьківщину чоловіка, вчителювала, а з часом стала письменницею. У 1950–1960 роках вона, Лідія Силуанівна Компус, видала декілька книг російською мовою.

Старшого сина Костянтина батько відправив на навчання до Рівненської чоловічої гімназії, яку він успішно закінчив і з п'ятьма рублями золотом поїхав до Петербурга пробивати собі шлях у науку. Здібний хлопець одночасно подав заяви у п'ять вузів і скрізь успішно склав іспити. Для навчання обрав найбільш престижний – Петербурзький політехнічний. Студент Квашенко заробляв на життя репетиторством і мав відмінні успіхи у навчанні, мріючи залишитись викладачем цього інституту. В один із приїздів до Рівного одружився із Фатіною Подобед і скоро молода пара відбула до Петербурга,

де Костянтин завершував навчання. Після народження сина Бориса, подружжя повернулося до Петербурга, залишивши хлопчика на деякий час у батьків дружини. Однак усі плани розпочати наукову й викладацьку діяльність у північній столиці зруйнував більшовицький переворот в Росії. Квашенки повертаються до Рівного, до сина і батьків. Решту свого життя Костянтин Силуанович Квашенко прожив у Рівному. Працював викладачем математики – спершу в російській, а згодом і у польській гімназіях. Місцем його останнього притулку стало кладовище Грабник, де він похований поруч із дружиною та її батьками.

Свого єдиного сина Бориса батьки віддали на навчання спершу в російську приватну гімназію, яка в той час знаходилась у парку Любомирського, а згодом батько перевів його у польську державну гімназію, де сам був викладачем.

Зі спогадів Бориса Костянтиновича Квашенка: «Закінчив я гімназію у шістнадцять років. Батько мій був розумною людиною і вирішив, що добре було б вивчити сина на лікаря. Це було цілковитим рішенням мого батька. Але я вдячний йому за це до сьогоднішнього дня. Мені ж у ті далекі юні роки було однаково, куди йти вчитись далі. Найліпше я знав математику, адже гімназія була математичного профілю. Для навчання в медичному інституті потрібні були знання латини. Тож батько найняв мені хорошого репетитора, завдяки якому я екстерном до 8-го класу склав латинську мову. Відправили документи в медичний інститут до Познані й мене прийняли за конкурсом документів. Медичний інститут у Познані і дотепер, як і на той час, вважається у Польщі одним з найкращих. Я одержав диплом лікаря і міг працювати за будь-яким фахом, але треба було рік практикувати. Тож я обрав спеціалізацію «хірургія». Практику проходив у лікарні, яка знаходилась у Тютьковичах. На той час це була обласна лікарня. Приміщення було, звичайно, бідненьке,

Степан Подобед з донькою Євгенією. Фото. Поч. XX ст.

але фаховий склад був достатньо кваліфікований. Директором цього госпіталю і водночас хірургом був Е. Р. Томашевич. Прекрасним хірургом був Г. І. Барановський. Авторитет лікаря вимірювався одним критерієм: як його оцінювало населення. Працював у Рівному чудовий лікар, єврей Мордек Сегал, жив на вулиці Поштовій, де нині обласна стоматологічна поліклініка. Це був його приватний будинок, де він приймав і пацієнтів. «Старий Сегал» – так по-простому його називали – знав у медицині усі спеціальності. Навіть приказка у місті побувала: «Жоден єврей у Рівному не помирав, поки його не оглянув Сегал.» Лікарем-хірургом був і син Сегала, пізніше він працював у невеличкій лікарні Червоного Хреста, яка знаходилась на теперішній вулиці 16 Липня. Пізніше у цій лікарні був пологовий будинок.»

Напередодні Другої світової війни 26-річний лікар Борис Квашенко починає працювати у Рівному в пологовому будинку на вулиці Бандурського (нині вулиця Михайла Драгоманова, 9). Головним лікарем цієї лікарні був Микола Миколайович Прохоров. У довоєнному Рівному лікарі Прохорови – батько і син – мали значний авторитет. Їхній будинок на вулиці Словацького стоїть і донині (тут розташовано паспортний стіл).

Зі спогадів Б. К. Квашенка: «Старший Прохоров приїхав до Рівного під час Першої світової війни. Він був хірургом і акушером-гінекологом, приймав пологи, оперував. Мав великий авторитет. Молодший Прохоров, який теж закінчив медичний інститут у Познані, як і батько, був акушером-гінекологом. І батько, і син носили однакові

Борис Квашенко.
Рівне. Фото Гальперіна. 1917 р.

Борис Квашенко (зліва) з двоюрідним братом Глебом. Рівне. Фото. 1921 р.

імена та по батькові: Микола Миколайович. Старший Прохоров помер у Рівному 11 березня 1930 року і з великими почестями похований на кладовищі Грабник. Молодший М. М. Прохоров з початком війни був мобілізований на фронт і невдовзі став головним лікарем Війська Польського під командуванням генерала Андерса. Гарнізон Андерса стояв якийсь час у Рівному. Неподалік був шпиталь, у якому працював М. М. Прохоров. Так вони з Андерсом і познайомились. Разом вони опинились в Англії, де формувались частини Війська Польського. Після війни Прохоров повернувся у Познань, працював лікарем, захистив докторську дисертацію, одержав звання професора і його направили до Щеціна, де він став завідуючим медичною кафедрою. У цьому польському місті М. М. Прохоров помер. Його дружина і син виїхали до США».

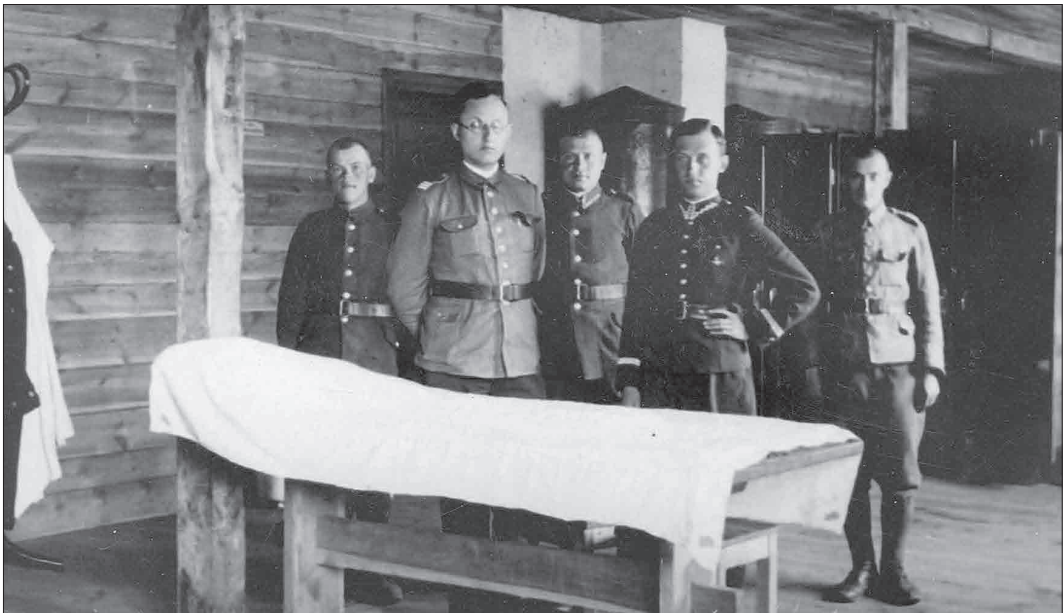
Коли розпочалася Друга світова війна, Бориса Квашенка теж мобілізували до польського війська як лікаря і направили спочатку в Люблін, а згодом – у військовий госпіталь до Луцька. Зі спогадів Б. К. Квашенка: «Госпіталь німці бомбардували двічі

Борис Квашенко.
Фото. 1930-і рр.

Борис Квашенко під час служби в польській армії. Рівне. Фото. 1930-і рр.

Борис Квашенко (2-й справа) у польовому госпіталі. Фото. 1939 р.

Софія Квашенко (Ренбелінська) (справа) з подругою. Рівне. Фото. 1930-і рр.

Софія Квашенко (Ренбелінська) в лікарні на вул. Бандурського (нині вул. М. Драгоманова). Рівне. Фото. 1930-і рр.

на добу – о шостій годині ранку і о шостій вечора – хоч годинник по тих бомбах звіряй. Було, що бомби падали, коли ми стояли за операційним столом. Тоді я й завів борідку, бо голитись було ніколи. Війна у 1939 році тут тривала лише місяць, а далі почалося безвладдя, і я разом із медиками-земляками пішки прийшов із Луцька до Рівного».

Супутницею життя Б. К. Квашенка стала медична сестра Софія Ренбелінська, з якою вони обвінчались у Свято-Воскресенському соборі в 1938 році. У них народилося дві доньки – Ірина і Єлизавета, які успадкували батькову професію, стали лікарями.

За часів німецької окупації лікарня на сучасній вулиці Драгоманова слугувала лише окупатам. Фашисти виділили персоналу 24 години, щоб залишити медичний заклад. Б. К. Квашенко разом із відомим рівненським лікарем-урологом М. С. Раєвським у той час починає працювати в лікарні по вулиці Дворецькій.

Зі спогадів Б. К. Квашенка: «У війну мало народжували дітей. Німці до нашої лікарні звертались рідко. Ми допомагали місцевому населенню. Пам'ятаю випадок, коли якийсь німець привіз у нашу лікарню хвору жінку, яку треба було терміново оперувати. Він чомусь опікувався нею. Коли ми стали готувати

Лікар Микола Прохоров, праворуч Софія Квашенко. Рівне. Фото. 1930-і рр.

Сім'я Квашенків. Фото. 1944 р.

її до операції, вона прошепотіла: «Лікарю, не оперуйте мене, я – єврейка, мені все одно померати».

У повоєнному 1946 році Квашенко організував у Рівному пологовий будинок на 60 ліжок, де був його головним лікарем і ординатором одночасно. 36 років Борис Костянтинович працював головним акушером-гінекологом Рівненської області, залишаючись безпартійним, що на той час було рідкістю. Однак високий професіоналізм лікаря Квашенка був основним підтвердженням його абсолютного авторитету серед пацієнтів і керівництва медичної галузі області.

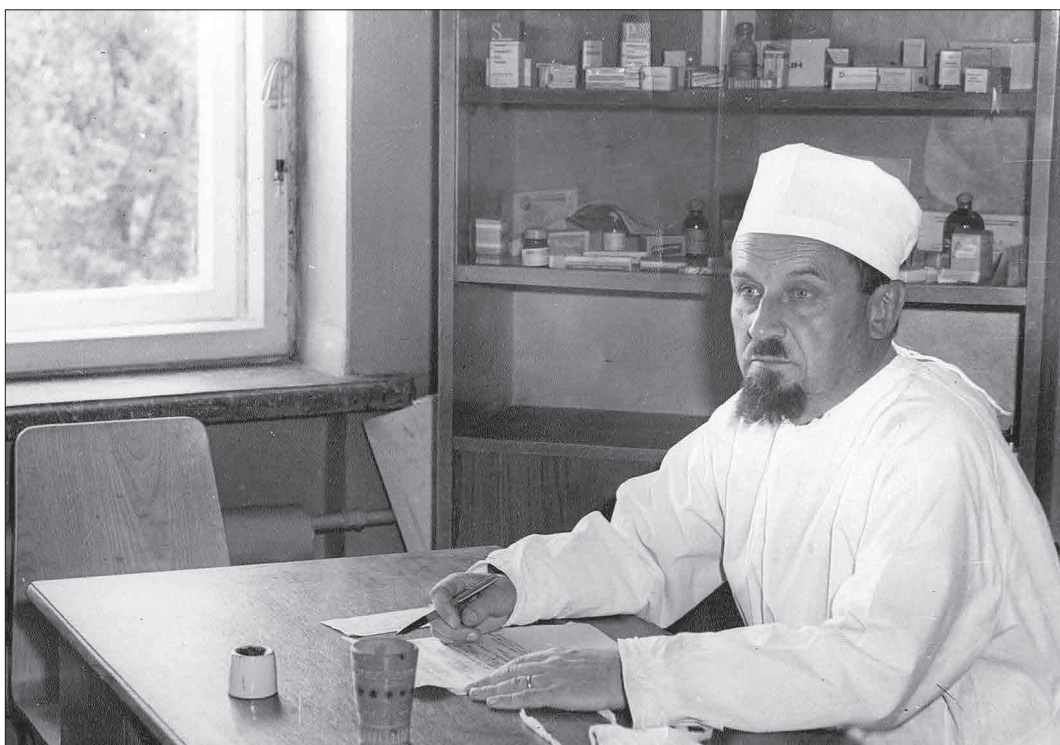
Рівненський лікар-практик збагачував медичну науку своїми досягненнями і відкриттями в галузі гінекології та акушерства. У 1968 році він став першим доктором медичних наук на Рівненщині. Борис Костянтинович проводив унікальні (можна сказати – ювелірні) операції, рятуючи жінок, повертаючи їм повноцінне життя.

Борис Квашенко упродовж своєї медичної діяльності опублікував понад 60 наукових робіт, три монографії, був учасником різноманітних наукових конференцій і симпозіумів. Його ім'я було відомим не лише в Україні, але й за рубежом.

Не дуже щедрими на нагороди і відзнаки цьому унікальному лікареві були радянські урядовці. Та й незалежна Україна не сильно переймалася його заслугами. Серед дипломів і грамот найвищою є відзнака «Відмінник охорони здоров'я».

Б.К.Квашенко. Фото. 1960-і рр.

Б.К.Квашенко - головний лікар пологового будинку. Фото. 1955 р.

Б. Квашенко і М. Ніколайчук. Фото. 2003 р.

А у 1998 році польський уряд вручив Борисові Квашенку медаль «За участь в оборонній війні 1939 року».

За довгу медичну практику (а працював лікар Квашенко майже до 90 років!) він завжди залишався вірним обраному шляхові, надаючи допомогу жінкам, рятуючи тяжкохворих, даючи шанс для життя майбутнім поколінням. Тисячі жінок завдячують за подаровану радість материнства саме йому.

В останні роки життя його, похилого віку худого інтелігентного чоловіка з палицею, часто можна було зустріти, як він повільною ходою прогулювався вулицею Соборною. Його рідко хто впізнавав. А він цього навряд чи й потребував, йшов, цілком занурений у свої думки. Він був надто далеко від усіх перехожих. Попри нього вулицею крокувала зовсім інша, мало зрозуміла йому епоха.

Настав ранок світлого Христового Воскресіння 2008 року. «Вот сейчас все соберемся, разговеемся свяченым. Радость то какая!» – це були останні слова християнина, який прожив у цьому світі майже 95 років і мав щастя відійти у вічність на Великдень. Кажуть, що люди, які вмирають на Великдень, потрапляють прямісінько до раю, бо в ці дні там ворота розчинені навстіж.

Вдячність на все життя

До глибокої старості дожила в селищі Квасилів Марія Степанівна Долганська. Усе своє життя в щоденних молитвах вона згадувала ім'я Бориса Квашенка, який у 1954 році врятував життя їй і двом її синочкам-близнюкам. Жінка жила у селі Будераж Здолбунівського району. Здолбунівські лікарі були в розпачі перед тяжким перебігом пологів 28-річної жінки. Вони не мали віри в порятунок матері й не давали надії на життя її ненародженим дітям. На виклик з Рівного примчав сам головний акушер-гінеколог Рівненського відділу охорони здоров'я Б.К. Квашенко і прийняв єдине правильне рішення – оперувати. Борис Костянтинович провів операцію фахово, отже, і малюки, які мали на двох лише 3 кг, увійшли в цей світ здоровими. Це було в той час, коли про апаратуру для виходжування недоношених дітей ніхто не мав жодного уявлення. Після тяжких пологів лікар провідував жінку, ще довго тримав її під своїм наглядом. І жодного разу не взяв подарунків, які намагалася дати йому вдячна мати. Попросив лише подарувати йому фотографію своїх здорових малюків. Дізнавшись про смерть лікаря у 2008 році, Марія Степанівна гірко сприйняла цю звістку і просила дітей занести на його могилу вишитий рушник і ніколи не забувати стежки до місця його спочинку. Ось такою є справжня вдячність лікареві. Її проносять через усе життя.

Михайло Галенда, завідувач гінекологічного відділення Рівненського пологового будинку № 2 писав: «Про Бориса Костянтиновича без перебільшення можна сказати, що він віддав своє життя людям. Від таких, як він, наш світ стає світлим, добрішим, людянішим. Я вдячний, що Бог послав і мені щастя вчитися у нього професії й життєвої мудрості».

2011 р.

ІСТИННО, В МЕНЕ Є УКРАЇНСЬКЕ КОРИННЯ...

Час невблаганно змінює наше Рівне. Усе менше залишається старовинних будівель, які вступили у XXI століття, не змінивши свого первозданного вигляду. На вулиці Дубенській, яка є однією з найстаріших у місті, частково збереглися будинки, які були споруджені ще наприкінці XIX століття. В першу чергу це військові казарми, які на час своєї появи в місті мали максимальну висоту житлового будівництва – три поверхи. Інші ж будинки кінця XIX століття були в Рівному не вище за два поверхи. Діяло неписане правило, з яким цивільне будівництво в повітовому Рівному не мало домінувати над куполами християнських храмів. На протилежній від казарм стороні вулиці Дубенської зводилися переважно одноповерхові приватні будинки.

Вгорі: Амос Оз.
Фото. 2000-і рр.

Амос з батьками Фаєю і Іегудою Клаузнерами.
Ізраїль. Фото. 1940-і рр.

Той, хто цікавиться архітектурою старого міста, обов'язково зупинить свій погляд на будинку за № 31. Цегляний одноповерховий дім витягнувся вздовж вулиці, а в центрі його фасадної стіни будівничі зафіксували дату спорудження – «1895». Цей міцний цегляний старожил пам'ятає не одне покоління своїх господарів. А чи знає він, що про його кімнати і коридори, кахлеві грубки і підвал, садочок і клумби, про всі веселі і сумні події, які відбувалися в його стінах у 20–30 роках ХХ століття, через 70 років детально і дуже яскраво розповість один із найвідоміших світових письменників – ізраїльський прозаїк Амос Оз?

Сучасний ізраїльський класик Амос Оз – автор романів, оповідань, есе, перекладених багатьма мовами і виданих у 36-ти країнах світу. Він нагороджений найпрестижнішими літературними преміями, в тому числі премією Гете, є членом декількох академій і почесним доктором низки університетів. Президент Франції нагородив його орденом Почесно-

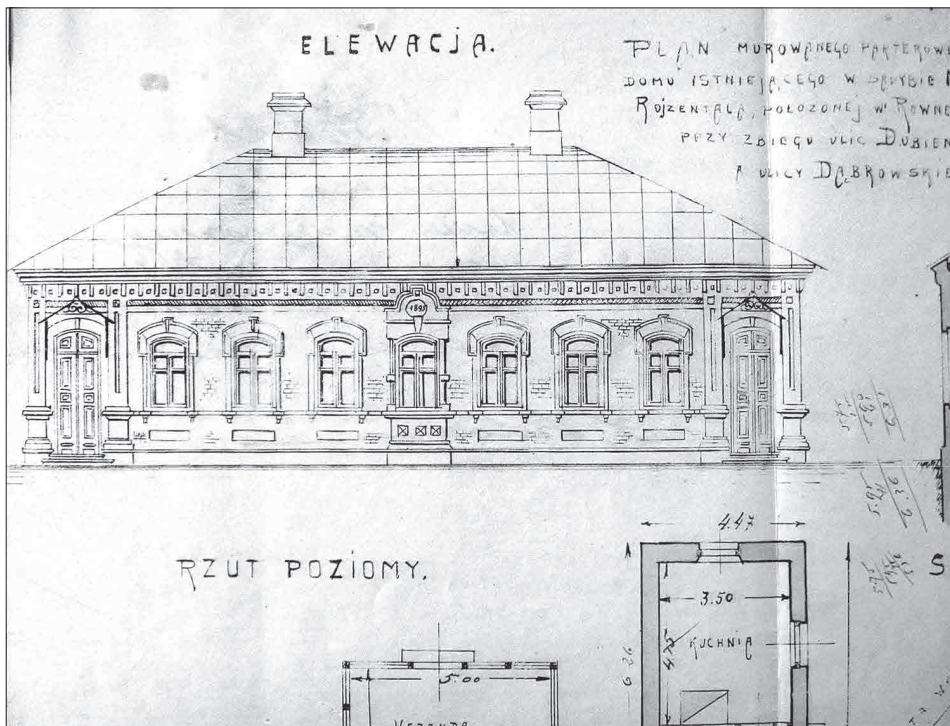
го легіону. Міжнародна асоціація видавців внесла роман Оза «Мій Міхаель» до списку «100 кращих романів двадцятого сторіччя». У 2009 році Амос Оз висувався на здобуття Нобелівської премії.

Батько письменника Іегуда Ар'є Клаузнер походить з родини одеських євреїв, які після більшовицького перевороту в Росії спочатку виїхали у Вільнюс, а у 1933 році їх репатріювали в Палестину. Пізніше він став великим бібліографом і був одним із засновників Національної бібліотеки Ізраїлю.

Мати Амоса Клаузнера (згодом він змінив своє прізвище на Оз) Фая народилася 1913 року в Рівному. Її батько Нафталі Герц Мусман (рік народження – 1889) був тут власником млина. Мусмани з приходом на наші землі польської влади придбали добротний будинок на вулиці Дубенській, який до цього був власністю міського голови. У сім'ї Мусманів було троє дочок і всі вони навчалися у рівненській єврейській гімназії «Тарбут», яка знаходилась на вулиці 13 Дивізії (тепер вулиця С. Петлюри). Після закінчення гімназії сестри Мусмани – Хая і Фая навчалися у Празькому університеті, вивчаючи історію і філософію. В час економічної кризи 30-х років бізнес Мусмана занепав і сім'я вирішує покинути

Вулиця Дубенська, 31. Рівне. Фото. 2012 р.

План будинку по вул. Дубенській, 31. 1930-і рр. За матеріалами ДАРО.

Рівне в пошуках кращої долі на історичній батьківщині. Амос Оз пише: «Поспішно був проданий млин, продані фруктовий садок і будинок на вулиці Дубенській, продані коні, карета й сани. Іта та Герц Мусмани у 1933 році добралися до Єрец-Ізраелю, майже нічого не маючи. Зняли під Хайфою жалюгідний барак, покритий толем». Фая приїхала до батьків у 1934 році. Там вона продовжувала здобувати вищу освіту й зустріла свого майбутнього чоловіка Клаузнера, теж студента. Їх єдиний син Амос народився у травні 1939 року.

Батько самовіддано працював у бібліотеці, займався улюбленою справою – літературознавством. А мати, яка теж вільно володіла івритом, давала приватні уроки. Дід Мусман розпочав нове життя пролетаря. «Він зумів собі знайти місце робітника в пекарні. Потім, коли йому вже було майже п'ятдесят, купив коня і підводу й розвизив спочатку хліб, а потім будівельні матеріали».

Оз писав: «Мої батьки прожили в Єрусалимі понад тридцять років, але сум за містами, де вони зростали, змушував їх часто згадувати ці міста. Завдяки розповідям батька я пізнав Одесу Бабеля. Мама часто розповідала про Рівне, і у свою книгу «Повість про любов і п'їтму» я включив чимало з тих розповідей, які чув у дитинстві від батьків».

Квартал в Єрусалимі, де я виріс, був кварталом єврейських біженців з України і Польщі. Їх ортодоксальний одяг, звичаї, манери – все це було вивезене ними з тієї землі. Уся атмосфера в нашому домі була якоюсь російською. Навіть меблі в квартирі були схожі на ті, що оточували моїх батьків у Рівному і в Одесі. Відношення моїх батьків до Європи нагадувало нерозділене кохання. Наш дім був наповнений сумом і спогадами про залишені міста».

Життя підлітка Амоса було далеко не простим. Коли йому було лише дванадцять з половиною років, його мати покінчила життя самогубством. Оз пригадує: «Мені було 15 років, коли я здійснив свою особисту революцію: я залишив дім, переїхав в кібуц Хольда і змінив прізвище на Оз (на івриті – «сила»). Моїм наміром було – стати простим селянином. Вирішив почати самостійне життя – один, без підказок. Спочатку поїхав на північ, потім перебрався ближче до Єрусалима. В кібуці Хольда я прожив майже 25 років. Збирав бавовник, фрукти, банани».

А до того майбутній письменник жив у домі, де головне місце займали книги. «Від батьків мені передалась велика любов до книг. Ми жили в маленькій квартирі, яка знаходилась в підвалі, дві кімнати у 29 квадратних метрів. Жили дуже бідно, але, незважаючи на це, увесь простір, від підлоги до стелі, був завалений книгами. Вони були всюди – на кухні, в коридорі, у ванній кімнаті... Читав я те, що міг. Бо книги були на різних мовах. Тато знав шістнадцять мов, розмовляв на одинадцяти – з тяжким російським акцентом. Мама знала п'ять мов, і коли вони хотіли, щоб я чогось з їхньої розмови не зрозумів, то переходили на російську чи польську мову».

Роки становлення громадянина і письменника Амоса Оза – це служба в Армії оборони Ізраїлю, вивчення єврейської літератури і філософії в Єврейському університеті в Єрусалимі і в Оксфорді; викладання у школі; участь у Шестиденній війні 1967 року, у боях на Синайському півострові, а під час Війни Судного дня 1973

року – на Голанських висотах. Із 1987 року Оз – професор літератури університету ім. Бен-Гуріона в Беєр-Шеві, завідувач кафедри сучасної івритської літератури.

Тепер письменник із сім'єю живе в містечку Арад на південному сході Ізраїлю.

Журналістам у своєму інтерв'ю Амос Оз сказав так: «Істинно, в мене є українське коріння. У всі дні мого дитинства я чув багато розповідей про Україну – про її поля, безкраї простори, про степи, про суворі зими, про квітучі весни, про чудове літо... Потім в моє життя увійшов Микола Гоголь, його опис України, української природи, Дніпра, запорізьких козаків, мешканців хуторів і маєтків. М. Гоголя я вже читав, зрозуміло, на івриті, як «свого»: у мене з ним була «спільна» країна – Україна...».

Гортаючи книгу Амоса Оза...

Переді мною книга досить об'ємна (понад 800 сторінок) відомого ізраїльського письменника Амоса Оза «Повість про любов і п'яному», яка вийшла російською мовою у 2005 році. Це автобіографічне видання знайомить читача з історією єврейського народу через життя і роздуми самого автора, який народився і живе в Ізраїлі.

Зі сторінок цієї книги наш сучасник може проникнути в час великих історичних змін, що торкнулись різних держав, а разом з ними і тяжких поневірянь єврейського народу. Автор дає аргументовані відповіді на сотні питань, які досі нам не зрозумілі. Адже відомо, що у Рівному в довоєнний час чисельно переважало єврейське населення, яке по-звірячому винищили фашистські окупанти. Вижили у тій страшній війні лише одиниці рівненських євреїв.

Великий пласт життя єврейської громади Рівного, з усіма складовими їхньої культури, релігії, освіти, взаємовідносин ще й сьогодні залишається маловідомим. Як склалося життя тих євреїв, котрі в різний час залишили наш край і виїхали на свою історичну батьківщину? Які труднощі й переживання, успіхи й розчарування зустріли їх там? Чи стала нова країна рідною тим, хто більшу частину життя прожив серед іншого клімату і природи, серед іншого народу, звик до інших взаємовідносин? Чи так і залишились вони чужими серед своїх? Книга надзвичайно відверта, глибоко психологічна і дуже мудра.

Описуючи Рівне далеких 20–30 років минулого століття, Амос Оз використав детальні розповіді своєї мами, тіток, а також книги двоюрідного брата матері Шимона Мусмана «Втекти від страху» (Тель-Авів, 1996) і Менахема Гелертера «Івритська гімназія «Тарбут» в Рівному» (Єрусалим, 1973).

«Мама, пригадую, говорила зі мною про Рівне, про місто, яке залишилось в минулому, і туга відчувалася у її тихому голосі, у тому, як вона ледь-ледь продовжувала закінчення слів. Вона вміла шести-сімома фразами змалювати для мене картини минулих днів».

Змальовуючи Рівне, події, які тут відбувалися, особливо з мешканцями будинку по вулиці Дубенській, автор багатьом персонажам змінив прізвища. Але детальні описи вулиць, самої атмосфери тогочасного життя невеликого містечка – вражаючі. «У самому місті було декілька єврейських вулиць, і на них невелика

Єврейські квартали Рівного. Фото. 1920-і рр.

кількість будинків з випещеними фасадами в неокласичному стилі, в яких жили сімейства, що належали до середнього класу. Зазвичай це були двоповерхові особняки з балконами, прикрашеними металевими решітками. Маленькі магазинчики займали нижні поверхи будинків, в яких мешкали їх господарі. Але більшість бічних вулиць, які примикали до центральних, були просто не мощені, з непрохідною грязюкою взимку і курявою влітку. Впродовж деяких вулиць були прокладені дерев'яні тротуари. Варто було звернути з центральної вулиці на бічну, як тебе оточували низенькі будиночки, грубо зроблені, з товстими стінами і похилими дахами, з прилеглими до них присадибними ділянками, а також безліч інших будов, – поганеньких, скривлених, закопчених, деякі з яких були покриті соломою і по самі віконця увійшли в землю».

А ось як описує Амос Оз будинок по вулиці Дубенській, де й відбувалися всі основні події життя родини його матері: «Чудернацький міський голова Лебедевський, який

управляв Рівним у другому десятиріччі ХХ століття, займав великий будинок по вулиці Дубенській, 14, до якого належало близько півгектара землі – там були парк, город, фруктовий садок... Будинок був просторим, але одноповерховим. А під ним простягнувся підвал, який був і майстернею, і коморою для харчів, і складом, і винним погребом, де тіснились бочки з вином. Коли з вулиці повертали додому, – описує мені детально і точно тьотя Соня, – треба було спочатку перетнути садок, де ростуть доглянуті корчі жасмину, а ще росли там маргаритки і корчі троянд, з пелюсток яких у нас робили конфітур – ароматне варення, таке солодке, що ти готовий був проковтнути й ложку. Троянди квітнули на двох круглих клумбах, обнесених невеличкими цеглинами, вкопаними під кутом. Цеглини були побілені вапном і були схожі на караван білих лебедів, які притискалися один до одного... За корчами в нас була зелена лавка. Біля цієї лавки повертали наліво, до головного входу, чотири чи п'ять східців вели до великих коричневих дверей, прикрашених вирізьбленим орнаментом – спадок вишуканого смаку міського голови Лебедевського. Головний вхід вів до вітальні, де стояли важкі меблі з махагонового дерева... Бічна доріжка вела до шести східців, по яких ти піднімався на невеличку відкриту веранду. Там стояла лавочка, яку у нас називали «лавочка кохання». На веранду виходили двері, які називались «чорний хід». Якщо ти не входив у дім ні через парадні двері, ні через чорний хід, то міг пройти далі по доріжці, яка оточувала будинок, і потрапити в садок. А сад був величезний.

У єврейському будинку престарілих.

Рівне. Фото. 1930-і рр.

Посеред саду – алея фруктових дерев. З однієї сторони алеї – багато сливок різних сортів, два дерева вишні. Їх плоди використовували для настоянки, яку у нас називали «вишняк», і для пиріжків. Росли там яблуні сортів – ранета і паперівка, а також грушки сорту «фонтовський» – їх плоди були великими і соковитими. По інший бік алеї також зріли фрукти: соковиті персики, яблука, яким «не було подібних», маленькі зелені грушки. А між фруктовими деревами росла малина, суниця, агрус... Був у нас ще особливий сорт яблук – зимові: такі тверді яблука, які заносили на горище, накривали соломою, і вони потихеньку дозрівали там, доходячи до кондиції лише зимою... Ось так у нас було всю зиму: чудові фрукти, в той час коли у інших була лише картопля, і то не завжди... Внизу, в самому кінці ділянки, стояв невеличкий будиночок, який у нас називали флігелем. Там у першій кімнаті стояв великий чорний котел, у якому кип'ятили білизну. Була там ще одна невеличка кімната, в якій жив сторож, що охороняв садок. Позаду флігеля знаходилась конюшня, де стояв фаєтон, в якому їздив дід... В стороні чекали зиму сани, на яких кучер Пилип чи його син Антон підвозили дівчаток до школи. Іноді з ними їздив і Хемі, Нехемія, син багатих батьків Рухі і Арє Лейба Пісюк. Сімейство Пісюк забезпечувало пивом і дріжджами усю губернію. Був у них великий завод, яким управляв дід Хемі – Герц Меір Пісюк. Ця сім'я завжди

Równe. Synagoga Izraelicka. — La synagogue Israélite.

Рівне. Синагога. Листівка. 1930-і рр.

З базару.
Мал. Тетяни Носаль.
Рівне. 1930-і рр.

Старий єврей.
Мал. Тетяни Носаль.
Рівне. 1930-і рр.

приймала у себе великих людей, які відвідували Рівне, – Бялика, Жаботинського, Черниховського...

Дід Мусман дуже любив коней... Але чого він зовсім не любив, це по-барськи їздити в кареті, закутаним у медвежу шубу з лисячим коміром, за спиною свого кучера-українця. Він взагалі любив ходити пішки. Якось так виходило, що не отримував він задоволення від того, що був багатим... Через багато років, коли він втратив все майно і приїхав у Ерец-Ізраель майже з порожніми руками, він був абсолютно впевнений, що це зовсім не страшно. Навпаки, здавалось, що він відчув деяке полегшення...

Поруч з нами на вулиці Дубенській жив інженер Костянтин Семенович Стілецький, племінник княжни Равзової, до якої у двадцятилітньому віці був відданий в робітники Нафтали Мусман. Це був той нещасний інженер, який заснував млин, де Мусман працював спочатку простим робітником, потім від імені цього інженера керував усім млином і, кінець-кінцем, – викупив його».

Автор особисто ніколи не бував у нашому місті. «Теперішня адреса цього будинку – Дубенська, 31. Моя дружина Нілів Оз нещодавно побувала у Рівному і бачила цей дім. Я ж знову і знову відкладаю поїздку до Рівного. Не хочу, щоб картини, які залишились в пам'яті від маминих розповідей, були витіснені...», – пише письменник у своїй повісті.

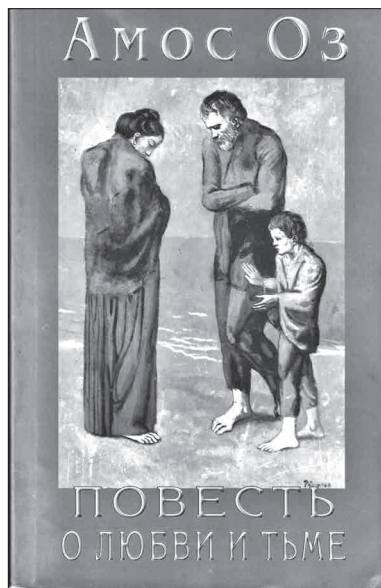
Проглядаючи матеріали Рівненського державного архіву, віднаходжу документ за 1927 рік – проект перебудови згорілого у 1925 році млина під ресторан на вулиці Дубенській, 48, який є власністю Іти Мусман. А проект будинку № 31 1929 року графічно показує усі внутрішні помешкання, які описав у своїй повісті майстер слова Амос Оз.

Заквітчана вулиця Дубенська ще довго приходила у сни в далекій Палестині рівненським гімназисткам з родини Мусманів. Скільки ще їх, розкиданих по світу воєнними буревіями, колишніх рівнян, які бережуть у своїй пам'яті місто їхнього дитинства, юності, батьківщину своїх пращурів...

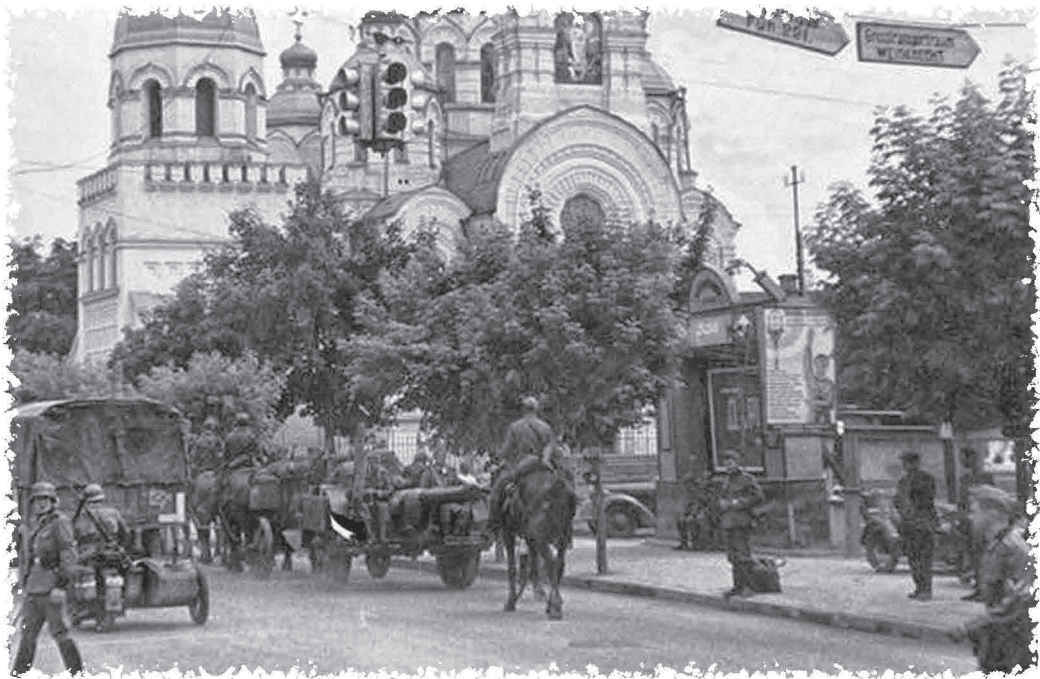
2012 р.

Амос Оз.
Фото. 2000-і рр.

Книга А. Оза «Повість про любов і п'тьму». Ізраїль, 2005 р.

МУЗЕЙ В РОКИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ

Чи достатньо правдиво й аргументовано висвітлена сьогодні історія нашого міста періоду Другої світової війни? Що знаємо ми про функціонування в час окупації міста окремих організацій та установ, про ставлення чужинців до українського культурного надбання? Подібних питань можна поставити чимало, а віднайти об'єктивні відповіді доволі складно. Спробуємо, проаналізувавши деякі документи і спогади рівнян, дізнатись про діяльність Рівненського краєзнавчого музею в 1941–1944 роках.

Німецько-фашистські урядові й адміністративні установи, що розмістилися в Рівному, яке було визначене окупантами як центр рейхскомісаріату «Україна», із літа 1941 року впроваджували своїми розпорядженнями «новий німецький порядок». На першому етапі німецька влада була доволі лояльною до розвитку

Вгорі: Німецькі вояки на вулицях Рівного.
Фото. 1941 р.

Рівне. Рейхскомісаріат. Листівка. 1942 р.

української культури й освіти. Однак школи, які з початком навчального 1941 року почали діяти, невдовзі перестали функціонувати. Упродовж всього окупаційного періоду працював лише місцевий театр, про що свідчать постійні оголошення й реклама на сторінках часопису «Волинь», а також численні афіші, які сьогодні можна віднайти в архівах.

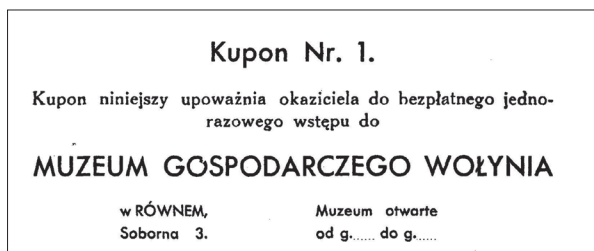
Перше повідомлення про музей у Рівному знаходимо у часописі «Волинь» за 1 вересня 1941 року, яке помістив Юрій Шумовський (у той час він займав посаду завідуючого історичного відділу в музеї). «Міська управа м. Рівного на чолі з п. бургомістром Полікарпом Бульбою прийшла на поміч ініціаторам і науковим працівникам та створила всі необхідні умови на реалізування цього великого загально-українсько-національного діла, даючи технічну і матеріальну допомогу. Збираючи залишки скарбів нашої землі з різних пунктів міста і околиць, засновано у м. Рівному музей, який з бігом часу стане загальноволинським музеєм і репрезентаційним осередком української культури та історії нашої Волині. Зараз музей у стадії розвитку й упорядкування. Утворюються відділи: історично-археологічний, етнографічний, мистецький та наукова бібліотека, яка має вже понад 15 тисяч книжок... При музеї запроектовано рівно ж утворення «Товариства Приятелів Науки і мистецтва». Однак відкриття музею відбулося через п'ятнадцять місяців, як засвідчила та ж газета «Волинь»: «Дирекція міського музею

Юрій Федорович Шумовський. Фото. 1970-і рр.

Приміщення колишньої гімназії, в якому у 1941-1944 рр. розміщувався Рейхскомісаріат. Фото. 1944 р.

Купон на безкоштовне відвідування Господарського музею у Рівному, вміщений у «Путівнику по місту Рівне», виданому у 1937 р.

у Рівному, вул. Короленка, 6, повідомляє шановне Громадянство, що згідно дозволу пана Гебітскомісара в Рівному відкритий музей дня 4 листопада п.р. для відвідування громадянством і школами... Рівночасно Дирекція музею і бібліотеки в Рівному висловлює щире подяку жертводавцям, які своїми жертвами-експонатами спричинились до збагачення та поширення музею й бібліотеки. Спеціальну подяку складають: п. О. Левчуку, о. Настоятелю в Церковній Управі с. Понебеля...» Отже, музей у час німецької окупації діяв у будинку по вулиці Короленка, яка в той час знаходилась там, де нині майдан Незалежності.

У польський період, до 1939 року, музей у Рівному розміщувався в будинку поруч зі Свято-Воскресенським собором (нині вулиця 16 Липня, 4-а). Про події, які передували переміщенню музею з цього будинку на вулицю Короленка, писав у своїх спогадах Ю. Шумовський: «Одного разу повідомили мене, що наці забрали будинок Кураторіум і що всі книжки викинули на вулицю та обілляли їх бензиною. Випросив я у гебітскомісара д-ра Беєра дозвіл ці книжки врятувати від спалення і забрав з великими труднощами до музеального будинку. Але недовго був цей будинок у наших руках. Прибула до Рівного головна квартира СС і оберштурмфюрер СС забрав найкращі гобелени, кераміку, образи і наказав за один день звільнити будинок для потреб головної квартири СС. Що було нам робити? Я дістав у бургомистра другий звичайний маленький приват-

Вулиця 16 Липня, 6-а. В цьому будинку у 1930-і рр. розміщувався Рівненський музей. Рівне. Фото. 1950-і рр.

ний жидівський будинок під музей по вул. Короленка, 6. До того будинку ми перевезли і перевезли все, що було можливе з великого будинку, бо військовики (есесівці), що прийшли нам допомагати, хапали образи, дорогоцінні Коссаката й інші та кидали з другого поверху просто на подвір'я, у болото. Тут я переконався, що німці не «культуртрегери», як я раніше про них думав, а справжні варвари».

Надзвичайно цінною є інформація, яку надала рівнянка Лідія Карпівна Дзівак, яка в той час працювала в музеї: «Я була малолітньою, мені було тоді 14 років, але

Працівники Рівненського музею. Крайня справа – Лідія Дзівак. Вулиця Короленка, 6. (тепер майдан Незалежності).

Рівне. Фото. 1943 р.

на вигляд була досить рослою дівчиною, і німці могли мене просто схопити на вулиці й вивезти до Німеччини. Щоб цього не трапилось, мої батьки попросили пана Шумовського, який був тоді директором музею, щоб він мене взяв на роботу секретарем. Пан Юрій погодився, навчив мене друкувати на машинці і я стала працювати в музеї. Музей знаходився на тому місці, де зараз кінопалац «Україна». Там була маленька вуличка Короленка. Це була єврейська хата з віконницями на вікнах. Ще на горищі було таке місце, де євреї відзначали свої «кучки». Будинок мав два входи – з вулиці та з двору. З двору був вхід до бібліотеки, а в музей – із вулиці. Огорожі біля музею не було. Будинок стояв просто на вулиці, яка була маленькою, всього декілька хатинок. Там я працювала в 1943–1944 роках. У музеї було 5–6 кімнат, в яких розміщувались археологічний та історичний відділи, природа була. Пам'ятаю велике ліжко Потоцького, ще якісь старовинні меблі. Директором працював Юрій Федорович Шумовський. А з нас, працівників, пам'ятаю Галину Гладкевич, Олександра Чайку, Галину Давидюк. Музей мав вихідні дні, робота була за графіком. Зарплату одержували в німецьких марках. Я мала арбайткарту і тому вже не боялася ходити по місту. В основному працювала в бібліотеці й моїм завданням було видавати абонементам книжки. Були в бібліотеці і радянські книжки, які в ту пору були недозволені, але їх ніхто не спалював, просто зберігали в окремій кімнаті. Німці в бібліотеку майже не заходили, бо німецьких книжок у нас не було. У музей заходили, а в бібліотеку ні».

Про музей тих часів знаходимо інформацію і в газеті «Костопільські вісті» за 1943 рік: «... Старий, непоказний назовні будиночок. В середині декілька кімнат, наповнених то книгами, то паперами, кілька з них нагадують дійсно музей.»

Працівники Рівненського музею.

Фото 28 серпня 1943 р.

Рівненський музей окупаційного періоду попри всі проблеми та небезпеки, які чатували на його співробітників, працював, поповнювались його фондові збірки, вивчались і досліджувались місцеві краєзнавчі матеріали. Основним науковим потенціалом музею були археолог і священник о. Юрій Шумовський, вчений-ботанік, дослідник флори і фауни Волині Йозеф Панек і науковець Олександр Чайка. Шумовський і Панек були постійними дописувачами часопису «Волинь» із краєзнавчої тематики. А гербарії, зібрані Панеком, і донині зберігаються у Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Саме він був одним із дослідників унікального природного куточка Волині – Вишневої гори, що знаходиться біля с. Городок неподалік Рівного. Про формування музейної колекції у той час Юрій Шумовський згадує: «Коли я довідався про знищення жидівської Святині, то зараз же побіг до гебітскомі-

сара і попросив дозволити забрати з синагоги до музею деякі важливіші священні речі, а саме: одяг для богослужіння рабина, Тору, старовинні священні книги. Гебітскомісар не перечив... Все це ми зложили у нашому музеї для переховання і згодом для передачі у майбутню синагогу. Не знаю, що сталося з тими речами...»

Читаючи спогади Ю. Шумовського, де він детально описує реліквії Рівненського музею, розумієш, яких втрат зазнала наша національна культура в той страшний час. «Я особисто працював над створенням історичного і археологічного відділів, в котрому були найновіші знахідки і відкриття нових доісторичних осель і їх індустрії, речі з ранньоісторичної доби та часів вікінгів, зброя з доби козаччини та меблі старовинні з палаців Радзивилів та Потоцьких... У моєму директорському кабінеті висіли чудові олійні портрети італійської та французької роботи великих розмірів та старовинний гобелен «Селянка» польської роботи XVII століття».

Фондові збірки музею поповнювали в результаті численних експедицій, які організовував Юрій Шумовський у села Волині. В основному це були археологічні й природничі дослідження. Очевидно, в результаті таких експедицій і сформувався велика і цінна етнографічна колекція, яку ми можемо оцінювати лише з коротеньких газетних публікацій повоєнного часу.

Авторитет і особисті приятельські стосунки з інтелігенцією міста директора музею о. Юрія Шумовського сприяли тому, що музею допомагали в науково-дослідницькій роботі знані рівненські науковці. Серед них Шумовський називає священника Свято-Успенської церкви протоієрея і травознавця М. Носаля, професора ботаніки Й. Панека, професора Куліша, професора Костика, п. Жука. А Ковальський, який у той час очолював відділ освіти, дядько Ю. Шумовського, математик, професор колишньої Польської державної гімназії в Рівному, фінансово утримував музей і його співробітників.

До сьогодні є абсолютно нерозгаданими таємниці зникнення найкращих історичних, мистецьких і етнографічних колекцій Рівненського музею. Звичайно, це був час війни, де вирували пожежі, чинився терор, тисячами гинули безвинні жертви фашистського свавілля. Існував вислів «війна спише все...» Але Святе Письмо каже: «Немає нічого таємного, що б не стало явним».

Ось рядки зі спогадів Юрія Шумовського про останні дні фашистського правління в Рівному та про долю музейної збірки: «10 січня 1944 року німецька жан-дармерія роз'їжджала по місту Рівне і голосниками наказувала всім мешканцям міста у віці від 14 років зібратись на площах міста о 7-й годині рано з речами більш як 50 кг ваги з ціллю примусової евакуації... Гебітскомісар др. Беєр викликав мене особисто і дав мені наряд на вагон товарний для мене і музею... Працівників у музеї, окрім однієї секретарки, не було нікого і не було можливості в тих пару годинах спакувати щось із музейних речей, котрих було кілька тисяч, а книжок дорогих до 100 тисяч... Шкода мені було кидати його, моє дитя, мій твір, всю свою наукову працю за стільки літ. Був певний, що все згорить вогнем війни, а тому шукав хоч щось дорожче з собою взяти, а після перевезти знов на рідну землю і тим ці річі зберегти від вогню і грабунку. Якби я був певний, що не згорить в огні чи не завалить, чи злодійські руки не заберуть все це, залишив би все спокійно, бо знав добре, що совіти знають вартість музею і охоронять та заопікуються ними належно. Але ж ніколи було надумуватись. Схопив зі стін улюблені мої взірці вишивок, котрі мені здавалися найдорожчими експонатами, для мене рідними, бо це властиво була моя приватна збірка, вміщена в музею як депозит, на перерахування. Крім того цей багаж не був тяжкий для перевозу. Запакував їх в одну скриню зі своїми речами, звалив у візок і рушив мерщій на двірець».

А далі було ось що... З 11 по 21 лютого 1944 року у Варшаві діяла «Виставка українських вишивок та гаптів», яка представляла «кілька соток зразків наших вишивок, переважно з терену Волині, спиралась головним чином на приватній збірці Рівненського Музею... Директор Рівненського музею м-р Ю. Шумовський пояснив походження й поширення зібраних зразків українського народного мистецтва». Потрапила ця етнографічна колекція до Варшави в січні 1944 року, куди виїхав і директор музею Ю. Шумовський. Інформація про долю вже згаданої етнографічної колекції надійшла в 1981 році з українських емігрантських газет: «У серпні 1981 р. Музей українського мистецтва в Нью-Йорку придбав у проф. Павла Шумовського, який перебуває у Франції, колекцію з-понад 500 фрагментів українських вишивок, що свого часу прикрашали одягу селян. Колекцію зібрав і опрацював о. д-р Ю. Шумовський, відомий дослідник Африки. Більшість фрагментів була зібрана на Волині, частина на Поліссі, в роках 1932–1944».

Будемо ж знати й тішитись з того, що десь у далекій Франції чи ще деінде нині зберігаються в музейних чи то приватних колекціях наші поліські й волинські сорочки і рушники, а можливо, й картини, меблі, корецький фарфор... Однак залишається смуток від розуміння великої абсолютної втрати музейних цінностей, які в сьогоднішніх умовах могли б стати окрасою музейної експозиції Рівненського краєзнавчого музею, цінним надбанням культури та наукової спадщини України.

2009 р.

ДОЛЯ ПОЛІЩУКА

Доля Федора Войчука є типовою для сотень його ровесників, уродженців Рівненщини, яким судилося жити в різних суспільно-політичних історичних періодах; бути учасником війни, зазнати труднощів повоєнного періоду. На житті таких, як він, простих поліщуків віддзеркалилось одвічне прагнення до правди і волі...

Федір Войчук народився 16 лютого 1918 року в с. Бистричі Костопільського повіту Волинського воєводства. Федір був первістком у сім'ї Ісака і Теклі Войчуків. І його босі ноженята проклали свою першу стежину неподалік Случа, на берегах якого розкинулось велике село Бистричі. А за два роки по цій стежечці він вже вистрибував із сестричкою Ганею. Проте дитяче щастя обірвалося надто рано.

Мати Текля була зовсім молодою, не мала ще й 25-ти літ, як смерть вклала її в сиру землю, бо вельми застудилася холодною зимою, коли ходила прати до

Вгорі: Річка Случ у с. Бистричі. Сакув брід.
Фото. 2011 р.

Родина польського осадника Лукомського.
с. Бистричі. Фото. 1920-і рр.

того ж Случа. Маму віднесли на цвинтар і поселився у хаті сум... Стемніло рано... Батько спав на лаві, на іншій – баба Кулина, а діти тулились один до одного на печі. Ще ніхто не спав, коли раптом обоє дітей стали гукати: «Мамо!». Вона стояла посеред хати, одягнена в кожушину, в якій ходила тої зими і сумно дивилася на дітей. Батько схопився, ступив туди, де вказували діти, а вона переступала на інше місце. Ісак не бачив Теклі, не бачила невістки й баба. Запалив лампу. Мати зникла. «Спіть!» – гукнув дітям і вмовився на лаві. А діти знову загукали ще дужче: «Мамо!!!» Батько підводився, роздивлявся, мацав те місце руками – ніч не видно.

Лише дітям була видна вона, до них прийшла сердешна. Три ночі приходила небіжчиця до своїх сиріток. Батько розповів про ці нічні видіння людям. «Збере когось до себе», – сказали старші. Так і сталося – за пару місяців захворіла Ганя й незабаром померла... Ісак побідкався та й за якийсь час оженився. Привів додому з сусіднього села справну молодицю Степку, і нова сім'я стала спинатись на ноги. У Войчуків народились інші діти.

Старшого Федька послали до школи, яка тоді в селі була польською. Три роки навчався грамоті. За дрібязковий непослух одержував від учительки польки лінійкою по долоні, проте навчився писати і читати, змішуючи українські слова

Ісак і Степанида Войчуки.

Фото. 1952 р.

з польськими. Зносилися «трепи» на ногах, зірвалися вже й полотняні штани – що марно в ту школу ходити, треба було переходити на свій хліб. І у чотирнадцять років підліток Федір став наймитом у польського осадника пана Лукомського.

Правду кажучи, той пан був доброю людиною: простим людям допомагав, нужду їх бачив, не знущався з наймитів, а відтак добром своїм повагу від людей дістав. Федько почав кашляти та щораз усе дужче. А батькові не до синових бід, усе по заробітках. Помітив пан Лукомський той недобрый кашель, та й застеріг хлопця: «У тебе, Федь, чахотка. Пропадеш... Я раджу тобі пити свіжі курячі яйця. У мене курей удосталь, залазь на вишки і пий свіжі яйця, скільки зможеш, десятками пий.» Оця порада і поміч пана врятувала 15-літнього наймита від смерті, адже чахотка тоді була невиліковною хворобою.

Серед таких як сам бідняків, котрі не мали доброї власної господарки, без материнської ласки, зростав біля панських коней і корів бистрицький хлопець. Та любив він те село і ту бистроплинну річку, той брід біля родинної сіножаті, що носив ім'я його батька – «Сачків» – понад усе. Мрійливо споглядав, як плисаки сплавляють ліс Случем, а з ними і батько Ісак Войчук, теж плисак, баграми підтягуючи колоди, відправляє поліський дубо-

вий скарб до Горині, Прип'яті... Гриби, юшка, сушена чорниця, бульба – найкращий наїдок. А ще – босе дитинство, де були хлопчачі розваги на лузі, де можна було пограти в праца.

У пана Лукомського служив до 1939 року. А там усе змінилося... По приходу радянських «визволителів» пан залишив ці землі і попрямував до Польщі. А надслучанці мусили запізнати нову владу, яка сповідувала червону зірку і мала єдиного батька – Сталіна. У селі з'явились радянські агітатори, розповідали про щасливе життя на сході, обіцяли ще краще життя у Бистричах.

У 1940 році Федір Войчук був призваний до Червоної Армії. Уперше так надовго і так далеко з рідного села виїхав 22-річний поліський юнак, аж до Воронежа. Стройові марші, російські команди, будьонівка і обмотки на ногах. Муштра зробила з нього проворного солдата. Таким застала його війна, і одразу разом з друзями був відправлений на фронт. Свистіли кулі, рвались бомби, притискала до землі лавина артилерійського вогню. І молив Бога, щоб оминула куля, і знов піднімався з усіма в атаку, бо знав, що він солдат і повинен воювати з фашистами, виконувати усі команди офіцерів. Не знав лише, що він «западник». Що саме цим завинив перед товаришем Сталіним, який висловив недовіру уродженцям західних

областей України, і велів зняти їх із фронту. Не знав, що у цій країні є ще щось набагато страшніше за фронт, то фронт сталінських таборів і примусових робіт. Там люди сотнями мруть від голоду й холоду, там людське життя не вартує нічого. Лише за те, що західняк, його, рядового Войчука, прирівнюють до каторжанина.

Так, знятий з фронту, солдат Федір Войчук був відправлений у м.Златоуст Челябінської області. Напівроздягнуті солдати-українці, а поруч з ними такі ж без вини винні хлопці татарської, чеченської і ще якихось національностей, яким не довіряв вождь, були кинуті просто неба і мусили рити котловани під заводи, що поспіхом демонтовувались на заході й мали швидко запрацювати тут. Звісно, була цьому військова необхідність, але... Якою ціною, якими жертвами досягалося поставлених цілей? Ми, представники наступних поколінь, сьогодні мало про це знаємо.

Ці два роки для Федора Войчука були чи не найтяжчими у житті, і у споминах про них ніколи не засвітилася в очах бодай маленька іскорка радості. Холод, голод і повальні хвороби нищили людей. Бійці трудового фронту помирали сотнями. Особливо «нацмени», які не могли перенести суворого уральського клімату. Щодня несли когось на Сорочу гору, де було

кладовище. Фізична втома була надмірна, а до неї додавалось ще й моральне приниження з боку начальства, яке ставилося до підлеглих, як до злочинців. На кожному кроці їх карали чи то погіршенням умов праці (відправляли все нижче в котлован, де треба було працювати по коліна у воді), чи то зменшенням пайки хліба. І правди знайти було ніде. Всюди були вуха «сексотів». І нарузі над людською гідністю не було меж. Жив, ніби в пеклі, втрачав останню надію, що вдасться вижити. Найбільше його, молодого, страшила ота Сороча гора у чужому, далекому від рідного Полісся, краї. Від образ і несправедливості лише стискав мовчки кулаки і зуби до скреготу, до стогону. А ночами будував різноманітні плани про те, як змінити таке життя. Лише одна думка здавалася Войчуку реальною: треба утікати на фронт. Хай краще уб'є куля, аніж померти тут голодною й холодною смертю чи згоріти у тифозній гарячці. І йому пощастило реалізувати свій фантастичний план втечі зі Златоуста. З товарняка у товарняк, ховаючись від перевірок, вигадуючи різноманітні історії, молячи Бога про спасіння, їде на захід. Ангел-охоронець, очевидно, сидів на його плечі й допомагав безперешкодно прохати тисячі кілометрів, дістатись до України. Йшов 1944 рік...

Солдат Війська Польського Федір Войчук.

Фото. 1945 р.

У цей час на території СРСР було сформоване Військо Польське (головнокомандувач – генерал броні М. Жимерський). До кінця 1944 року це військо нараховувало біля трьохсот тисяч військовиків. Командування Війська Польського значною мірою складали радянські офіцери, рівно ж як і бойове оснащення здійснювала радянська держава. Усі бойові дії військових підрозділів новоутвореного формування узгоджувались спільно з Головнокомандуванням СРСР. Підбір бійців до Війська Польського відбувався на території СРСР з числа поляків, які проживали на цих територіях, а також з числа українців, які знали польську мову. От саме в такі обставини воєнного часу потрапив і Федір Войчук. Черговий патруль, який його затримав, доставив до військкомату, де саме провадився набір до Війська Польського. На питання: «Чи знаєш польську мову?» – дав схвальну відповідь. «Що ж, будеш польським «жовнежем». А прізвище тепер матимеш Вальчек» (щоб більше був схожий на поляка). І зарахували 20 серпня 1944 року рядового Войчука-Вальчека до 22-го артилерійського полку 5-ої піхотної дивізії другої армії Війська Польського. Одягли, як належить, – конфедератка, шинель, чоботи... Друга Польська армія здійснювала бойові операції у складі I-го Українського Фронту, який вже йшов на території Чехословаччини, Німеччини. Славнозвісна Берлінська операція, а пізніше Празька операція 1945 року... Це були запеклі, але переможні бої, які ще більше піднімали дух кожного фронтовика. 14 місяців війни під кулями, серед пожеж і смертей залишили рядовому артилеристу Федору Войчуку на все життя яскравий незабутній спомин. На війні теж було страшно, проте все було правдиво і чесно, тому й смерть не здавалася такою страшною. Команди звучали більше російською, ніж польською. Проте їжі вистачало, іноді ще й діставались трофеї. Ангел-охоронець не залишав Федька усю війну. Одного разу осколком розпоролو пілотку з кінця в кінець, а голови не зачепило. Волосся стало дибки і, мабуть, тоді вперше сипнуло на голову сивини, коли побачив цю діру. А вже як було весело, коли натрапили на цистерну зі спиртом і, насмоктавшись досхочу, ледь не потрапили до німців. Та погрози командира відправити бійців у штрафбат не були такими прикрими, як ті каторжні роботи на страшному Уралі.

Так оминула Федора куля, оминув ворог, хіба що контузило, та це на війні дрібниця. Зустрів перемогу в Німеччині, був представлений до нагороди. Та для кожного бійця найбільшою нагородою тоді було чимшвидше повернутися живим додому. Демобілізувався Федір Войчук 20 жовтня 1945 року. У бойовій характеристиці російською мовою написано: «За период службы в 4-ой батарее показал себя дисциплинированным. Приказания командования выполнял безоговорочно и честно. В борьбе за Отечество с немецкими захватчиками показал себя примерным бойцом.» Російська мова, російські прізвища командирів, а печатка польська, з одноголовим орлом Речі Посполитої. Сфотографувався на пам'ять у польському однострої, поклав до кишені ту характеристику й військову книжку жовніра Війська Польського та й вирушив додому...

Серце вистукувало у ритмі вагонних коліс. Поїзд прямував із заходу на схід, везучи фронтовиків-визволителів Європи до рідних домівок. «Куди прямуєш, солдате?» – запитав сусід по вагону. «Я із Західної. У Березне їду. Я з Бистрич». «Не їдь туди. Там бандери. Вб'ють», – почув у відповідь.

Федір Войчук на охороні Рівненського відділення Національного банку.
Фото. 1948 р.

Федір Войчук біля Національного банку.
Рівне. Фото. 1948 р.

Тоді вперше Федір Войчук почув про нову українську силу супротиву, яка активно діяла саме в його рідних краях і для якої війна у 1945 році не скінчилася.

Він повертався з війни польсько-радянським солдатом і вже за те, що мав відповідну форму і документи, ставав ворогом для українських повстанців. Доля знову готувала випробування. Федір не поїхав у рідне село. Батько приїхав до нього в Березне, залишивши вдома п'ятеро своїх молодших дітей. Не радив синові старий Ісак поки повертатись додому, бо хто знає, що може бути. «Хлопці, звісно, свої. Багато з нашого села пішло в УПА. Пішов до повстанців і твій дядько Максим. Бистричанин Тарас Боровець («Бульба») – отаман «Поліської Січі». Люди бояться «стрибків», – розповідав Ісак синові про ситуацію в селі.

Подався Федір Войчук до Рівного. А коли у військкоматі став на облік, то фронтовика направили на роботу в міліцію. Знову вдягнув шинелю та чоботи, одержав зброю і став охороняти Національний банк на вулиці Червоноармійській. В бараці, на тій же вулиці, поруч з банком, виділили «койкомісце».

То були тривожні повоєнні роки. Тюрма і КПЗ переповнені людьми. Хапають людей за ніщо – за вигаданими звинуваченнями, наклепами, за якесь необачно сказане слово. Федора охопило сум'яття. «Що ж це твориться? Де ж тоді правда? За що воювали? За що страждали? За що гинули мої хлопці?» – ці питання не давали

Федір та Софія Войчуки біля своєї хати.
Рівне. Фото. 1960 р.

жити спокійно. Попри всі застороги, що вб'ють «націоналісти», до рідного села таки їздив. І жодного разу ніхто його не зачепив, хоча, бувало, їхав у міліцейській формі. Було, що й перестривали хлопці з автоматами, та, виявляється, вони все про нього знали. Добре знали Войчуків, поважали цю родину. І жодного разу Федір не заявив в органи про бачене чи почуте у Бистричах.

Одружився, коли вже стукнуло тридцять, із дівчиною-сиротою Софією Луковською, у якої війна забрала батьків і житло. У молодого подружжя народився син. А батько стояв біля банку зі зброєю в руках, яка лише додавала сміливості, але не зігрівала постового у холодні осінні й зимові ночі. Тож, як у дитинстві, знову захворів на легеневу хворобу. Оббивав пороги різних інстанцій, прохаючи і вимагаючи для сім'ї помешкання. Нарешті виділили квартиру по вулиці Садовій. Немає зараз у Рівному цієї вулиці, на цьому місці в 70-ті рр. були побудовані дев'ятиповерхові «панельки», що належать тепер до вул. Гагаріна. Будинок був дво-

поверховий, хоч, так званий перший поверх – це звичайний підвал. Саме це приміщення і дісталось фронтовику-міліціонеру. На другому ж поверсі у доволі світлих і просторих кімнатах жили люди, які приїхали після війни до Рівного з Росії як спеціалісти і працювали в тому ж таки банку.

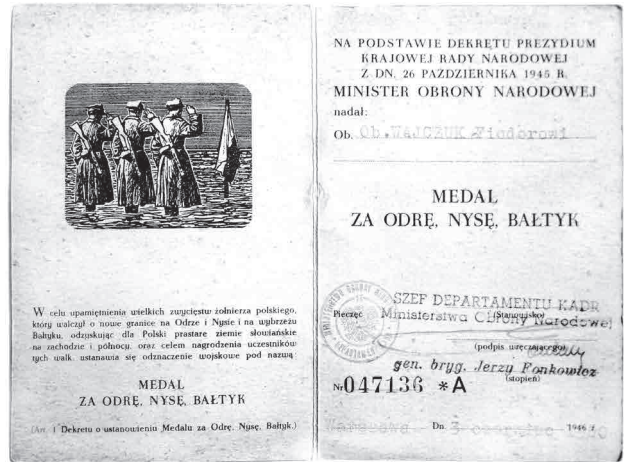
У цьому підвалі я прожила свої перші сім років. Пригадую найменші деталі нашого помешкання. Одна стіна підвальної кімнати, біля якої стояло ліжко, завжди була мокрою, з жовтими плямами (мама казала, що то грибок її їсть), інші стіни були наполовину врослі в землю. Пам'ятаю жіночі і чоловічі ноги, які бачила у вікні. А ще бачила широколисті корчі півників, які зазирали прямо у вікно з грядки, яка була на рівні підвіконня... Коридор без світла і без підлоги, в якому завжди шкреблися миші. У кухні жила наша названа бабуся Агафія (така ж доросла рівненська сирота, як і моя мама, без сім'ї і житла). Зате поруч був «великий» прекрасний сад і то нічого, що там росло всього чотири дерева! Це було найпрекрасніше, що в нас було. Там пройшли найкращі дні мого раннього дитинства. Там можна

було залізти в корчі малини і гратися досхочу в ляльки, або вилізти на аличу і голосно співати: «Шахтарочка молодесенька, в мене чорних брів нема, та я не журюся». Гірше було взимку, коли більшість часу проводили у тісному сирому підвалі, а потім чомусь казали, що у дітей розвивається малокрів'я...

І саме тоді, у 1954 році, «заспівали» на біду кури. Щоб уникнути біди, яка підступала до сім'ї, батько брав тих курей і міряв ними від кута хати до порога. І, якщо на поріг потрапляла голова – рубав курці голову, якщо хвіст – ходила потім та курка без хвоста. Перерубав господар курей, а горе прийшло в дім та й ще привело за собою другу біду. Лікарі поставили Федорові Войчуку страшний діагноз: відкрита форма туберкульозу. І, як наслідок, як непрацездатного його звільнили з роботи в міліції, давши мізерну пенсію, як інваліду (а йому лише 36 років!). У той же час прийшла телеграма з Херсонщини: помер батько Ісак Войчук. (Сім'я Войчуків, у якої в Бистричах згоріла хата, на початку 50-х років за державною акцією переселення виїхала на Херсонщину освоювати цілинні Таврійські землі). Проте ані здоров'я, ні грошей, щоб їхати на прощання з батьком, у Федора не було. Життя знову зависло над прірвою.. У відчай взяв він до рук перо і написав листа на адресу: Москва. Кремль... «З дитинства я служив панам, де можна було мною понукати, як собакою... Воював на фронті і працював у трудовій армії, де до мене ставились, як до собаки. Служив у міліції, як собака, охороняючи банк... А як захворів, то мене вигнали, як собаку... Що тепер мені робити?! У мене двоє малих дітей...» Як умів, так написав і відніс той конверт на вокзал, потайки кинув у поштовий вагон, що прямував до Москви.

Федір та Софія Войчуки з дітьми Леонідом і Галею.
Рівне. Фото. 1956 р.

Польська медаль з посвідченням «Za Odre, Nyse, Baltyk», яка була вручена Ф.І.Войчуку у 1960 р.

Через короткий проміжок часу до нього прийшли якісь чиновники і сказали: «Щастя твоє, що Сталін вже помер. За такого листа ти б дістав по повній...» Щоправда, виділили Войчуку безкоштовну путівку на лікування в Яремчу, видали певну суму грошової допомоги... Потроху здоров'я покращало, каверни на легенях зарубцювались. Треба було жити заради дітей... Заради нас...

Для нас батько таки збудував хату... П'ять років власними руками, перебиваючись з копійки на копійку, не доїдаючи і не досипаючи, будував він ту невеличку, але власну хату. Що бачив він у своєму житті? На що покладались усі сили? Щоденна важка праця. І мрія, що дітям жити буде краще. А в душі визрівав бунт. Усяку несправедливість батько сприймав дуже болісно.

З якою радістю став дивитись по телевізору передачі, які з 1965 року почав вести С. С. Смірнов. Завдяки цьому відомому радянському письменнику тоді вперше заговорили з особливою повагою про фронтовиків, почали святкувати День Перемоги. Батько міг десятки разів дивитись ті кращі фільми про війну, особливо фільм «Батько солдата» і плакав, а руки тремтіли. Тоді ж, у 1960 році, Ф. І. Войчука викликали до Рівненського військкомату і вручили йому медаль «ZA ODRE, NYSE, BALTYK», яка надійшла з Польщі разом з посвідченням за підписом міністра оборони ПНР. У батька бойових нагород, на відміну від більшості тих, хто дійшов до кінця війни, було небагато. За всю війну лише дві, якими він дорожив – медаль «За Перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (вручена йому 21 березня 1946 року) і польська медаль (1960 р.), решта, – то ювілейні «значки», які для нього нічого не значили.

У нашому домі завжди жили спогади батьків про минуле. З дитинства пригадую дорослі розповіді про життя за Польщі і про війну. Стрімкі повороти батьківської долі, їх переживання, оцінки подій минулого – ми, діти, вбирали в себе. Росли з цими знаннями, осмислювали і переосмислювали по-своєму, по-новому.

З чимось погоджувались, а щось не могли сприйняти, бо вже були наскрізь пронизані радянським вченням ленінської правди. Я довго не могла збагнути, чому батько так не сприймає усе, що зветься комуністичним? Чому, коли приїздять родичі з Бистричів, то пошепки розповідають про дядька Максима Войчука, якого за щось посадили на 25 літ без права повернення на Україну, в рідне село?

Висадив батько біля хати садок, який і досі родить, поставив на ноги дітей, дїждався двох онуків. Був він простим робітником Рівненського заводу газорозрідних приладів. До пенсії залишалося півроку, коли... інсульт, параліч... І постійна потреба в ліках і догляді. Такими були останні десять років життя мого батька Федора Войчука. То були для родини найтяжчі роки. Вже нічого не могли робити його жилаві натруджені і витягнуті від тяжкої роботи руки. І все ж він жив із нами: з дружиною, яка була його руками, з дітьми, долею яких переймався, успіхами яких радів, і міг щось їм підказати й порадити.

Пам'ятаю, з яким інтересом, з якою радістю батько зустрів 1986 рік, рік політичних перемін, коли заговорили про гласність і перебудову.

Пригадую літо 1988 року. По радіо йде пряма трансляція XIX Всесоюдної конференції КПРС. Виступає академік А. Д. Сахаров, говорить страшну правду, звинувачуючи правлячий режим. У країні, де завжди звучали лише «бурхливі тривалі оплески», таке було нечуваним. Хворий батько сидить біля радіоприймача і не може стримати сліз. Дочекався таки тієї публічної правди... У вересні того ж року його не стало.

Не стало лише одного із тисяч таких же його ровесників, наших земляків. Вони прожили коротке, зламане війною, через край наповнене горем і бідами життя у XX столітті. Та попри все любили вони свій рідний край і сподівалися лише на те, що буде він вільним і щасливим, що житимуть їхні діти в країні правди і добра.

Чи здійсняться їхня мрія у теперішньому XXI столітті?...

2009 р.

Ф.І.Войчук. Рівне. Фото. 1975 р.

ГОРОДОЦЬКИЙ ДІДУХ

«Хазяїну Вишневої гори Яші Дідуху на спогад нашої першої зустрічі з побажанням стати великим ботаніком», – так написав на своїй книзі «Лікарські рослини і способи їх використання в народі» її автор Іван Носаль, даруючи дослідження шістнадцятирічному хлопцеві з села Городок. Мудрий природознавець уже тоді побачив у допитливому юнакові неабиякий дослідницький хист, природні здібності, а можливо, й продовжувача своєї травознавчої справи.

Яків Дідух народився в Городку, що поблизу Рівного, у звичайній селянській родині. Він був старшим із трьох дітей Дідухів, що з діда-прадіда мешкали на своїх споконвічних землях. Як і всі сільські діти, Яша зростав серед архаїчної волинської природи, бігав берегом невеличкої тихоплинної Усті, але найбільше любив ту унікальну, завітчану степовою карликовою вишнею і пахучу від цвіту

Вгорі: Вишнева гора в с. Городок Рівненського р-ну.

Фото. 2011 р.

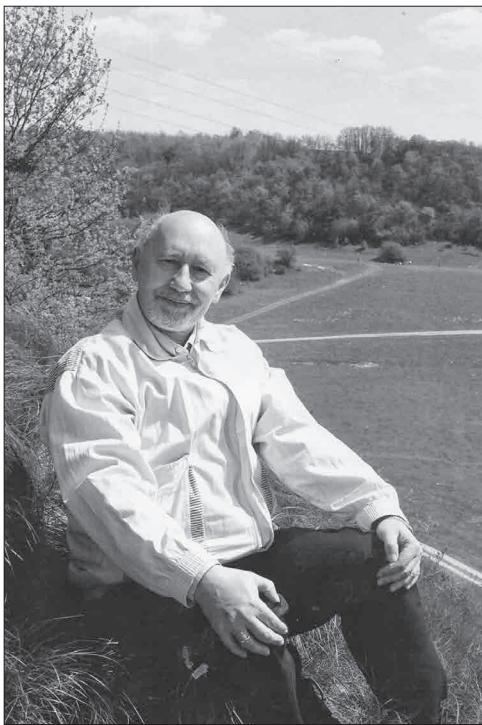
**Городоцька школа, у
якій навчався Я.Дідух.**
Фото. 2010 р.

різнотрав'я гору з якої видно так далеко. Вишнева гора... Тут легко дихалось, і мріялось, і вірилось...

У 1960 році в Городку з'явилися люди, які почали щось вимірювати та розпитували тутешніх людей про різні цікавинки. То були археологи, якими керував Ігор Свешніков – відомий історик-археолог. Яша, познайомившись із науковцями, одразу повів їх до своєї схованки і показав знайдений ним на городах скарб – кам'яні скрепки, ножі, серпи.

Саме тоді розпочались у Городку розкопки, які тривали тут упродовж десяти років. І увесь цей час Яків Дідух працював разом із дослідниками сивої давнини, захоплювався відкриттями прадавньої культури шнурової кераміки бронзового віку, яку згодом назовуть у науці городоцько-здовбицькою. Ігор Кирилович Свешніков підтримував юного археолога, був його добрим учителем і щирим другом. Пізніше Яша брав участь в археологічних розкопках не лише у своєму селі, а й у багатьох інших населених пунктах Рівненщини. Практична археологія виховувала любов до мандрівок, експедицій, пошуків і досліджень, які згодом стали нормою і правилом життя Якова Петровича.

Ще одну важливу зустріч подарувала Якову весна 1964 року. Було це на Вишневій горі, де він готувався до шкільних іспитів. Двоє сивочолих незнайомців поцікавились у хлопця, чи не знає, де росте горицвіт. Звичайно, він знав і про горицвіт, і про ковилу, й про інші рідкісні лікарські рослини, яких було на цій горі вдосталь. Дідух зізнався гостям, що знається в рослинах, бо читав книгу Носалів. А виявилось, що цими незнайомцями були добре знані на Рівненщині природознавці Іван Михайлович Носаль і професор Валерій Дмитрович Авдєєв. Та вікопомна зустріч на Вишневій горі стала початком щирої дружби, спільних

Яків Дідух на Вишневій горі.
Городок. Фото 2006 р.

мандрівок у царину природи, які пробуджували в душі та свідомості юнака велику любов до природи, бажання її наукового пізнання. Кожні літні канікули школяра були щасливою порою подорожей по Цуманських лісах, Погорині, Надслуччю, поєднані з участю в археологічних розкопках. І завжди поруч були мудрі вчителі-дослідники, з якими Якова звела доля в Городку. Книги, визначники, атласи, гербарії, колекції – це стало його найбільшим захопленням. Навчаючись у старших класах, Яків Дідух знайомиться з працівниками Рівненського краєзнавчого музею і стає гарним помічником науковців відділу природи. Особливо плідною була його співпраця із завідуючою відділом природи Галиною Миколаївною Антоною. Він залюбки визначає невідомі рослини з гербаріїв, які зберігались у фондах музею ще з 30-х років ХХ ст., знайомиться з колекціями, зібраними в довоєнні часи відомим ботаніком Йозефом Панеком.

Після закінчення школи Дідух розпочинає навчання на біофаці філіалу Київського університету імені Т. Шевченка, що на той час діяв у Рівному. Він обирає ботаніку, хоча так само був захоплений і археологією. В університеті навчався заочно, а працювати почав у відділі

природи Рівненського музею. Спілкуючись з цікавими людьми, проводячи екскурсії, читаючи лекції, працюючи в експедиціях, виступаючи по радіо і в пресі, Яків Дідух постійно порушував питання про унікальні природні пам'ятки краю та проблеми з їх збереженням. У 1967 році в Києві був створений Комітет з питань охорони природи, а у Рівному – аналогічна інспекція. Яків Дідух разом із провідними спеціалістами-природоохоронцями бере участь в організації заповідних природних об'єктів Рівненщини. Саме тоді він пише свою першу наукову статтю про знайдену в лісах біля Суська рідкісну рослину реліктового виду – вовчі ягоди. Чотири роки музейної роботи стали гарним стартом для молодого дослідника, який починав прокладати свій власний шлях у велику науку.

Нині Я. П. Дідух – доктор біологічних наук, член-кориспонтент Національної академії наук України, біймав посаду директора Інституту ботаніки ім. Холодного і одночасно у цьому ж виші завідував відділом екології рослин. Від початку створення Києво-Могилянської академії читає спеціальні курси для студентів. Написав понад 300 наукових праць, 15 монографій. Вчений у постійних подорожах і експедиціях, він досліджує флору гір у різних країнах світу.

Яків Петрович розповідає про те, як складалася його наукова кар'єра: «Ще під час навчання в Київському державному університеті я був знайомий із багатьма

науковцями інституту ботаніки, там знали і мої гербарії. І коли постало питання про подальше навчання, я однозначно обрав аспірантуру інституту ботаніки. Моя дисертація – результат дослідження флори Ялтинського гірського лісового державного заповідника. Щодо гір, то на сьогодні я побував майже у всіх гірських масивах світу. Я люблю гори. Ще в молодості займався гірським туризмом, і коли був студентом, не раз був інструктором туристичних груп на Кавказі. А потім з ленинградськими вченими побував у експедиції на Памірі. Одна з

Я. Дідух і М. Біляшівський у Рівненському краєзнавчому музеї на науковій конференції, присвяченій 140-річчю Ф. Штейнгеля.

Фото. 2010 р.

найпам'ятніших експедицій, у якій взяв участь, була в 1981 році, коли я разом із ученими-ботаніками СРСР на науково-дослідному судні «Академік Вернадський» вирушили до Австралії на ботанічний конгрес. Це була п'ятимісячна міжнародна експедиція Індійським океаном, зустріч із Сейшелами, Кенією, Маврикією, Мадагаскаром, Сінгапуром, Шрі-Ланкою, Індією... Ми збирали зразки тропічної флори, що стали експонатами музею природи і Ботанічного саду, спілкувалися з провідними ботаніками, писали статті, готували публікації. Але до Австралії на конгрес ми так і не потрапили, бо наше судно там прирівняли до розвідувального й не дозволили зайти в австралійський порт... А у 1988 році я захистив докторську дисертацію, знову ж таки за результатами дослідження флори Криму. Нині моєю програмою-максимум є – закінчити розпочату велику роботу над двадцятитомним виданням «Екофлора України». Це робота колективу інституту ботаніки. У нашому інституті ми почали розробляти нові методи фітоіндексації. Це те, чим займався також рівненський професор Валерій Авдєєв. Тільки він вивчав фітоіндексацію нафти, а ми займаємося фітоіндексацією всіх екологічних фактів. Рослини є дуже чутливими барометрами на різні речі – на вологість, на вміст важких металів, на багатства ґрунту, на зміну клімату. Вони досить тонко на це реагують... Щодо природи Рівненщини, то вона досить цікава і багата. А в порівнянні з південними областями України ще й досить добре збережена. Наприклад, наші поліські болота набагато цікавіші, ніж житомирські та київські, бо тут є унікальні алігатрофні болота, яких немає в більш східних районах... Південь області досить багатий та оригінальний – це Волинське лесове плато. Разом з тим, з одного боку, природа багата, а з іншого – вона обділена тим, що в нас нема

Я. П. Дідух з працівниками Рівненського обласного краєзнавчого музею. Фото. 2010 р.

ботанічного осередку, який би про неї дбав. Мені, як землякові рівнян, хотілося б щось зробити для рідного краю. Я готовий готувати аспірантів з Рівненщини, яких, на жаль, у мене поки не було. Природу треба вивчати і оберігати добре підготовленим спеціалістам-ботанікам.

А Вишнева гора в Городку – це моя рідна, моя перша вершина, я її дуже добре знаю. Порівнюю фотографії Вишневої гори, зроблені Йозефом Панеком у 30-ті роки минулого століття, й мої фото 70-х років, і те, що бачимо сьогодні, – вона кардинально змінилася. І зміни ці не на краще.

Проблема в тому, що степова

рослинність, яка там є, – унікальна й перебуває вона у стані так званої нестійкої рівноваги (на відміну від лісів, що перебувають у стані стійкої рівноваги). Степи ж баланують, вони легко ушкоджуються. Пам'ятаю, як за часів мого дитинства там було багато горицвіту, зараз його на горі майже немає. Ковили було набагато більше. А гинуть ці рослини, бо місця їх поширення заростають лісом. Деревя треба там вирубувати, інакше все цінне, що має Вишнева гора, зникне. За прикладом заповідника Медобори можна ці ліси частково вирубувати, а то й випалити. Згодом провести випасання худоби. Степ цього не боїться, він не втрачає своєї флори. Звичайно, тут має бути певна межа. Усе повинно бути під контролем. Якщо унікальний степ штучно не зберегти, то ми за 20–30 років втратимо цінність Вишневої гори. На жаль, на цій унікальній горі нині панує безлад – люди сюди звозять сміття, копають у заборонених місцях, безконтрольно вирубують дерева. І все це відбувається поруч із обласним центром. Усі проблеми зникнуть, якщо Вишнева гора матиме доброго господаря».

До мудрих і поки що своєчасних порад відомого вченого, нашого земляка Якова Петровича Дідуха варто прислухатися, щоб наші нащадки жили на такій же прекрасній квітучій землі.

2006 р.

Зміст

Від автора	3
Кожне дерево з плоду свого пізнається.....	5
Вони завжди були з хлібом.....	18
Осінь зустріч на вулиці Шевченка	33
Родинний скарб вірності й любові.....	39
Хата, яка стрибала... ..	45
Грабник пам'ятає	48
Крізь терни – до України.....	56
Оголений нерв історії.....	70
Два крила Віриної долі	76
Записи з різницею у двадцять років... ..	85
Рівненський родовід Молчановських	95
Пензель, театр і місто.....	108
Друга Видумка.....	118
Коріння учительського роду	126
«І видно за полем село Бармаки...».....	138
Лікар від Бога.....	146
Істинно, в мене є українське коріння... ..	161
Музей в роки воєнного лихоліття.....	170
Доля поліщука.....	176
Городоцький Дідух.....	186

Данильчук
Галина Федорівна

**Рівне
у долях його
мешканців**

Редактор
Людмила Марчук

Дизайн та комп'ютерна верстка
Віктор Луц
Ольга Морозова

Підписано до друку 27.07.2012 р.
Формат 76 x100 1/16. Папір Офсетний.
Ум. друк. арк. 12,00
Наклад 400 прим. Зам. №18

Видруковано ПП Дятлик М. С.
35304, Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 11 від 12.06.2002 р.

